

मराठी भाषेचें मध्यम व्याकरण.

हा ग्रंथ

मराठी भाषा शिकणारांच्या उपयोगाकरिता

कै० रावजी सदाशिव शास्त्री गोडबोले

माजी मराठी ट्रान्सलेटर व दक्षिणाप्राइझ कमिटीचे सेक्रेटरी
यांनी

श. रा. नारायण शास्त्री साठे

पुणे ट्रेनिंग कॉलेजांतील शिक्षक

આણિ

रा. रा. नारायण धोंडदेव जोशी

धुळे ट्रेनिंग कालेजांतील शिक्षक

यांच्या साहाय्याने केला

तो

हरि गणेश गोडबोले बी. ए.

हेडमास्तर रत्नागिरी हायस्कूल

यांनी

शोधून प्रसिद्ध केलो.

(सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.)

सन १८९७ इसवी.

किंमत दहा आणे.

19 NOV 1992

P135

1992

26333

रत्नागिरी येथें,
'बकुल' छापखान्यांत छापिलें.

प्रस्तावना

ती० कै० रावजी सदाशिव शास्त्री गाडवाळे,
माजी मराठी ट्रान्सलेटर व दक्षिणाप्राइस कमिटीचे
सेक्रेटरी, हे ह्या ग्रंथाचे उत्पादक आहेत. रावजी शास्त्री
हे सरकारी कामावर असतांना सन १८८९ चे सुमारास
कै० राव बहादूर दादोबा पांडुरंग ह्यांच्या लघु-
व्याकरणाची पुनरावृत्ति काढण्याचा प्रसंग आला, तेव्हा
सद्यः स्थितीला अनुसरून त्यांत विषयासंबंधाने पुष्कळ
फेरफार करणे इष्ट आहे असे मेहेरबान चाडफिल्ड
साहेब, मुंबई इलाख्यांतील विद्याखात्याचे डायरेक्टर,
ह्यांस सुचविण्यांत आल्यावरून साहेब बहादुरांनी रावजी
शास्त्री ह्यांस नवीन व्याकरण करण्यास सांगितले, व
त्या अन्वये सदरहू पुस्तक तयार करण्यांत आले आहे.

मराठी भाषेची संक्रमणस्थिति अद्यापि चालू आहे
व पुढे बराच काळपर्यंत ती चालू रहाणार. अशा
स्थितींत कोणतेही व्याकरण अपुरे व सदोष राहणारच.
तथापि थोडक्यांत पद्धतवार व शास्त्रोक्त विवेचन
ज्यांत केले आहे अशा मराठी भाषेच्या व्याकरणाची
उणीव प्रत्येकास भासत आहे. ही उणीव अंशतः तरी
भरून निघावी असा ह्या व्याकरणाचा उद्देश आहे.

ती० रावजी शास्त्री यांची प्रकृति मूळपासून किती
अशक्त होती हे सर्वास महशूर आहेच. १८९ साला-

नंत ते फारच थकत चालले व अखेरीस १८९१ साली त्यांस मृत्यूने गांठले. तरी शालाखात्याच्या उपयोगाकरिता शैरीराकडे लक्ष्य न देतां १८८५ साली त्यांनीं केवळ दोन विद्वान् मित्रांच्या जोरावर ह्या व्याकरणास आरंभ केला. ते दोघेही मराठी व संस्कृत भाषेत पारंगत असून ट्रेनिंग कालेजांत हे विषय शिकविण्यांत त्यांनीं सर्व आयुष्य घातलें आहे. ह्यांपैकीं रा. रा. नारायण शास्त्री साठे हे पुण्याचे ट्रेनिंग कालेजांत अध्यापक आहेत, व रा. रा. नारायण धोंडदेव जोशी हे धुळ्याचे ट्रेनिंग कालेजांत बदलून गेले आहेत. सर्वथैव ह्या दोघा पंडितांच्या मदतीने १८८७ अखेर हा ग्रंथ पुरा झाला. तेव्हांपासून हा ग्रंथ प्रसिद्ध होण्याचें काम अनेक अपरिहार्य अडचणीमुळे ह्या वेळपर्यंत तसेंच पडून राहिलें होतें.

हें व्याकरण मराठी शाळांतून सहाव्या इयत्तेपर्यंत, हायस्कुलांतून म्याट्रिक्युलेशन व स्कूलफायनल परीक्षेपर्यंत व ट्रेनिंग कालेजांत पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेपर्यंत उपयोगी पडेल अशा बेताचें आहे. हा ग्रंथ होईल तितका चांगला, उपयोगी व लोकमान्य व्हावा अशी कै० रावजी शास्त्री यांची उत्कट इच्छा होती. व तदनुसार पहिली आवृत्ति छापून निघाल्यावर त्यावर विद्वान् लोकांची जी टीका होईल त्या सर्वांचा पूर्ण विचार करून दुसरी आवृत्ति काढण्याचा त्यांचा विचार होता. परंतु तसा योग त्यांच्या हयातींत आला नाही, ही मोठ्या

दुर्दैवाची गोष्ट होय. तथापि मराठी भाषेचा अभिमान बाळगणाऱ्या सर्व मित्रांनीं हें पुस्तक एकदां समग्र मन-नपूर्वक वाचावें व सूचना पाठवून देण्याची अगत्य कृपा करावी, ह्मणजे दुसरी आवृत्ति काढितेवेळीं त्या सर्व सूचनांचा योग्य विचार करण्यांत येईल.

ह्या ग्रंथाचें सर्व श्रेय रा. रा. नारायण शास्त्री साठे व रा० रा० नारायण धोंडदेव जोशी ह्यांकडे आहे, व त्यांचे मदतीवांचून हा ग्रंथ सांप्रतचे स्थितींत कधींच आला नसता. तेव्हां ह्या ग्रंथासंबंधी मालकी वगैरे सर्व हक्क ह्या दोन पंडितांकडे व ती० रावजी शास्त्री यांच्या दोघां चिरंजीवांकडे आहेत.

परिशिष्ट पहिलें यांतील नामांची विभक्त्यंत रूपें नियम ८२ नंतर द्यावयाचीं होती; परंतु चुकून राहिल्यामुळे तीं शेवटीं दिलीं आहेत.

शुद्धिपत्रांत दिल्याप्रमाणें या ग्रंथांतील अशुद्धे अगोदर शुद्ध करून मग ग्रंथ वाचावा अशी सर्वास विनंति आहे.

हा ग्रंथ सर्वास सुलभ पडावा ह्मणून किंमत अवघी दहा आणे ठेविली आहे.

ह्या ग्रंथांतील सर्व प्रकारचे दोषांची जबाबदारी ग्रंथ कार्याकडे नसून केवळ प्रकाशकांकडे आहे.

प्रकाशक.

रत्नागिरी

तारीख २९ मार्च १८९७.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	धोळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१०	ग्राह्य व	ग्राह्य
२१	५	परंतु	परंतु
२२	१६	यागिक	यौगिक
२४	८	पुलिंग	पुल्लिंग
२६	१४	नपुंसकलिंगी नामास	नपुंसकलिंगी नामांस
३६	२१	गंगे	गंगे
३७	९	स्त्रीलिंग	स्त्रीलिंग.
५०	९	ल्याजहून	ल्यांजहून
५७	१०	उघड	उघड.
६६	४	लां	लां
"	६	लें	लें
७८	५	गितलें	मागितलें
"	२२	आहे	आहें
८८	८	हवा	हवा—
९१	१६	दुस या	दुसऱ्या
१००	८	शक्ति	शक्ति
१११	१९	कर्तरी	कर्तरि
१२५	६	धानूचीं	धानूचीं
१२७	११	बाकीचे	बाकीचे
१२९	१४	प्रत्ययान्तापुढें	प्रत्ययान्तापुढें

(२)

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१३४	११	क्रियापदांत	क्रियापदांत
"	"	धातुसाधितापासून	धातुसाधितापासून
"	१३	लादिसंबंधानें	लादिसंबंधानें
१३५	१८	असतां	असतां
१३९	२५	टाकावें	टाकावें
१४२	७	प्रस्तुत	प्रस्तुत
१४६	२३	वांचून	वांचून,
१४७	८	प्रतिपदिकाच्या	प्रतिपदिकाच्या
"	१०	विशेषणाचा	विशेषणाचे
१७९	१९	हकारांत	हकारान्त
१८६	८	दोहोंतून	दोहोंहून
१८८	२२	शेषशाई	शेषशायी
१९३	१९	चंद्रमुखी	चंद्रमुखी
१९८	४	याजिलीं	योजिलीं
२०३	७	इ०	इ०.
२०४	१५	विधेयमान	विधेयनाम

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
व्याकरण	१
व्याकरणाचे भाग	”
वर्णविचार.	
वर्ण	”
स्वर	२
व्यंजन	”
स्थान	३
अक्षर	४
जोडाक्षर	”
संधि	६
स्वरसंधि	७
व्यंजनसंधि	९
विसर्गसंधि	१२
शब्दविचार.	
शब्द	१३
शब्दांचे भेद	१४
सिद्ध व साधित	”
प्राकृतिक व सामासिक	१५
सव्यय व अव्यय	१६
सव्ययाचे भेद	”
अव्ययाचे भेद	१७

विषय.

पृष्ठ.

यौगिक, योगरूढ, रूढ व यौगिकरूढ . २१

नामविचार.

नामाचे प्रकार	२२
लिंग	२३
विभक्ति	२५
वचन	२८
सामान्यरूप	२९
अकारान्त शब्द	३०
आकारान्त शब्द	३५
इकारान्त शब्द	३७
उकारान्त शब्द	॥
ईकारान्त शब्द	॥
ऊकारान्त शब्द	४०
एकारान्त शब्द	४४
ओकारान्त शब्द	४५

सर्वनामविचार.

सर्वनामाचे प्रकार	४६
सर्वनामांची विभक्त्यंत रूपे	४८

विशेषणविचार.

विशेषण	५४
------------------	----

क्रियापदविचार.

भूत	५७
---------------	----

विषय.	पृष्ठ.
सकर्मक	११
अकर्मक	११
काल	१८
अर्थ	१९
पुरुष	३२
लिंग	११
वचन	११
कालबोधक आख्यात प्रत्यय	६३
वर्तमानकाल	११
भूतकाल	६४
भविष्यत् काल	६९
अर्थबोधक आख्यात प्रत्यय	७०
विध्यर्थ	११
कालार्थबोधक आख्यात प्रत्यय	७३
संकेतार्थ	११
आख्यात प्रत्ययापूर्वी धातूसं होणारे विकार	७९
अनियमित धातूंचीं रूपें	७८
अस	११
हो (असणें या अर्थी)	८३
हो (बनणें या अर्थी)	८४
नस	८९
न+हो	९४
पाहिजे	९५

विषय.	पृष्ठ.
नये	”
नलगे	९७
निषेधार्थक अव्ययांची योजना	”
असंयुक्त क्रियापदाच्या कालाची व अर्थाची रूपे	९९
कालबोधक असंयुक्त क्रियापदाची योजना	१००
वर्तमानकाल	”
भूतकाल	१०१
भविष्यत्काल	१०२
असंयुक्त क्रियापदाचें चालविणें	१०३
कर धातु	”
बस धातु	१०७
बोल धातु	१११
आठव धातु	११५
संयुक्त क्रियापदे	११९
सहाय धातु	१२०
सहाय धातूचे प्रकार	१२१
कालांतरबोधक—अस	१२२
संयुक्त क्रियापदाच्या कालबोधक व अर्थबोधक	
रूपांची सिद्धि	१२४
प्रयोगांतरबोधक—जा, हो	१२६
निषेधार्थक—नस, नको, नये	१२७
विशेषार्थक—आण, इच्छ इ०	१२८
संयुक्त क्रियापदाचा काल व अर्थ ठरविण्याविषयी	
नियम	१३४

विषय.	पृष्ठ.
संयुक्त क्रियापदाच्या कालाचीं व अर्थाचीं रूपें .	१३७
कालबोधक संयुक्त क्रियापदाची योजना .	१४१
वर्तमानकाल	”
भूत काल	१४२
भविष्यत् काल	१४४

अव्ययविचार.

अव्ययाचे प्रकार

शब्दयोगी	१४६
उभयान्वयी	१४८
विशेषणात्मक	१४९
केवलप्रयोगी	१५१

साधित शब्दविचार.

प्राकृतिक शब्दाचे प्रकार	१५२
------------------------------------	-----

साधितनामें

नामसाधित	१५३
विशेषणसाधित	१५९
धातुसाधित	१६१
अव्ययसाधित	१६४

साधित विशेषणें

नामसाधित	१६५
विशेषणसाधित	१६९
धातुसाधित	१७१
अव्यय साधित	१७४

विषय.	पृष्ठ.
साधित धातु	
नामसाधित .	"
विशेषणसाधित .	१७६
धातुसाधित .	१७७
अव्ययसाधित .	१८०
साधित अव्यय	
नामसाधित .	"
विशेषणसाधित .	१८१
धातुसाधित .	१८४
अव्ययसाधित .	१८५
सामासिक शब्द .	"
समास .	१८६
विग्रह .	"
समासाचे प्रकार .	"
अव्ययीभाव .	१८७
तत्पुरुष .	"
द्वंद्व .	१९१
बहुव्रीहि .	१९२
वाक्यविचार.	
वाक्य .	१९५
प्रयोग .	१९६
कर्तरि .	"
कर्मणि .	१९९

(७)

विषय.	पृष्ठ.
भावे	२०२
विभक्तींचे अर्थ	२०४
कारक	२०५
प्रथमा	२०६
तृतीया	२०८
चतुर्थी	२०९
पंचमी	२११
षष्ठी	"
सप्तमी	२१३
संबोधन	"
वाक्यरचनेचे नियम	"

परिशिष्ट पहिलें.

नामांचीं विभक्त्यंत रूपें	१
अकारान्त शब्द	"
आकारान्त शब्द	७
इकारान्त शब्द	८
उकारान्त शब्द	९
ईकारान्त शब्द	१०
ऊकारान्त शब्द	१३
एकारान्त शब्द	२०
ओकारान्त शब्द	२१

मराठी भाषेचें मध्यम व्याकरण.

१ व्याकरण हें भाषेच्या नियमांचें शास्त्र होय. व्याकरणांत वर्ण, शब्द आणि वाक्ये ह्यांचीं लक्षणें व त्यांच्या जाति, शब्दांची व्युत्पत्ति, वाक्यरचना इत्यादि विषयांचा विचार केला असतो.

२ व्याकरण शिकल्यानें अमुक शब्द किंवा वाक्य शुद्ध कां व अशुद्ध कां हें समजतें.

टीप—कोणत्याही भाषेचे प्रकार अनेक असतात. त्यांत विद्वान् लोकांच्या बोलण्यांत व विशेषेकरून लिहिण्यांत जो प्रकार आढळतो तो शुद्ध ह्मणजे ग्राह्य व व इतर प्रकार अशुद्ध ह्मणजे अग्राह्य समजतात.

३ वर्णविचार, शब्दविचार आणि वाक्यविचार असे व्याकरणाचे मुख्य तीन भाग आहेत.

वर्णविचार.

४ कंठ आदिकरून मुखांतील अवयवांपासून निघणाऱ्या व ज्यांचीं चिन्हे ठरविलीं आहेत अशा ध्वनींस वर्ण ह्मणतात.

५ हे वर्ण ४९ आहेत. ते येणेंप्रमाणें—

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः, क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, श्, ष्, स्, ह्, ळ्.

(२)

ह्यांपैकी पहिल्या तेरा वर्णांस स्वर म्हणतात, १४ व्याला अनुस्वार, १५ व्याला विसर्ग आणि बाकीच्या ३४ वर्णांस व्यंजनें म्हणतात. ह्यांतील ऋ, ॠ, ॡ, ऌ, ्, आणि ॐ हे वर्ण संस्कृत शब्दांत मात्र आढळतात.

टीप—(अ) अनुस्वार आणि विसर्ग यांचा उच्चार स्वराचे साहाय्यावांचून होत नाही म्हणजे त्यांचा उच्चार करण्यास कोणता तरी स्वर ध्यावा लागतो, म्हणून ते अ ह्या स्वरास जोडून दाखविण्याची रूढी पडली आहे. कांहीं संस्कृत ग्रंथकारांनी अनुस्वार व विसर्ग ह्यांची गणना व्यंजनांत केली आहे व कांहींनी स्वर व व्यंजनें ह्यां दोहोंतही त्यांची गणना न करितां ते निराळेच वर्ण मानिले आहेत. व ते करणें रास्तही दिसतें. कारण ते वर्ण नसून स्वराचे विशेष परिणाम आहेत.

(इ) क हें अक्षर होय आणि क् हें व्यंजन होय. ह्यांच्या उच्चारांतील भेद शिक्षकानें स्पष्ट करून दाखवावा.

६ ज्या वर्णाचा उच्चार मुखांतून स्पष्ट निघतों त्यास स्वर म्हणतात, आणि ज्याचा उच्चार स्वराच्या उच्चाराच्या मानानें फारच आंखूड होतो त्यास व्यंजन म्हणतात.

टीप—अनुस्वाराचा उच्चार मराठींत चार प्रकारचा होतो:—

प्रकार १ ला—(अनुस्वारापुढें य, र, ल, व, श, ष, स, ह, ळ यांशिवाय व्यंजन असेल तर अनुस्वाराचा उच्चार पुढील व्यंजनाच्या वर्गातील पांचव्या व्यंजनाप्रमाणें होतो). उ०—चंग, विंचू, तंटा, पंत, बंब, इ०.

(३)

प्रकार २ रा—(अनुस्वारापुढें य, व, ल आले असतां अनुस्वाराचा उच्चार पुढील वर्णाप्रमाणें विकल्पें होतो).
उ०—संयोग, संलग्न, संवत्सर इ०.

प्रकार ३ रा—(अनुस्वारापुढें र, श, ष, स, ह, ज्ञ यांतील एखादा वर्ण येईल तर अनुस्वाराचा उच्चार पूर्ववर्ण अनुनासिक होऊन व् सारिखा ध्वनित होतो; परंतु तो व् लिहूनये) उ०—संरक्षण, संशय, संसार, सिंह, संज्ञा, इ०.

प्रकार ४ था—(अनुनासिकाप्रमाणें) उ०—दांत, त्यांत, कां इ०. हा प्रकार मात्र संस्कृतांत आढळत नाही.

७ स्वरांपैकीं अ, इ, उ, ऋ, लृ ह्यांस ऋह्रस्वस्वर व बाकीच्या स्वरांस दीर्घस्वर ह्मणतात.

८ क पासून म् पर्यंत जीं २५ व्यंजनें ह्यांतील पाचापाचांचे असे पांच वर्ग करून त्यांस अनुक्रमें क् वर्ग, च् वर्ग, ट् वर्ग, त् वर्ग, प् वर्ग असें ह्मणतात. ह्या प्रत्येक वर्गांतील पहिलीं दोन व्यंजनें आणि श्, ष्, स्, ह्या तेंपरांना कठोर आणि बाकीच्या व्यंजनांस मृदु ह्मणतात.

स्थानविचार.

९ मुखाच्या ज्या अवयवापासून मुख्यत्वेकरून जो वर्ण निघतो त्या अवयवाला त्या वर्णाचें स्थान ह्मणतात.

१० तीं स्थाने व त्या स्थानाचे वर्ण खालीं लिहिल्याप्रमाणें:—

(१) अ, आ, क्वर्ग, ह् आणि विसर्ग ह्यांचें कंठस्थान.

(२) इ, ई, च् वर्ग, य् आणि श् ह्यांचें तालु-
स्थान. तालु हणजे दंत व मूर्धा ह्यांच्या मधील भाग
होय.

(३) उ, ऊ आणि प् वर्ग ह्यांचें ओष्ठस्थान.

(४) ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ए, ओ, आणि ल् ह्यांचें
मूर्धस्थान. मूर्धा हणजे तोंडाच्या पोकळीतील टाळू-
वरचा भाग होय.

(५) लृ, त् वर्ग, ल् आणि स् ह्यांचें दंतस्थान.

(६) ए आणि ऐ ह्यांचें कंठतालुस्थान.

(७) ओ आणि औ ह्यांचें कंठौष्ठस्थान.

(८) अनुस्वाराचें नासिकास्थान.

(९) व् ह्याचें दंतौष्ठस्थान.

(१०) च्, ज्, आणि श् ह्या वर्णांचा उच्चार म-
रठीत दंततालव्यही होतो, हणून त्यांचें स्थान दंतता-
लुही आहे. उ०—चांदणी, जागा, झाड इ०.

(११) ङ्, ज्ञ्, ण्, न्, म् ह्यांचीं वर सांगित-
लेलीं निरनिराळीं स्थानें असून नासिकास्थानही आहे.

११ स्वरांस किंवा व्यंजनयुक्त स्वरास अक्षर हणावें.
जसें—अ, इ, क्+अ=क इत्यादि.

१२ दोन किंवा अधिक व्यंजनांस स्वर जोडला अ-
सल्यास त्या वर्णसमुदायास जोडाक्षर हणावें. जसें—
श्+र्+ई=श्री.

टीप—व्यंजनास व्यंजन जोडण्याच्या तीन तऱ्हा
आहेत.—

(१) एकाखालीं एक लिहून—ट, ठ.

(२) एकापुढें एक जोडून—ष्य, ज्य.

(३) एका रेघेखालीं जवळ जवळ लिहून—प्र, द्र.

(४) र् ह्यास व्यंजन जोडतांना रेघेवर रेफ काढून जसें—अर्क, सर्प.

१३ व्यंजनास स्वर किंवा स्वरास अनुस्वार अथवा विसर्ग जोडतांना त्याचे जे अवयव बहुधा घेतात ते येणें प्रमाणें:—

(१) स्वराचे अवयव.

अ (१), आ (११), इ (१), ई (१), उ (७, ९), ऊ (९), ऋ (१), ॠ (१), ए (१), ऐ (१), ओ (१), औ (१).

(२) अनुस्वाराचा.

अं (—)

(३) विसर्गाचा.

अः (:)

टीप—अनुस्वाराचा अवयव स्वरावर आणि विसर्गाचा अवयव स्वरापुढें जोडितात.

(४) व्यंजनाचे.

क (१), ख (५), ग (१), घ (५), ङ (५), च (५), छ (५), ज (५), झ (५), ञ (५), ट (५), ठ (५), ड (५), ढ (५), ण (५), त (५), थ (५), द (५), ध (५), न (५), प (५), फ (५), ब (५), भ (५), म (५), य (५), र

(२, १, १), ल् (७), व् (०), श् (२), ष् (४),
स् (६), ह् (६), ल् (७).

१४ क् ह्या व्यंजनास ऋ, ॠ, ल याशिवाय बा-
कीचे स्वर, व अनुस्वार आणि विसर्ग यांसहित अ जो-
डून जी बाराखडी होते ती खाली लिहिल्याप्रमाणे:—

क, का, कि, की, कु, कू, के, कै, को, कौ, कं, कः

संधि विचार.

१५ शेजारी शेजारी आलेल्या दोन वर्णांचें जें ऐक्य
त्यास संधि असें झणतात. हें ऐक्य चार तऱ्हेनें होतें:—

(१) दोन्ही वर्णांबद्दल वेगवेगळाले दोन वर्ण
होणें. उ०—जगत्+शासन=जगच्छासन. येथें त् व श्
ह्यांच्या जागीं अनुक्रमें च् व छ हे दोन वर्ण झाले आहेत.

(२) दोहोंच्या जागीं एक वेगळा वर्ण होणें. उ०—
राम+ईश्वर=रामेश्वर. एथें अ आणि ई ह्यांच्या जागीं
झाडून वेगळा ए हा वर्ण झाला आहे.

(३) दोहोंच्या जागीं त्यांपैकींच एक होणें. उ०—
नदी+आंतून=नदीतून, एथें+ऊन=एथून. पहिल्या उ-
दाहरणांत ई आणि आ ह्यांबद्दल ई हाच राहिला आहे.
व दुसऱ्या उदाहरणांत ए व ऊ ह्यांबद्दल ऊ हाच रा-
हिला आहे.

(४) दोहोंतील एकास मात्र भिन्न वर्ण होणें.
उ०—वायु+आवरण=वाय्वावरण. उद्+हार=उद्धार.
पहिल्या उदाहरणांत उ या वर्णास व् झाला आहे. व
दुसऱ्या उदाहरणांत ह् या वर्णास ध् झाला आहे.

१६ स्वरसंधि, व्यंजनसंधि, आणि विसर्गसंधि असे संधीचे तीन प्रकार आहेत.—

(१) स्वरास्वराच्या संधीला स्वरसंधि झणतात.

(२) व्यंजनाव्यंजनाच्या किंवा व्यंजन ह्यांच्या स्वर ह्यांच्या संधीला व्यंजनसंधि झणतात.

(३) विसर्ग आणि स्वर किंवा व्यंजन ह्यांच्या संधीस विसर्गसंधि झणतात.

स्वर संधि.

टीप—मराठी भाषेत प्रकृतीप्रकृतीचा (मूल शब्दांचा) संधि प्रायः आढळत नाही; प्रकृति व प्रत्यय ह्यांचा आढळतो. जसे, कर+आ=करा, ठेव+ऊन=ठेवून, भाव+ऊ=भावो, जाऊ+आ=जावा, नदी+आ=नद्या, एथ+ईल=एथील, कर+ओ=करो. ह्यांमधून स्वरसंधीची उदाहरणे बहुधा संस्कृतांतील घेतली आहेत.

१७ स्वर संधीचे नियम एणेंप्रमाणें.—

नियम १ ला—ए, ऐ, ओ आणि औ ह्यांखेरीज एकाच स्थानच्या दोन स्वरांचा संधि करावयाचा असतां दोहोंच्या जागीं त्याच स्थानचा दीर्घस्वर होतो. उ०—
दैव+अधीन=दैवाधीन; हिम+आलय=हिमालय; विद्या+अर्थी=विद्यार्थी; विद्या+आलय=विद्यालय; हरि+इच्छा=हरीच्छा; कवि+ईश=कवीश; नदी+इच्छा=नदीच्छा; पार्वती+ईश=पार्वतीश; भानु+उदय=भानूदय; सिंधु+ऊर्मि=सिंधूर्मि; वधू+उत्तमा=वधूत्तमा; वधू+ऊर्मिका (आगठी)=वधूर्मिका; मातृ+ऋण=मातृण.

२ रा—अ किंवा आ ह्यांपुढें इ किंवा ई, उ किंवा ऊ, ऋ किंवा ॠ, ऌ किंवा ॡ हे आले असतां त्या दो-
होंच्या जागीं अनुक्रमें ए, ओ, अर् आणि अल् असे
आदेश होतात. जैसे—ईश्वर+इच्छा=ईश्वरेच्छा; गण+ईश
=गणेश; यथा+यथेष्ट=यथेष्ट; रसा+ईश=रमेश; औषध+
उपाय=औषधोपाय; जल+ऊर्मि=जलोर्मि; धारा+उष्ण
=धारोष्ण; गंगा+ऊर्मि=गंगोर्मि; देव+ऋषि=देवर्षि;
महा+ऋषि=महर्षि.

टीप—लृचे वहिवाटीतील देण्यासारखें उदाहरण
सांपडत नाही.

३ रा—अ किंवा आ ह्यांपुढें ए किंवा ऐ आला असतां
त्यांचा संधि ऐ होतो; आणि ओ किंवा औ आला असतां
त्यांचा संधि औ होतो. उ०—अत्र+एव=अत्रैव; मत+ऐक्य
=मतैक्य; सर्वथा+एव=सर्वथैव; गंगा+ऐश्वर्य=गंगैश्वर्य;
जल+ओष=जलोष; धर्म+औदार्य=धर्मौदार्य; गंगा+
ओष=गंगौष; विद्या+औत्सुक्य=विद्यौत्सुक्य.

४ था—इ किंवा ई, उ किंवा ऊ; ऋ किंवा ॠ;
व लृ ह्यांपुढें भिन्नस्थानचे स्वर आले असतां त्यांच्या
जागीं अनुक्रमें यू, वृ, रृ, लृ हे आदेश होतात. उ०—
इति+आदि=इत्यादि; सती+उत्कर्ष=सत्युत्कर्ष; मनु+
अंतर=मन्वंतर; वधू+आनयन=वध्वानयन; मातृ+उद्धार
=मातृद्धार.

५ वा—ए, ऐ, ओ आणि औ ह्यां पुढें कोणताही
स्वर असल्यास त्यांच्या जागीं यथाक्रम अय्, आय्, अव्,

(९)

आव् हे वर्ण होतात. उ०—शे+अन=शयन; नै+अक=नायक; को+अन=कवन; नौ+इक=नाविक.

टीप—ह्या नियमाची उदाहरणे प्रकृतीस प्रकृति जोडून होणारी प्रचारांतील नसल्यामुळे प्रकृति व प्रत्यय ह्यांच्या संधीची उदाहरणे दिली आहेत.

६ वा—कधी कधी दोन स्वरांचा संधि होत असतां दोहोंच्या जागी पहिलाच स्वर होतो ह्यास पूर्वरूप संधि म्हणतात. उ०—कांहीं+असा=कांहींसा; एक+एक=एकक; किती+एक=कितीक.

७ वा—कधी कधी दोन स्वरांचा संधि होत असतां दोहोंच्या जागी दुसरा स्वर होतो. त्यास पररूप संधि म्हणतात. उ०—एक+ऊन=एकूण (एकूणतीस) एक+एक=एकेक; कर+ओ=करो.

व्यंजन संधि.

१८ चालू भाषेत व विशेषे करून कवितेत व्यंजनांचे जे संधि आढळतात ते संस्कृतांतून आले आहेत. ते एणेंप्रमाणें:—

१ ला—क्, ट्, त्, प् ह्या चार वर्गीपैकी अनुनासिक वर्ण (ङ्, ण्, न्, म्) शिष्य करून कोणतेही व्यंजन शब्दाच्या शेवटी असून त्या पुढें मृदु वर्ण किंवा शब्दाचा आद्य स्वर आला असतां पहिल्या व्यंजनास त्याचे वर्गीतील तिसरें व्यंजन होतें. उ०—दिक्+गज्=दिग्गज; षट्+आनन=षडानन; सत्+गुण=सद्गुण; अप्+धि=अधि.

२ रा—क्, ट्, त् प् ह्या चार वर्गांपैकी अनु-
नासिकाशिवाय कोणतेंही व्यंजन शब्दाच्या शेवटीं असू-
न त्यापुढें श् खेरीज कोणतेंही कठोर व्यंजन आलें अस-
तां पहिल्याचे जागीं त्याच्याच वर्गातील पहिलें व्यंजन
होतें. उ०—वाग्+पति=वाक्पति; षड्+पद=षट्पद;
क्षुब्+पीडा=क्षुत्पीडा; अब्+क्षालन=अपक्षालन.

३ रा—स् किंवा त वर्गातील व्यंजन ह्यांशीं श्
किंवा च वर्गातील व्यंजन ह्याचा योग आला असतां स्
ह्या व्यंजनास श् व त वर्गातील व्यंजनास च वर्गातील
व्यंजन यथाक्रम होतें. उ०—मनस्+चांचल्य=मनश्चांचल्य;
मनस्+शांति=मनश्शांति; शरद्+चंद्र=शरत्+चंद्र (व्यं-
जन संधि नियम २ पहा)=शरच्चंद्र.

टीप—पण श् ह्या पुढें त वर्गातील व्यंजन आलें
असतां हा नियम लागू नाही. उ०—(प्रच्छ्)=प्रश्+
न=प्रश्न.

४ था—स् किंवा त वर्गातील व्यंजन ह्यांशीं ष् किंवा
ट वर्गातील व्यंजन ह्यांचा योग असतां स् ह्या व्यंजनास
ष् व त वर्गातील व्यंजनास ट वर्गातील व्यंजन यथाक्रम
होतें. उ०—सुमनस्+षटक्=सुमनष्षट्क; धनुस्+टंकार
=धनुष्टंकार; तत्+टिप्पनी=तटिप्पनी.

टीप—त वर्गापुढें ष् आला असतां हा नियम लागू
नाहीं. उ०—तत्+षट्क=तत्षट्क.

५ वा—शब्दाच्या शेवटीं पांच वर्गांपैकी कोणतेंही
व्यंजन असून त्यापुढें अनुनासिक व्यंजन आलें असतां

पहिल्या व्यंजनाचे जागी त्याचेच वर्गीतील अनुनासिक व्यंजन विकल्पाने होतें. उ०—जगत् + मान्य = जगन्मान्य किंवा जगद्मान्य (पहिला नियम पहा); वाक् + नियमन = वाङ्नियमन.

परंतु पुढील अनुनासिक वर्ण प्रत्ययाचा असल्यास विकल्प नाही. उ०—चित् + मात्र = चिन्मात्र, तत् + मय = तन्मय.

६ वा—शब्दाच्या शेवटी अनुनासिक व्यंजनाशिवाय पांचा वर्गीपैकी कोणतेही व्यंजन येऊन त्यापुढे श् हें व्यंजन आले असतां श् ह्या व्यंजनास छ् हें व्यंजन विकल्पें होतें. उ०—उत् + शिष्ट = उच्छिष्ट किंवा उच्छिष्ट (नियम तिसरा); तृट् + शांति = तृट्छांति किंवा तृट्-शांति (नियम २ रा पहा).

७ वा—शब्दाच्या शेवटी अनुनासिक व्यंजनाशिवाय पांचा वर्गीपैकी कोणतेही व्यंजन येऊन त्यापुढे ह् हें व्यंजन आल्यास ह् ह्यास मागच्या व्यंजनाच्या वर्गीतील चवथें व्यंजन विकल्पाने होतें. उ०—मत् + हरण = मद्धरण किंवा मद्धरण (नियम १ ला पहा).

८ वा—शब्दाच्या शेवटी त वर्गीतील व्यंजन येऊन त्यापुढे ल् हें व्यंजन आले असतां त वर्गीतील व्यंजनास ल् हें व्यंजन होतें. उ०—तद् + लीन = तल्लीन.

९ वा—शब्दाच्या शेवटी स् असून त्यास कांहीं जोडावयाचें असो अगर नसो त्याचे जागीं विसर्ग होतो. उ०—मनस् + रथ = मनः + रथ; तेजस् + पुंज = तेजःपुंज; तेजस् = तेजः

१० वा—शब्दाच्या शेवटीं र येऊन त्यास कठोर व्यंजन जोडावयाचें असल्यास किंवा कांहीं जोडावयाचें नसल्यास त्याचे जागीं विसर्ग होतो. उ०—प्रातर् + संध्या=प्रातःसंध्या; पुनर्=पुनः

११ वा—र पुढें र किंवा द् पुढें द् आल्यास त्यांतील पहिल्या र चा किंवा द् चा लोप होतो व त्या लोप झालेल्या र च्या किंवा द् च्या मागे अ, इ किंवा उ असल्यास तो दीर्घ होतो. उ०—निर् + रस=नि + रस=नीरस; रुद् + ढि=रु + ढि=रूढि; वार् + राशि=वा + राशि=वाराशि.

विसर्ग संधि.

१२ विसर्गाचा व त्या पुढील वर्णाचा संधि पुढें लिहिल्या प्रमाणें होतो :—

नियम १ ला—विसर्गा मागे अ असून पुढें अ किंवा मृदुवर्ण येईल तर विसर्गास उ आदेश होतो. नंतर मागील अ ह्याशीं तो उ मिळून स्वरसंधि नियम २ प्रमाणें संधि होतो. अशा वेळेस पुढें अ असल्यास त्याचा लोप होतो. जसें मनः + रथ=मनउ + रथ=मनोरथ; मनः + अनुरूप=मनउ + अनुरूप=मनो + अनुरूप=मनोनुरूप.

नियम २ रा—विसर्गापुढें च्, छ असल्यास विसर्गास श्; ट्, ठ, असल्यास ष्; त्, थ असल्यास स् होतो; आणि श्, ष्, स् असल्यास हेच आदेश विकल्पें होतात. जसें—निः + चक्र=निश्चक्र; निः + टंक=निष्टंक; निः + तेज=निस्तेज; निः + शर=निःशर किंवा नि-

(१३)

इशर; निः + षट्क=निःषट्क किंवा निष्षट्क; निः + सार=निःसार किंवा निस्सार इ०.

नियम ३ रा—विसर्गापुढें क, ख, प, फ् ब्यांपैकीं कोणतेंही व्यंजन आल्यास विसर्ग तसाच रहातो. उ०—
रजः+कण=रजःकण; अधः+पतन=अधःपतन;

परंतु कांहीं शब्दांत विसर्गबद्दल सूकार होतो. उ०—
तिरः+कार=तिरस्कार; नमः+कार=नमस्कार.

नियम ४ था—विसर्ग प्रत्ययांतील नसून त्याच्या-
मागें इ, उ हे असतील आणि क्, ख्, प्, फ् यांतील
वर्ण पुढें असेल तर विसर्गास ष् होतो. जसें—निः+
कलंक=निष्कलंक; दुः+परिणाम=दुष्परिणाम. इ०.

शब्दविचार.

२० ज्या वर्णापासून किंवा वर्णसमुदायापासून कांहीं
अर्थ समजतो त्यास शब्द असें ह्मणतात.

२१ कोणत्याही शब्दाचा जो अर्थ होतो तो संके-
तानें, रूढीनें किंवा संगतीनें होतो. जसें व्याकरण ह्या
शब्दाचा अर्थ स्पष्टीकरण असा आहे; परंतु भाषाशास्त्र-
ज्ञांनी त्या शब्दाचा अर्थ भाषेतील नियमांचें शास्त्र असा
केला आहे. तसेंच बिंदु, आकृति इत्यादि शब्दांचे जे
रूढीमध्ये अर्थ होतात त्यांहून गणितशास्त्रामध्ये वेगळे
ठरविलेले आहेत, ह्मणून व्याकरण, बिंदु, आकृति यांचे
अर्थ संकेतानें होतात असें समजावें. झाड, घर, का-
गद इत्यादि शब्दांचे अर्थ रूढीनें व्याख्याचे आहेत.
त्यांचे अर्थ कसे झाले हें सांगण्यास रूढीखेरीज दुसरा

(१४)

आधार नाही. तसेंच ई, ट, टी, ईव यांचे अर्थ स्व-
बंत्रतेने काहीं होत नसून प्रकृतीच्या संगतीनेच होतात
हे पुढील उदाहरणांवरून कळून येईल. उ०—कंठ+ई
(भूषणार्थी) = कंठी (कंठातील भूषण); झाड+ई
(समुदायार्थी) = झाडी (झाडांचा समुदाय); खार+ट
(युक्तार्थी) = खारट (मिठानें युक्त); दिवा+टी (कु-
त्सितार्थी) = दिवटी (वाईट किंवा लहान दिवा);
घड+ईव (भूतकालिक) = घडीव (घडलेले).

२२ शब्दांचे प्रकार किंवा जाति वेगवेगळ्या कार-
णांनी वेगवेगळ्या होतात.

शब्दांचे भेद.

प्रकार पहिला.

सिद्ध किंवा साधित.

२१ ज्या शब्दाला त्याचा विवक्षित (लौकिकांतील
किंवा इष्ट) अर्थ दाखविणारे अवयव नसतात त्यास सिद्ध
शब्द म्हणतात. उ०—लांकूड, घोंडा, नवसागर इ०.

नवसागर हा शब्द कदाचित् नव आणि सागर
अशा दोन शब्दांनी झालेला असावा असें वाटे; पण
त्या शब्दांपासून होणारा अर्थ आणि नवसागर ह्या श-
ब्दाचा जो विवक्षित अर्थ हे अगदी वेगळ्या आहेत.
झणून येथें नवसागर हा शब्द सिद्ध जाणावा. तसेंच
(पुण्यांतील) विश्रामबाग, लकडीपूल इ० शब्दांविषयी
समजावें.

(१९)

२४ ज्या शब्दाला त्याचा विवक्षित अर्थ दाखविणारे अवयव असतात त्यास साधित शब्द म्हणतात.
उ०—शहाण + पणा (धर्मबोधकप्रत्यय)=शहाणपणा;
चोर + गल्ली=चोरगल्ली.

२५ साधितशब्द दोनप्रकारचे आहेत. प्रकृतीस प्रत्यय जोडून होणारे, जसे, दगड + ई=दगडी, झाडी, इ०; व प्रकृतीस प्रकृति किंवा प्रकृतीस प्रकृति आणि प्रत्यय जोडून होणारे, जसे चक्र + पाणि=चक्रपाणि. लक्ष्य + पूर्व + क=लक्ष्यपूर्वक, इ०.

ह्यांतील पहिल्या प्रकारच्या शब्दास प्राकृतिक शब्द म्हणतात व दुसऱ्यास सामासिक म्हणतात.

२६ जो शब्द अमुक शब्दांहून अमुक अर्थी होतो, असे सांगितले असते व ज्याची योजना वाक्यांत एकटी होत नाही त्याला प्रत्यय म्हणावे. उ०—धनवान्, पाटिलकी. इ०. एथे वान् हा शब्द धन शब्दाहून युक्त या अर्थी होतो व याची योजना वाक्यांत एकटी होत नाही म्हणून वान् हा प्रत्यय होय. ह्याचप्रमाणे पाटीलकी ह्यांतील की शब्दाविषयी समजावे.

येथे विभक्तिप्रत्यय व आख्यात (क्रियापदाचे) प्रत्यय ह्यांहून भिन्न प्रत्यय समजावयाचे.

२७ ज्या शब्दाचा अर्थ स्वतंत्रतेने कळतो व ज्या शब्दाहून अमुक प्रत्यय अमुक अर्थी होतो असे सांगितले असते त्याला प्रकृति म्हणावे. उ०—धनवान्, पाटिलकी इ०. येथे धन व पाटील ह्या शब्दांहून मथाक्रम

वान् व की हे प्रत्यय युक्त व धंदा या अर्थी होतात असे सांगितलें आहे व ह्या शब्दांचा अर्थ स्वतंत्रतेनें कळतो म्हणून धन व पाटील ह्या प्रकृति होत.

२८ धातु, प्रत्यय, विभक्त्यंत शब्द व क्रियापदे हीं खेरीज करून जे सार्थशब्द त्यांस प्रातिपदिक म्हणतात.

प्रकार दुसरा.

सव्यय आणि अव्यय.

२९ लिंग आणि वचन ह्या दोहोंच्या अथवा त्यांतील एकाच्या संबंधानें ज्या शब्दास विकार होतो त्यास सव्यय झणावें. उ०—टोपला, टोपली, टोपलें; टोपले, टोपल्या, टोपलीं; करितों (मी अथवा आम्ही), करतील (ते, त्या, ती).

३० ज्या शब्दास लिंग आणि वचन ह्यांपैकीं एकाच्याही संबंधानें विकार होत नाही त्यास अव्यय झणावें. उ०—खालीं, वर, पुढें, लवकर इ०.

टीप—आकारांत विशेषणाचा जेव्हां अव्ययाप्रमाणें उपयोग होतो तेव्हां त्यास विशेषणाप्रमाणेंच विकार होतात; उ०—तो थोडा चालतो, ती थोडी बसते इ०.

३१ सव्ययाचे नाम, सर्वनाम, विशेषण आणि क्रिया'द असे चार भेद आहेत.

टीप—विशेषणास चालू भाषेत लिंग व वचन ह्यांच्या संबंधानें विकार होत नाही व जीं विशेषणें पुल्लिङ्गी नामास लक्षून योजिलीं असतां आकारांत होतात तीं व कांहीं संख्याविशेषणें यांशिवाय कोणत्याही

विशेषणास सामान्यरूपही होत नाही तेव्हा ह्यास सव्यय कसें ह्मणावे अशी शंका आल्यास तिचे उत्तर असे आहे कीं, कवितेत विशेषणास लिंग व वचन ह्यासंबंधानें विकार होतात व याच शब्दांची नामाप्रमाणें योजना केली असतां ह्यास चालू भाषेतही लिंग, वचन ह्यासंबंधानें विकार होतो, हें मनांत आणून ह्यांची सव्ययांत गणना केली आहे. त्याची उदाहरणे :—(१)

सुशिक्षित मनुष्यानें किंवा मनुष्यांनीं; (२) शहाण्या मुलांनीं किंवा मुलींनीं; (३) साता जणांनीं; (४) राम न त्यजि तईच गुरूतें ॥ न त्यजि स्वसुखकल्प-तरूतें; (५) भंगी दशार्णपतिच्या प्रबलाहि गजा, तदीय भीम करी; (६) सभ्या भला भला विध लाजेळ तुझ्याचि मानसा धुवटा; (७) शहाण्यास मारशब्दाचा.

३२ अव्ययाचे शब्दयोगी, विशेषणात्मक, उभयान्वयी आणि केवलप्रयोगी असे चार भेद आहेत.

३३ ज्या शब्दापासून लिंग व संख्या ह्यांनीं युक्त अशा पदार्थाचा (वस्तु, गुण, क्रिया इत्यादिकांचा) बोध होतो व ज्याचा अन्वय विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय ह्यावांचून दुसऱ्या शब्दांशीं बहुधा होत नाही त्याला नाम ह्मणावे. जसें—मनुष्य, रामा, क्रोध, चांगुलपण, बोलणें इ०.

टीप—कित्येक शब्दांचीं प्रथमान्तरूपें व प्रातिपदिकें ह्यांत भिन्नता नसते खरी; तथापि प्रथमेचे वेळेस त्यांचा विभक्तिप्रत्यय लुप्त झाला आहे असें समजावे.

३४ नाममात्राबद्द किंवा विशेषणमात्राबद्द ज्याची योजना प्रायः होते व कचित् अव्ययाबद्दही होते व ज्यापासून विशेष जाति, व्यक्ति किंवा गुण ह्यांचा बोध होत नसून ज्याचा अर्थ संबधानें ध्यावा लागतो आणि ज्यास प्रायः संबोधन नसतें त्या शब्दास सर्वनाम ह्मणावें. उ०—मी, तूं, तें, हा, जो, काय, आपण, असें, इ०.

३५ नामानें दर्शविलेल्या वस्तूचा किंवा क्रियेचा गुण जो शब्द दाखवितो किंवा त्या गुणाचा कमजास्तपणा दाखवितो आणि ज्याचा अन्वय दुसऱ्या शब्दार्शी विभक्तिप्रत्यय वगैरे लाविल्याशिवायही करितां येतो त्यास विशेषण ह्मणावें. उ०—पांढरा घोडा; येथें घोडा ह्या नामानें दर्शविलेल्या वस्तूचा पांढरेपणा हा गुण पांढरा या शब्दानें दाखविला आहे. गोड भाषण बोलतो, एथें भाषण ह्या शब्दानें दर्शविलेल्या क्रियेचा गोडपणा हा गुण गोड ह्या शब्दानें दाखविला आहे. मोठा बुद्धिमान् मुलगा, एथें बुद्धिमान् ह्या शब्दानें जो मुलग्याचा गुण दर्शविला आहे त्याचा जास्तपणा मोठा या शब्दानें दाखविला आहे. ह्मणून पांढरा, गोड, व मोठा हीं सारीं विशेषणें होत.

३६ ज्या शब्दापासून क्रियेचा आणि काल व अर्थ ह्यांपैकीं एकाचा किंवा दोहोंचा बोध होतो त्याला क्रियापद ह्मणावें. उ० जातो हा शब्द जाणें ह्या क्रियेचा बोधक असून वर्तमानकालाचा बोधक आहे. कर, करावें—

येथें करणें ह्या क्रियेचा बोध असून विध्यर्थाचाही बोध होतो. तो जाता तर मी जातो—एथें जाता ह्या शब्दानें जाणें ह्या क्रियेचा, भूतकालाचा व संकेतार्थाचा बोध होतो. हणून जातो, कर, करावें आणि जाता हीं क्रियापदें होत.

टीप—क्रिया शब्दानें वाक्यांतील मुख्य क्रिया विवक्षित आहे हणून हें लक्षण केलेलें, कर्तव्य इत्यादि धातुसाधित विशेषणांस लागू होत नाही. तसेंच, आहे, असतो इत्यादि क्रियापदांनीं दाखविलेल्या स्थितीचा क्रिया शब्दामध्येच समावेश होतो; कारण स्थिति ही शास्त्रदृष्ट्या क्रिया होय. हें मनांत आणून स्थिति हा शब्द योजिला नाही.

३७ ज्या अव्ययाची योजना नामापुढें किंवा नामा-ऐवजीं योजिलेल्या शब्दापुढेंच होते, स्वतंत्र होत नाही व ज्याच्या योगानें मागील नामाचें सामान्यरूप (विशेष विकार) होतें त्यास शब्दयोगी अव्यय म्हणावें. उ०—साठीं हें अव्यय नामास जोडिल्यावांचून योजितां येत नाही, जसें—विद्येसाठीं तो झटतो. येथें साठीं हें शब्दयोगी अव्यय जोडिल्यामुळें विद्या ह्या नामाचें सामान्यरूप झालें आहे.

टीप—पर्यंत, पावेतो इ० कांहीं अव्ययांमार्गे नामाचें सामान्यरूप विकल्पानें होतें. च, ही, ना, मात्र, देखील ह्या अव्ययांच्या मार्गे सामान्यरूप होत नाही, व यांची योजना केवलप्रयोगी व उभयान्वयी अव्ययाशिवाय सर्व

प्रकारच्या शब्दांशीं होतें. उ०—फारच गोड बोलतो, तो आहेच.

३८ नाम, विशेषण किंवा क्रिया यांशीं अन्वय पावणारीं अव्ययें व अशा अव्ययांच्या अर्थाची न्यूनाधिकता दाखविणारीं जीं अव्ययें त्यांना विशेषणात्मक अव्ययें म्हणावें. उ०—ऐन, भर, थेट, अगदीं, खूप, निवळ, केवळ, अति, फार, अतिशय, इ०. सध्यां आंब्याचा ऐन भर आहे, त्याचा डोळा खूप लाल झाला आहे, तो फार फसला, तो अति जलद चालतो. या उदाहरणांत ऐन, खूप, फार व अति हीं अव्ययें भर, लाल, फसला, आणि जलद ह्यांचा अनुक्रमें गुण किंवा न्यूनाधिक्य दाखवीत आहेत.

३९ जीं अव्ययें दोन वाक्यें अथवा एकाच जातीचे दोन शब्द जोडितात किंवा वेगळे करितात व त्यांतील कार्यकारणभाव, संकेत, न्यूनता किंवा त्यांची एकरूपता दाखवितात त्यांस उभयान्वयी अव्ययें म्हणावें. उ०—

(१) रामा व कृष्णा जातील—एथें दोन शब्द जोडिले आहेत.

(२) रामा आला व कृष्णा गेला—एथें दोन वाक्यें जोडिलीं आहेत.

(३) तो आज अथवा उद्यां जाईल—एथें दोन शब्द वेगळे केले आहेत.

(४) तो येईल किंवा ती जाईल—एथें दोन वाक्यें वेगळीं केलीं आहेत.

(२१)

(५) तो आला ह्याणून मी गेलों—कार्यकारण-
भाव दाखविला आहे.

(६) तो येईल तर मी जाईन—संकेत दाखविला
आहे.

(७) रामा वाचतो परंतु चुकतो—न्यूनता दाख-
विली आहे.

(८) रामा ह्याणजे विष्णूचा भाऊ—एकरूपता
दाखविली आहे.

(९) एरंडी ह्याणजे एरंडाचें बीं—एकरूपता दा-
खविली आहे.

४० जीं अव्ययें हर्ष, शोक, आश्चर्य, तिरस्कार,
अनुमोदन इत्यादि मनोविकार दर्शविणारीं असून ज्यांची
योजना अगदीं पृथक् ह्याणजे वाक्याला सोडून असते
त्यांस केवळप्रयोगी अव्ययें ह्याणवें. उ०—वाः, छिः.
अरेरे इ०.

टीप—हीं अव्ययें जों अर्थ दाखवितात तों अर्थ
दर्शविणारीं वाक्येही कधीं कधीं त्या अव्ययाबरोबर
योजिलीं असतात. उ०—अरेरे! फार वाईट गोष्ट झाली.
कधीं कधीं ह्यांचा स्वतंत्रच प्रयोग करितात. उ०—शा-
बास, हस्सर, अँ: इ०.

प्रकार तिसरा.

यौगिक, योगरूढ, रूढ, व यौगिकरूढ.

४१ ज्या शब्दाचा अर्थ त्याच्या अवयवापासून उत्पन्न
होऊन व्यवहारांत व्यापक असतो त्यास यौगिक असें

(२२)

म्हणतात. उ०-दगडी या शब्दाचा अर्थ 'दगडाची केलेली' असा असून तोच अर्थ व्यवहारांत आहे, ह्मणून दगडी हा शब्द यौगिक जाणावा.

४२ ज्या शब्दाचा अर्थ त्याच्या अवयवापासून निघून व्यवहारांत संकोचित झालेला असतो त्याला योगरूढ ह्मणावे. उ०-श्राद्ध याचा अर्थ 'श्रद्धायुक्तकर्म' असा असून व्यवहारांत संकोचित आहे ह्मणून श्राद्ध हा शब्द योगरूढ समजावा.

४३ ज्या शब्दाचा अर्थ त्याच्या अवयवापासून उत्पन्न न होतां केवळ परंपरागत असतो त्याला रूढ असें म्हणावे. उ०- नवसागर ह्याचा अर्थ त्याच्या अवयवावरून न होतां केवळ रूढीवरून झाला आहे म्हणून नवसागर हा शब्द रूढ जाणावा.

४४ ज्या शब्दाचा एक अर्थ यौगिक व दुसरा रूढ असतो त्यांस यौगिकरूढ म्हणावे. उ०- शुश्रूषा या शब्दाचा यौगिक अर्थ 'ऐकण्याची इच्छा' असा असून रूढ अर्थ 'सेवा' असाही होतो, म्हणून शुश्रूषा हा शब्द यौगिकरूढ समजावा. तसेंच मंडप याचा यौगिक अर्थ 'मंड (पेज) पिणारा' असा असून रूढ अर्थ 'मांडव' असाही आहे ह्मणून मंडप हा यौगिकरूढ शब्द जाणावा.

नामविचार.

४५ सामान्यनाम, विशेषनाम व भाववाचकनाम असे नामाचे तीन प्रकार आहेत.

(२३)

४६ गुणावरून ठेविलेलें जें व्यक्तीचें किंवा व्यक्तीचें नांव त्यास ~~सर्वनाम~~ ह्मणावें. उ०- मनुष्य, झाड, सैन्य, झाडी, ईश्वर इ०.

४७ गुण मनांत न आणितां केवळ खुणे ऐवजीं (करितां) ठेविलेलें जें व्यक्तीचें नांव त्यास विशेषनाम ह्मणावें. उ०-रामा, विष्णू, गोदावरी इ०.

४८ व्यक्तीची अपेक्षा न धरितां केवळ गुणाचें जें नांव त्याला भाववाचक नाम ह्मणावें. उ०-दया, शान्ति, माणुसकी, चांगुलपणा, लांबी, चिकणाई, ताठा इ०.

लिंगविचार.

४९ कोणतीही व्यक्ति पुरुष आहे किंवा स्त्री आहे अथवा नपुंसक (दोहोंतून एकही नाही) आहे असें त्या व्यक्तीच्या आंगची जी खूण सुचविते त्या खुणेस लिंग ह्मणतात. व त्या खुणेनें युक्त अशा पदार्थाचा वाचक जो शब्द त्यास पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, आणि नपुंसकलिंग असें ह्मणतात. हे शब्द नाम, सर्वनाम व विशेषण असे असतात.

टीप-लिंग असणें ही गोष्ट सचेतन पदार्थांना मात्र लागू पडतें. प्राणिवाचक नामांनीं दर्शविलेल्या पदार्थांच्या आंगचें पुरुषत्व किंवा स्त्रीत्व त्या नामांपासून समजतें हें योग्यच आहे. ह्यावरून पहातां प्राणिभिन्नपदार्थांचीं वाचक नामें नपुंसकच असावीं; परंतु तसें नियमानें दृष्टीस पडत नाही. ह्या करितां तशा ठिकाणीं पुरुषत्व किंवा स्त्रीत्व ह्याचा आरोप केलेला असतो असें समजावें.

वड, चिंच, हिरा, पाच इ० अप्राणिवाचक नामांनीं दर्शविलेले पदार्थ अचेतन असल्यामुळे ह्यांच्या अंगीं पुरुषत्व किंवा स्त्रीत्व संभवत नाही, आणि ह्या नामांपासून तर लिंगांचा बोध होतो. ह्मणूनच तीं येथें आरोपित आहेत असें समजावें. त्याचप्रमाणें प्राणिवाचक नामांतही अशा नामांचे लिंग आणि त्यांनीं दर्शविलेले जे प्राणि ह्यांचे लिंग हीं नेहमीं एकच असतात असा नियम नाही. उ०—राघू, घूस, मुंगूस इ०. येथें हीं नामें पुलिंग, स्त्रीलिंग आणि नपुंसकलिंग ह्यांचीं क्रमानें बोधक असतां त्यांनीं दर्शविलेल्या प्राण्यांत दोन्ही लिंगांच्या व्यक्ति आढळतात.

९० पदार्थाच्या पुरुषत्वाचा बोध करणाऱ्या नामास **पुल्लिंग** ह्मणावें. उ०—मुलगा, राघू, बोका, बैल, दगड इ०.

९१ पदार्थाच्या स्त्रीत्वाचा बोध करणाऱ्या नामास **स्त्रीलिंग** म्हणावें. उ०—मुलगी, शेळी, भाटी, गाय, लांडोर, माती इ०.

९२ पदार्थाच्या नपुंसकत्वाचा बोध करणाऱ्या नामास **नपुंसकलिंग** म्हणावें. उ०—मनुष्य, जनावर, झाड, दार, इ०.

टीप—प्राण्याच्या आंगचें पुरुषत्व किंवा स्त्रीत्व हीं दाखविण्याची विवक्षा नसल्यास त्या प्राण्याचा वाचक शब्द कधीं कधीं नपुंसक योजितात. उ०—पांखरूं, मेंढरूं, गुरूं इ०.

(२९)

विभक्तिविचार.

१३ नामाचा नामाशी किंवा नामाचा क्रियेशी संबंध दाखविणारे जे प्रत्यय त्यास विभक्ति किंवा विभक्तिप्रत्यय म्हणतात. उ०—सापाशीं वैर, पैशानें महाग, पायानें लंगडा इ०. एथें नामाचा नामाशीं संबंध आहे. काठीनें मारणारा किंवा मारितो एथें काठी हें नाम व मारणें ही क्रिया ह्यांचा संबंध आहे.

टीप—आख्यात प्रत्यय व प्रातिपदिक प्रत्यय या दोहोंसही विभक्ति ही संज्ञा आहे; तथापि प्रातिपदिक प्रत्ययासच विभक्ति म्हणण्याची रूढि असल्यामुळे तोच अर्थ एथें घेतला आहे.

१४ ते विभक्तिप्रत्यय व त्यांचे प्रकार खाली लिहिल्याप्रमाणे:—

विभक्ति.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्रथमा	ओ, ऊ, ए	आ, ई, ए, ई, एं
द्वितीया	नें, एं, शीं, आं	नीं, ईं, शीं, हीं, आं
चतुर्थी	स, ला, तें	स, ला, तें, ना
पंचमी	ऊन, हून	ऊन, हून
षष्ठी	च (झ, ल)	च (झ, ल)
सप्तमी	ईं, आं	ईं, आं
संबोधन	ए	हो, नो

टीप—(अ) द्वितीया व चतुर्थी यांचे प्रत्यय अगदीं सारखे आहेत व द्वितीयेचा अर्थ एकच असून चतुर्थीचे अनेक आहेत; म्हणून द्वितीया विभक्ति अजी कमी करून

(२६)

तिचे प्रत्यय व अर्थ चतुर्थीत घातले आहेत. द्वितीया विभक्ति न मानिल्यामुळे तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी आणि सप्तमी ह्यांस द्वितीया, तृतीया इ०. नांवें अनुक्रमे देणें योग्य दिसते; तथापि तसें केलें असतां फारच घोटाळा होईल म्हणून परंपरागत रूढीस अनुसरून ज्या ज्या प्रत्ययांचीं जीं जीं नांवें प्रसिद्ध आहेत तींच येथें कायम ठेविलीं आहेत. द्वितीया तेवढी गाळली आहे.

(इ) तृतीयेचा अनेकवचनीं ई प्रत्यय कचित् एकवचनींही आढळतो. उ०—हा मजकूर मी तोंडीं (तोंडानें) सांगितला.

(उ) कवितेंत चतुर्थीच्या स प्रत्ययांचीं रूपें कधीं कधीं सिं, सी, शि, शी, अशीं होतात.

(ऋ) पंचमीचा ऊन प्रत्यय फारच थोड्या पुढिंगी वनपुसकळिंगी नामास लागतो. उ०—घरून, हातून इ०.

(लृ) षष्ठीचा च हा विभक्ति प्रत्यय न मानण्याचें कारण असें मानितात कीं, सप्तमीचा ई प्रत्यय शिवाय करून बाकीच्या विभक्तिप्रत्ययांपुढें दुसरे प्रत्यय लागत नाहीत; च प्रत्ययापुढें लागतात व ते पुढील विशेष्या प्रमाणें लिंगबोधक व वचनबोधक असतात. उ०—

(१) गर्व मनींचा मनांतचि जिराला, (२) त्याच्यानें ही गोष्ट होणार नाही. पहिल्या उदाहरणांत मनींचा एथें ई प्रत्ययापुढें चा प्रत्यय व दुसऱ्या उदाहरणांत त्याच्यानें एथें च प्रत्ययापुढें आ+या+नें इतके प्रत्यय लागले आहेत. रामाचा मुलगा, रामाच्या पोथ्या इ०.

तथापि च हा विभक्तिप्रत्यय मानण्यास खाली लिहिल्या-
 प्रमाणें कारणें आहेत. (१) च प्रत्ययामागें शब्दाचें सामान्य
 रूप होणें—घोड्याचा, (२) च प्रत्ययांत शब्दाच्या विशे-
 षणाचें सामान्यरूप होणें—चांगल्या घोड्याचा, (३)
 समासांत च प्रत्ययाचा लोप होणें—चोरगल्ली, (४)
 सविभक्तिकाबद्दल सामान्यरूप योजणें—‘पलंगी बैसवी
 राणी । माते हातीं आणवि पाणी’ किंवा ‘दाटी व्योमघटी
 सुरां सुख लुटी घेती जटी धूर्जटी’ एथें माते व सुरा
 ह्यांचा अर्थ मातेच्या व सुरांची असा आहे. (५) च
 विशेषणप्रत्यय ह्मणजे तद्धितप्रत्यय मानिल्यास त्याच्या
 मागील शब्दाचें सामान्यरूप होतें व इतर तद्धित प्रत्य-
 यांनीं मागील शब्दाचें सामान्यरूप होत नाहीं; तेव्हां
 च प्रत्ययाच्या योगानेंच हें सामान्यरूप होतें असें मानावें
 लागेल. (६) च प्रत्ययांत शब्द सर्वथा विशेषणच अ-
 सतो असाही नियम नाहीं. उ०—तो दिवसाचा निजतो
 व रात्रीचा जागतो. एथें दिवसाचा आणि रात्रीचा
 हीं विशेषणें मानिल्यास दिवससंबंधी किंवा रात्री-
 संबंधी असा अर्थ होईल व त्याचा निजतो, जागतो
 ह्यांशीं अन्वय होणार नाहीं. शिवाय षष्ठी विभक्ति मान-
 ण्याचा आजपर्यंत प्रघात पडला आहे, म्हणून त्यालाच
 अनुसरून आम्हीं येथें षष्ठी विभक्ति मानिली आहे.

(ए) संबोधनाच्या एकवचनीं शब्दाचे एकवचनीं
 सामान्यरूप योजितात. जसें—रामा इ०. ए हा प्रत्यय
 स्त्रीलिंगी ईकारांत शब्दास काचित् लागतो. —उ० नंदे इ०.

(२८)

वचन.

११ विभक्ति प्रत्ययानें किंवा आख्यात प्रत्ययानें दर्शविलेल्या संख्येस वचन म्हणतात. तीं वचनें दोन आहेत, एकवचन आणि अनेकवचन.

१६ ज्या वचनावरून एका व्यक्तीचा बोध होतो, त्याला एकवचन आणि एकाहून जास्त व्यक्तींचा बोध होतो त्याला अनेकवचन असें म्हणतात.

१७ हीं वचनें कळण्याचे तीन प्रकार आहेत, ते एणेंप्रमाणें:—

(अ) विभक्ति प्रत्ययावरून उ०—रामानें हें एकवचन, रामांनीं हें अनेकवचन होय. येथें नें हा विभक्ति प्रत्यय एक व्यक्ति सुचवितो व नीं हा विभक्तिप्रत्यय अनेक व्यक्ति सुचवितो. जातो, जातात—येथेंही असेंच समजावें.

(इ) विभक्ति प्रत्यय दोन्ही वचनां समान असतात, तेव्हां त्यांच्या मार्गे अनुस्वार नसल्यास एकवचन व तो असल्यास अनेकवचन. उ०—वाघास, वाघांस. एथें स हा विभक्तिप्रत्यय दोहों ठिकाणीं एकच आहे, परंतु वाघास या ठिकाणीं स प्रत्ययामार्गे अनुस्वार नाही, म्हणून वाघ एक आहे असें समजतें व वाघांस एथें स प्रत्ययामार्गे अनुस्वार आहे, त्यावरून वाघ अनेक आहेत असें समजतें.

(उ) पूर्वापर संबंधावरून—म्हणजे मार्गे व पुढें जे शब्द आले असतील त्यांवरून उ०—दहा घरीं, घरून;

एक खांब, दोन खांब, हत्ती आहेत; मी काम करूं, आम्ही काम करूं. या उदाहरणांत घरीं, घरून, खांब, हत्ती व करूं ह्यांच्या संख्येचा बोध रूपांवरून होत नाही, तरि दहा, एक, दोन, आहेत, मी व आम्ही ह्यांच्याशीं त्यांचा संबंध असल्यामुळे वरील शब्दांनीं दाखविलेल्या पदार्थांची संख्या एक किंवा अनेक आहे हें कळतें.

सामान्यरूप.

१८ प्रथमेशिवाय विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय, किंवा सारखा, जोगा इत्यादि विशेषणें जोडिलीं असतां जें प्रातिपदिकाचें रूप असतें किंवा होतें त्यास, किंवा असल्या रूपानें युक्त प्रातिपदिकाच्या मागील विशेषणाचें किंवा षष्ठ्यंत शब्दाचें किंवा सर्वनामाचें किंवा अशा सामान्यरूप बनलेल्या विशेषणाच्या विशेषणाचें जें रूप होतें त्यास सामान्यरूप ह्मणतात. उदाहरणें—

(अ) प्रथमेशिवाय विभक्तिप्रत्यय जोडून झालेलें प्रातिपदिकाचें रूप. उ०--नदीस, मनुष्यास.

(इ) शब्दयोगी अव्यय जोडून झालेलें प्रातिपदिकाचें रूप. उ०--नदीकडे, मनुष्याकडे.

(उ) सारखा, जोगा इत्यादि विशेषणें जोडून झालेलें प्रातिपदिकाचें रूप. उ०--त्यासारखा, शोभण्याजोगा.

(ऋ) असल्या रूपानें (सामान्यरूपानें) युक्त प्रातिपदिकाच्या मागील विशेषणाचें रूप. उ०--चांगल्या गृहस्थानें.

(३०)

(ल) अशा सामान्यरूप बनलेल्या विशेषणाच्या विशेषणाचें रूप. उ०—भल्या चांगल्या गृहस्थानें.

(ए) सामान्यरूपानें युक्त प्रातिपदिकाच्या मागील षष्ठ्यंत शब्दाचें रूप. उ०—गृहस्थाच्या मुलानें.

(ऐ) सामान्यरूपानें युक्त प्रातिपदिकाच्या मागील सर्वनामाचें रूप. उ०—त्या मुलाला.

• टीप—कवितेंत विभक्त्यंत शब्दाबद्दल केवल सामान्य-रूप कधीं कधीं योजितात.

५९ शब्दांतील शेवटल्या वर्णास त्या शब्दाचा अंत आणि त्याचे मागील वर्णास उपांत ह्मणतात. तसेंच शेवटले अक्षरास अंत्य अक्षर आणि त्याचे मागील अक्षरास उपांत्य अक्षर ह्मणतात. जसें विनू या शब्दाचा अंत ऊ आणि न् उपांत समजावा, आणि नू हें अंत्य अक्षर आणि वि हें उपांत्य अक्षर समजावें.

६० सामान्यरूपाचे प्रत्यय आ, ई, ए, या हे होत. नामाच्या अनेकवचनीं सामान्यरूपावर अनुस्वार असतो.

अकारांत शब्द

पुल्लिंग.

६१ अकारांत पुल्लिंगी शब्दांच्या प्रथमेच्या एकवचनाचीं व अनेक वचनाचीं रूपें सारखीं ह्मणजे अकारांतच रहातात; तेव्हां त्यांस प्रथमेचे प्रत्यय लागून लुप्त होतात असें समजावें. ह्यांस कवितेंत कधीं कधीं प्रथमेच्या एकवचनाचीं ऊ व ओ हे प्रत्यय लागतात,

तृतीयेचे प्रत्यय एं व ई, पंचमीचा ऊन (काहीं शब्दास), सप्तमीचे ई व आं हे लागतात. सामान्य-रूप करण्यास आ प्रत्यय लागतो. उ०—हात ह्या शब्दाच्या प्रथमेचें एकवचन व अनेकवचन हात असेंच होतें. कवितेंत ह्याचीं प्रथमेच्या एकवचनीं रूपें हातू व हातो अशीं होतात. तृतीयेचीं रूपें हातें (हात + आ + एं), हातीं (हात + आ + ई), पंचमीचें हातून (हात + आ + ऊन), सप्तमीचीं हातीं (हात + आ + ई), हातां (हात + आ + आं), संबोधनाचें हाता (हात + आ), एणेंप्रमाणें रूपें होतात. याप्रमाणें चालणारे शब्द—पाय, कंठ, तट, रंग, कागद, ताईत इत्यादि.

टीप—मराठींत स्वरादि प्रत्यय बहुशः पररूपसंधीनें लागतसत.

स्त्रीलिंग.

इ२ अकारांत स्त्रीलिंग शब्दांचे प्रकार, सामान्य-रूप व प्रथमा विभक्तीचें अनेकवचन ह्यांच्यासंबंधानें, दोन होतातः—

प्रकार १ ल्य—ज्याचें सामान्यरूप करण्यास एकवचनीं ए व अनेकवचनीं आ प्रत्यय लागतो व ज्यांना प्रथमेच्या अनेकवचनीं आ प्रत्यय लागतो. उ०—काच, काचेल्ला, काचान्ना, काचा. ह्याचप्रमाणें बाग, वीट, चिंच, तार, धार इ० समजावें.

प्रकार २ रा—ज्याचें सामान्यरूप दोन्ही वचनीं ई प्रत्यय लागून होतें व ज्यांस प्रथमेच्या अनेकवचनीं

ई प्रत्यय लागतो; व ज्यांच्या उपांत्यस्थानीं स् असेल त्यांस तो ई प्रत्यय जोडितांना त्या स्ला श् होतो; आणि उपांत्यस्थानीं य् असल्यास त्याचा क्वचित् लोपही कारितात. जसें :— केळ—केळीला, केळींना, केळी; तुळस—तुळशीला, तुळशींना, तुळशी. गाय—गायीला गाईला, गायींना, गाईना, गायी, गाई; इ०. ह्याचप्रमाणें भित, साल, कातर, दऊत; कूस, भूस, घूस; हयगय, पोय, गाय, सोय, कोय, इत्यादि शब्द चालतात.

प्रकार ३ रा—ज्यांचें सामान्यरूप वरील दोन्ही प्रकारांनीं विकल्पानें होतें व ज्यांस वरील प्रथमेचे दोन्ही प्रत्यय विकल्पानें लागतात. जसें—वरात—वरातेला किंवा वरातीला, वरातींना किंवा वरातांना, वराता किंवा वराती, वराती किंवा वराते. याचप्रमाणें चालणारे शब्द—तरवार, परात इ० समजावे.

नपुंसकलिङ्ग.

६३ अकारांत नपुंसकलिङ्ग शब्दांचें सामान्यरूप आ प्रत्यय लागून होतें, प्रथमेचें अनेकवचन ए प्रत्यय लागून होतें, आणि तृतीयादिकांचे स्वरादि प्रत्यय व सामान्यरूपाचा प्रत्यय हे अकारांत पुष्टिमाप्रमाणेंच लागतात. उ०—घर, घरें, (तृतीया ए. व.), घरून, घरीं, घरां, घरा. ह्याचप्रमाणें झाड, फूल, फळ, इत्यादि शब्द जाणावे.

६४ प्रथमेच्या अनेकवचनीं प्रत्यय जोडितांना आणि सामान्यरूप करितांना अकारांत शब्दांच्या उपांत्य

अक्षरांत दीर्घ ई किंवा दीर्घ ऊ असल्यास त्या ईकारास व उकारास चार प्रकारचे विकार होतात.—

प्रकार १ ला—दोहोंपेक्षां जास्त अक्षरांच्या कित्येक अक्षरांत शब्दांत दीर्घ ई व ऊ उपांत्य स्थानीं स-
व्यंजन असल्यास ईकार व उकार ह्यांस अकार होणें.
उ०—पुल्लिंग—उंदीर, हरीक; स्त्रीलिंग—खारीक, कणीक,
तारीख; नपुंसकलिंग—भरीत, कणीस; पुल्लिंग—ढेकूण,
कापूस; स्त्रीलिंग—खरूज, बाभूळ; नपुंसकलिंग—कुलूप,
लांकूड. ह्यांचीं अनुक्रमें प्रथमेचीं अनेकवचनें व सामा-
न्यरूपें एणेंप्रमाणें—उंदीर—उंदराला; हरीक—हरकाला,
खारका—खारकेला; कणका—कणकेला; तारखा—
तारखेला; भरतें—भरताला; कणसें—कणसाला; ढे-
कूण—ढेकणाला; कापूस—कापसाला; खरजा—खरजेला;
बाभळी—बाभळीला; कुलूपें—कुलूपाला; लांकूडें—
लांकडाला.

प्रकार २ रा—कित्येक अक्षरांत शब्दांत उपांत्य
अक्षर केवळ ई किंवा ऊ असल्यास अथवा तें स-
व्यंजन असल्यास ईकार अथवा उकार हे ऱ्हस्व होणें.
उ०—पुल्लिंग—चीक, फकीर; स्त्रीलिंग—चीर, विहीर,
ईद; नपुंसकलिंग—पीक, जवाहीर; पुल्लिंग—कूड, खजूर,
ऊद, ऊर; स्त्रीलिंग—चूक, बंदूक, ऊब; नपुंसकलिंग—
सूत, खर्बूज. ह्यांचीं प्रथमेचीं अनेकवचनें व सामान्यरूपें एणें
प्रमाणें—चीक—चिकाला, फकीर—फकिराला; चिरा—चिरेला;
विहिरी—विहिरीला; इदी—इदेला; पिकें—पिकाला; जवा-

हिरें—जवाहिराला; कूड—कुडाला; खनूर—खजुराला;
उद—उदाला; ऊर—उराला; चुका—चुकेला; बंदुकी—
बंदुकीला; ऊब—ऊबेला; सुते—सुताला; खर्बुजे—ख-
र्बुजाला.

प्रकार ३ रा—कित्येक अकारांत शब्दांतील स-
व्यंजन उपांत्य ईकाराला अथवा ऊकाराला अकार किंवा
न्हस्व विकल्पे होणें. उ०—पुल्लिंग—परीट, उडीद;
स्त्रीलिंग—कुंभारीण, बटीक; नपुंसकलिंग—काळीज;
पुल्लिंग—बुरूड, तांदूळ; स्त्रीलिंग—बामूळ, नपुंसकलिंग—
काटूक, बाटूक; इ०. ह्यांचीं प्रथमेचीं अनेकवचनें व
सामान्यरूपे एणेंप्रमाणें. परीट—पर (रि) टाला; उ-
डीद—उड (डि) दाला; कुंभार (रि) णी—कुंभार (रि)
णीला; बट (टि) की—बट (टि) कीला; काळ (ळि)
जें—काळ (ळि) जाला; बुरूड—बुर (रु) डाला; तांदूळ—
तांद (दु) ळाला; बाम (भु) ळी—बाम (भु) ळीला;
काट (टु) कै—काट (टु) काला; बाट (टु) कै—
बाट (टु) काला.

प्रकार ४ था—दोन अक्षरांहून जास्त अक्षरी श-
ब्दांतील उपांत्य अक्षरे हीं केवळ ई किंवा ऊ असलीं
तर तीं न्हस्व होणें किंवा ईला य् व ऊला व् होणें.
उ०—पुल्लिंग—ताईत, नाईक; स्त्रीलिंग—कवाईत, पंचाईत,
बाईल; नपुंसकलिंग—कुईट (एक प्रकारचें गवत); पु-
ल्लिंग—पाऊस, राऊत; स्त्रीलिंग—दऊत; नपुंसकलिंग—
कऊल, पाऊल, देऊल. ह्यांचीं प्रथमेचीं अनेकवचनें व

सामान्यरूपेण एणेंप्रमाणें—ताईत—ताई (य) ताला;
 नाईक—नाई (य) काला; कवाइ (य) ती—कवाइ
 (य) तीला; पंचाई (य) ती—पंचाई (य) तीला;
 बाइ (य) ली—बाइ (य) लीला; कुईट—कुइ (य)
 टाला; पाऊस—पाउ (व) साला; राऊत—राउ (व)
 ताला; दउ (व) ती—दउ (व) तीला; कउ (व)
 लें—कउ (व) लाला, पाउ (व) लें—पाउ (व)
 लाला; दउ (व) लें—देउ (व) ळाला.

६९ एकाक्षरी अकारांत शब्दांचें सामान्यरूप व प्र-
 थमेचें अनेकवचन करण्यास वेगळे प्रत्यय लागत नाहींत-
 उ०—ढ (मूर्ख), व (आई), ग (गर्व), ख (आकाश) इ०.

आकारांत शब्द—पुल्लिंग.

६६ आकारांत पुल्लिंग शब्दांचे प्रकार दोन होतात.

प्रकार १ ला—आकारांत पुल्लिंगी प्रतिष्ठाबोधक
 किंवा विशेषनामांचें सामान्यरूप व प्रथमेचे अनेक वच-
 न हीं वेगळीं होत नाहींत. उ०—मामा, नाना, तात्या,
 अण्णा इ०.

प्रकार २ रा—ज्या आकारांत पुल्लिंग शब्दांचें सा-
 मान्यरूप अंत्य आचा लोप होऊन या प्रत्यय लागून
 होतें व प्रथमेचें अनेकवचन ए प्रत्यय लागून होतें. उ०—
 आंबा, —आंब्या, आंबे; गेंडा—गेंड्या, गेंडे. परंतु

(अ) ज्यांचा उपांत्य वर्ण फक्त 'य्' आहे अशांचें
 सामान्यरूप वेगळें होत नाहीं व प्रथमेचें अनेकवचन ए
 प्रत्यय लागून होतें; परंतु त्या उपांत्यामागें जर य् शि-

(३६)

वाय व्यंजन जोडिलेले असेल तर त्या य्चा बहुधा लोप होतो. (शिष्या शब्दाचें मात्र अनेकवचन शिष्ये आणि सामान्यरूप शिष्या असेंच होतें). जसें—पाया-पाये; भाव्या-भाटे; तांब्या-तांबे; भामव्या-भामटे; भय्या-भय्ये; अय्या-अय्ये. इ०.

(इ) ज्यांच्या उपांत्य स्थानीं दंततालव्य व्यंजन आहे त्यांचें सामान्यरूप होतांना उपांत्य स्थानच्या व्यंजनाचा तालव्य उच्चार होतो. उ०—चमचा, पंजा, आज्ञा, माचा, खुजा, भाचा, इ०.

(उ) ज्यांच्या उपांत्यस्थानीं स्कार आहे त्यांचें सामान्यरूप होतांना स्कारास श्कार होतो. उ०—मासा, विसा, पैसा, ससा इ०

स्त्रीलिंग.

इ७ आकारांत स्त्रीलिंग शब्दांचें एकवचनीं सामान्यरूप ए प्रत्यय लागून होतें; परंतु तो शब्द मनुष्य व्यक्तीचा वाचक असल्यास त्याचें सामान्यरूप ए किंवा आ लागून होतें, आणि प्रथमेचें अनेकवचन वेगळें होत नाही. उ०—पागा, जागा, टीका, सेवा ह्यांचीं सामान्यरूपें पागे, जागे, टीके, सेवे अशीं होतात व प्रथमेचें अनेकवचन पागा, जागा, टीका, सेवा अशींच होतात. आणि गंगा, रमा ह्यांचीं सामान्यरूपें गगे, रमे किंवा गंगा, रमा अशीं दोन्ही होतात.

इ८ आकारांत, ऐकारांत व औकारांत नपुंसकलिंगी,

एकारांत, ऐकारांत व औकारांत पुल्लिङ्गी, आणि ऐकारांत व औकारांत स्त्रीलिङ्गी शब्द मराठीत आढळत नाहीत.

इकारांत व उकारांत शब्द.

पुल्लिङ्ग व स्त्रीलिङ्ग.

६९ ऋस्व इकारांत व उकारांत शब्दांचें सामान्यरूप ई व ऊ प्रत्यय अनुक्रमें लागून होतें, आणि प्रथमेचें अनेकवचन एकवचनाप्रमाणेंच असतें. उ०—अग्नि, रवि, कवि, वायु, मेरु, ऋतु, शिशु इत्यादि पुल्लिङ्ग; दृष्टि, रीति, प्रीति, धेनु, तनु इत्यादि स्त्रीलिङ्ग ह्यांचीं सामान्यरूपें अग्नी, रवी, कवी, वायू, मेरू, ऋतू, शिशू, दृष्टी, रीती, प्रीती, धेनू, तनू अशीं होतात.

टीप—जे ऋस्व इकारांत व उकारांत संस्कृत शब्द मराठीत आले आहेत ते मात्र ऋस्वांत मानिले आहेत, ह्मणून वरील नियम तसल्या शब्दांसच लागू आहे. असे शब्द नपुंसकलिङ्गी प्रायः आढळत नाहीत.

ईकारांत शब्द.

पुल्लिङ्ग.

७० ईकारांत पुल्लिङ्ग शब्द दोन प्रकारचे आहेत.

प्रकार १ ला—ज्या ईकारांत शब्दांचें सामान्यरूप व प्रथमेचें अनेकवचन हीं वेगळीं होत नाहीत. उ०—हत्ती—हत्ती, पंतोजी—पंतोजी, जती—जती, वादी—वादी. इ०.

प्रकार २ रा—ज्या ईकारांत शब्दांचें सामान्यरूप आ प्रत्यय स्वरसंधि नियम ४ प्रमाणें लागून होतें व

प्रथमेचें एकवचन व अनेकवचन हीं सारखींच असतात.
 उ०—माळी, तांबोळी, गोसावी इत्यादिकांचीं सामान्यरूपें
 माळ्या, तांबोळ्या, गोसाव्या अशीं होतात. परंतु ज्यांचा
 उपांत्यवर्ण स् किंवा श् असतो त्यांचें सामान्यरूप आ
 प्रत्यय लागून होतें आणि उपांत्य सकारास शकार होतो
 व प्रथमेचें अनेकवचन वेगळें होत नाहीं. उ०—प्रवासी,
 मिजासी, परदेशी, पारशी, घडशी, मोकाशी इत्यादि.
 ह्यांचीं सामान्यरूपें प्रवाशा, मिजाशा, परदेशा, पारशा,
 घडशा, मोकाशा इत्यादि होतात.

स्त्रीलिंग.

७१ ईकारांत स्त्रीलिंग शब्दांचे तीन प्रकार आहेत—

प्रकार १ ला—ज्या ईकारांत शब्दांचें सामान्यरूप
 व प्रथमेचें अनेकवचन हीं वेगळीं होत नाहींत. उ०—
 देवी, नारी, दासी, पार्वती इ० संस्कृत शब्द; आणि
 काकी, मामी, भाई, बाई, आई, ताई इत्यादि मराठी
 शब्द.

प्रकार २ रा—ज्या ईकारांत स्त्रीलिंग शब्दांचें एक-
 वचनीं सामान्यरूप वेगळें होत नाहीं व प्रथमेचें अनेक-
 वचन व एकवचनीं सामान्यरूप स्वरसंधि नियम ४ प्र-
 माणें आ प्रत्यय लागून होतें, आणि संबोधनाचें एकव-
 चनीं रूप ए प्रत्यय लागून विकल्पें होतें. उ०—नदी-
 नद्या; कुत्री-कुत्र्या; मांजरी-मांजन्या, पाटी-पाट्या इत्यादि;
 व एकवचनीं संबोधनाचीं रूपें हे नदे किंवा नदी, हे
 कुत्रे किंवा कुत्री, हे मांजरे किंवा मांजरी इत्यादि होतात.

(३९)

परंतु ज्यांच्या उपांत्यस्थानी श् असतो त्याचें प्रथमेचें अनेकवचन व अनेकवचनीं सामान्यरूप हीं आ प्रत्यय लागून होतात. उ०—माशी, उशी, बशी, मिशी, ठुशी ह्यांचें प्रथमेचें एकवचन व अनेकवचनीं सामान्यरूप माशा, उशा, बशा, ठुशा, मिशा अशीं होतात.

प्रकार ३ रा—स्त्री, बी इत्यादि एकाक्षरी स्त्रीलिङ्ग शब्दांचें एकवचनीं सामान्यरूप मूळशब्दाप्रमाणेंच राहतें, किंवा अंत्य स्वराचे जागीं इय् करून व ए प्रत्यय जोडून होतें, आणि प्रथमेचें अनेकवचन व एकवचनीं सामान्यरूप अंत्याचे जागीं इय् करून व आ प्रत्यय जोडून होतें. उ०—स्त्री, स्त्रीला अथवा स्त्रियेला, स्त्रिया, स्त्रियांना; बी-बीला अथवा बियेला, बिया, बियांना इ०.

नपुंसक लिङ्ग.

७२ इकारांत नपुंसकलिङ्ग शब्दांचें सामान्यरूप स्वरसंधि नियम ४ प्रमाणें आ प्रत्यय जोडून होतें, व यांचें प्रथमेचें अनेकवचन बहुधा आढळत नाही. उ०—पाणी, ढोणी, दही इ०. ह्यांचें सामान्यरूप पाण्या, ढोण्या, दह्या असें होतें. परंतु (अ) मोती ह्या शब्दाचें प्रथमेचें अनेकवचन स्वरसंधि नियम ४ प्रमाणें ए प्रत्यय लागून विकल्पें होतें. उ०—मोत्यें किंवा मोतें (इ) बी शब्दाचें सामान्यरूप अंत्याचे जागीं इय् करून व आ प्रत्यय जोडून होतें व प्रथमेचें अनेकवचन ए प्रत्यय लागून होतें. जसें बी-बिया-बियें.

(४०)

ऊकारांतशब्द.

पुल्लिग.

७३ ऊकारांत पुल्लिग शब्दांच्या प्रथमेचीं एकवचनें व अनेकवचनें सारखींच होतात. यांच्या सामान्यरूपांवरून त्यांचें पांच प्रकार होतात, व त्यांचें सामान्यरूपहि पांच प्रकारांनीं होतें.

सामान्यरूपाचे प्रकार—(अ) मूळरूपाप्रमाणें, (इ) स्वरसंधि नियम ४ प्रमाणें आ प्रत्यय जोडून, (उ) अंत्यास ओ आदेश करून व स्वरसंधि नियम ५ प्रमाणें आ प्रत्यय जोडून, (ऋ) आ प्रत्यय विकल्पें जोडून, (ॠ) अंत्यास उव् आदेश करून व आ प्रत्यय जोडून होतात. ह्मणून ऊकारांत पुल्लिग शब्दांचे प्रकार पांच आहेत.

प्रकार १ ला-गडू, खडू, दांडू, इत्यादिकांचें सामान्यरूप अ प्रकारचें होतें.

प्रकार २ रा-गहू, भाऊ, इत्यादिकांचें सामान्यरूप इ प्रकाराप्रमाणें होतें. जसें—गहू, गव्हां इ०.

प्रकार ३ रा-लाडू, विंचू, नातू, नारू, इत्यादिकांचें सामान्यरूप अ, इ, उ प्रकाराप्रमाणें विकल्पें होतें. जसें—लाडू-लाड्वा, लाडवा इ०.

प्रकार ४ था-परभू, तडू, इत्यादिकांचें सामान्यरूप अ किंवा ऋ प्रकाराप्रमाणें होतें. जसें, परभू किंवा परभा इ०.

प्रकार ५ वा-पू, रू इत्यादिकांचें सामान्यरूप ॠ प्रकाराप्रमाणें होतें. जसें, पुवा, रुवा इ०.

टीप—गहू शब्दाची प्रथमा असतां अंत्यावर अनु-
स्वार असतो.

स्त्रीलिंग.

७४ ऊकारांत स्त्रीलिंग शब्दांचें एकवचनीं सामान्य-
रूप व प्रथमेचें अनेकवचन ह्यांच्या संबंधानें मुख्य चार
प्रकार होतात.

प्रकार १ ला—ज्या ऊकारांत स्त्रीलिंग शब्दांचें
सामान्यरूप व प्रथमेचें अनेकवचन हीं वेगळीं होत
नाहींत. जसें अफू, अब्रू, काकू, वेणू, दयाळू इ०.

टीप—दयाळू यासारखीं विशेषणें ह्या वर्गांत मोड-
तात, परंतु ह्यांचे एकवचनीं संबोधनीं रूप पुष्टिगी द-
याळो व स्त्रीलिंगी दयाळे असें काचित् दृष्टीस पडतें.

प्रकार २ रा—ज्या ऊकारांत स्त्रीलिंग शब्दांचें ए-
कवचनीं सामान्यरूप—(अ) मूळरूपाप्रमाणें होतें, किंवा
(इ) अंत्याचे जागीं ओ करून स्वरसंधि नियम १ प्र-
माणें ए प्रत्यय लावून होतें; किंवा (उ) स्वरसंधि नि-
यम ४ प्रमाणें ए प्रत्यय लावून होतें; व प्रथमेचें एक-
वचन व अनेकवचनीं सामान्यरूप अंत्याचे जागीं विकल्पें
ओ करून व आ प्रत्यय जोडून होतें. उ०—जळू, सासू
इत्यादिकांचीं एकवचनीं सामान्यरूपें जळू किंवा जळवे-
जळवे, सासू किंवा सासवे-सासवे अशीं होतात व प्रथ-
मेचीं अनेकवचनीं रूपें व अनेकवचनीं सामान्यरूपें ज-
ळवां, जळवां; सासवां किंवा सासवां अशीं होतात.

प्रकार ३ रा—ज्या शब्दांचें एकवचनीं सामान्यरूप

मूळरूपाप्रमाणें किंवा स्वरसंधि नियम ४ प्रमाणें ए प्रत्यय जोडून होतें, आणि प्रथमेचें अनेकवचन व अनेकवचनीं सामान्यरूप मूळरूपाप्रमाणें किंवा स्वरसंधि नियम ४ प्रमाणें आ प्रत्यय जोडून होतें. जसें—एकवचनीं सामान्यरूप—जाऊ किंवा जावे; आणि प्रथमेचें अनेकवचन व अनेकवचनीं सामान्यरूप—जाऊ किंवा जावा इत्यादि.

प्रकार ४ था—ज्या शब्दांचें एकवचनीं सामान्यरूप प्रकार २ प्रमाणें होतें. आणि प्रथमेचें अनेकवचन व अनेकवचनीं सामान्यरूप (अ) मूळरूपाप्रमाणें किंवा (इ) अंत्याचें जागीं विकल्पें ओ करून व आ प्रत्यय जोडून होतें. जसें—एकवचनीं सामान्यरूपें—बाजू बाजवे—बाज्वे; टाळू—टाळवे—टाळवे अशीं होतात, व प्रथमेचीं अनेकवचनीं रूपें व अनेकवचनीं सामान्यरूपें बाजू—बाजवा—बाज्वा, टाळू—टाळवा—टाळ्वा अशीं होतात.

७९ ऊ व पिसू हे शब्द खाली लिहिल्याप्रमाणें चालतात.

प्रथमेचें एकवचन—ऊ; पिसू, पीस

„ अनेकवचन — उवा; पिस्वा, पिसवा, पिसा.

एकवचनीं सामान्यरूप—ऊ किंवा उवे, पिसू, पिसे, पिस्वे, पिसवे.

अनेकवचनीं „ — उवा; पिस्वा, पिसा, पिसवा-

नपुंसकलिङ्ग.

७६ ऊकारांत नपुंसकलिङ्ग शब्दांचें सामान्यरूप

व प्रथमेचें अनेकवचन ह्यांच्यासंबंधानें तीन प्रकार होतात.

प्रकार १ ला—ज्या ऊकारांत नपुंसकलिङ्ग शब्दांचें सामान्यरूप (अ) मूळरूपाप्रमाणें होतें किंवा (इ) स्वरसंधि नियम ४ प्रमाणें आ प्रत्यय जोडून होतें, किंवा (उ) अंत्याचे जागीं ओ करून स्वरसंधि नियम ५ प्रमाणें आ प्रत्यय जोडून होतें, आणि प्रथमेचें अनेकवचन अंत्याचे जागीं विकल्पें ओ करून व एं प्रत्यय जोडून होतें. उ०—ताहू, असू, गळू, अळू इ०. ह्यांची सामान्यरूपें ताहू, तारवा किंवा तारवा अशीं होतात, आणि प्रथमेचीं अनेकवचनें तावें किंवा तारवें अशीं होतात.

प्रकार २ रा—ज्या ऊकारांत नपुंसकलिङ्ग शब्दांचें सामान्यरूप मूळरूपाप्रमाणें किंवा आ प्रत्यय लागून होतें आणि प्रथमेचें अनेकवचन मूळरूपाप्रमाणें किंवा एं प्रत्यय लागून होतें. उ०—जिवाणू, सुकाणू इ०. ह्यांची सामान्यरूपें जिवाणा किंवा जिवाणू, आणि प्रथमेचीं अनेकवचनें जिवाणू किंवा जिवाणें अशीं होतात.

प्रकार ३ रा—ज्या ऊकारांत नपुंसकलिङ्ग शब्दांचें सामान्यरूप आ प्रत्यय लागून होतें व प्रथमेचें अनेकवचन एं प्रत्यय लागून होतें. उ०—मेंढरू, लेंकरू, लिबू इ० ह्यांची सामान्यरूपें मेंढरा, लेंकरा, लिबा इ० होतात, आणि प्रथमेचीं अनेकवचनें मेंढरें लेंकरें इत्यादि होतात.

७७ अवाळू शब्द खाली लिहिल्याप्रमाणें चालतो.

प्रथमेचें एकवचन—अवाळूं

,, अनेकवचन—अवाळें

सामान्यरूप —अवाळा

एकारांत शब्द.

नपुंसकलिङ्ग.

७८ एकारांत नपुंसकलिङ्ग शब्दांस प्रथमेच्या अनेकवचनां ई प्रत्यय लागतो व सामान्यरूपीं अंत्याचे जागीं या प्रत्यय होतो. उ०—भाडें-भाडीं-भाड्यास. ह्याचप्रमाणें कुत्रें, केळें, घोसाळें, बोलणें इत्यादि शब्द जाणावे. परंतु ज्यांच्या उपांतीं स् आहे त्यांच्या अंत्याचे जागीं या प्रत्यय न होतां आ प्रत्यय होऊन स्ला श्कार होतो. उ०—कासैं-कांशास. ह्याचप्रमाणें उसें, पडसें, हसें, शिसें इ० जाणावे.

७९ आत व सवय ह्या शब्दांचीं प्रथमेचीं रूपें कोणी आते, सवे अशीं करितात. खय-खई, गय-गई, जिल्हय-जिल्हई, तिवय-तिवई, इत्यादि शब्द अस्पष्ट उच्चारामुळें खै, गै, जिल्है, तिवै असे ऐकारांत आहेतसे वाटतात; परंतु ह्या शब्दांच्या इतर रूपांवरून हे शब्द अकारांत किंवा ईकारांत आहेत असें दिसतें. त्याचप्रमाणें पव, नऊ इत्यादि शब्दांच्या प्रथमेचीं रूपें अस्पष्ट उच्चारामुळें पौ, नौ अशीं वाटतात, तथापि ह्यांना ही वरील गोष्ट लागू आहे ह्मणजे ते अकारांत आहेत असें समजावें.

ओकारांत शब्द.**पुल्लिग.**

८० ओकारांत पुल्लिग शब्दांचीं सामान्यरूपें व प्रथमेचीं अनेकवचनें वेगळीं होत नाहींत. उ०—टाहो, लाहो, डोहो, पोहो इत्यादि.

स्त्रीलिङ्ग.

८१ ओकारांत स्त्रीलिङ्ग शब्द बायको या शब्दा-शिवाय विशेष प्रचारांत नाहींत. ह्याचें एकवचनीं सामान्यरूप वेगळें होत नाहीं, आणि प्रथमेचें अनेकवचन व अनेकवचनीं सामान्यरूप आ प्रत्यय लागून होतें. जसें—बायको—बायकोला, बायका—बायकांचा.

नपुंसकलिङ्ग.

८२ ओकारांत नपुंसकलिङ्ग शब्द मोहो शिवाय करून प्रचारांत नाहींत; ह्याचें सामान्यरूप व प्रथमेचें अनेकवचन हीं वेगळीं होत नाहींत. जसें—मोहोस—मोहो इ०.

सर्वनामविचार.

८३ गाय, रामा इत्यादि नामांपासून कांहीं एका जातीच्या पदार्थांचा किंवा विशेष व्यक्तीचा जसा प्रत्यक्ष रीतीनें बोध होतो, व तांबडा, शहाणा इत्यादि विशेषणांपासून विशेष गुणांचा जसा नियमानें बोध होतो, तसा सर्वनामांपासून होत नाहीं, तर त्यांपासून केवळ संबंधानुसार कोणत्याही जातीचा, व्यक्तीचा किंवा गुणाचा बोध होतो.

(४६)

८४ सर्वनामांचे मुख्य प्रकार दोन आहेत, पुरुषवाचक सर्वनाम आणि दर्शक सर्वनाम.

८५ प्रत्येक व्यक्तीला पुरुष ह्मणतात, व ते पुरुष तीन आहेत; प्रथम, द्वितीय व तृतीय.

८६ जो स्वतः बोलतो तो प्रथम पुरुष, ज्याशी बोलवयाचें तो द्वितीय पुरुष आणि ज्याविषयी बोलावयाचें तो तृतीय पुरुष असें ह्मणतात.

८७ जी सर्वनाम नामाएवजीं योजिलीं असतात त्यांना पुरुषवाचक आणि जीं विशेषणाएवजीं योजिलीं असतात त्यांना दर्शक सर्वनाम म्हणावें. जसें—मी येईन, तूं येशील, तो येईल—एथें मी, तूं, तो हीं पुरुषवाचक सर्वनाम समजावीं. मी ब्राह्मण ज्ञानसंध्येंत काळ घालवितों, तूं शिपाई तरवार गाजवितोस, तो मुलगा लिहीत आहे. एथें मी, तूं व तो हीं दर्शक सर्वनाम जाणावीं. कोणी ह्मणतात कीं दिवसेंदिवस प्रजा अशक्त होत चालली आहे,--एथें कोणी हें पुरुषवाचक सर्वनाम आहे. कोणी मनुष्य येऊन पिशवी घेऊन गेला, एथें कोणी हें दर्शकसर्वनाम होय.

टीप—मी व तूं हीं दर्शक सर्वनाम असतांही क्रियापद अनुक्रमें प्रथमपुरुषी व द्वितीयपुरुषी रहातें.

८८ पुरुषवाचक किंवा दर्शक सर्वनामांपैकीं कित्येकांना संबंधी, प्रश्नार्थक आणि सामान्य अशींही नांवें आहेत.

८९ जीं सर्वनाम पुरुषवाचक किंवा दर्शक सर्वना-

मांशी संबंध ठेवून योजिली असतात त्यांना संबंधी सर्वनाम हणतात.

९० ज्या सर्वनामांच्या योगाने प्रश्न विचारिता येतो त्यांना प्रश्नार्थक सर्वनाम हणतात.

९१ ज्या सर्वनामांची योजना सामान्यत्वेकरून हणजे प्रसंग पडेल तशी होते त्यांना सामान्य सर्वनाम हणतात.

९२ पुरुषवाचक किंवा दर्शक सर्वनाम एणेंप्रमाणें—
मी, तू; अ—(हा, अमुक, अमका, असा, असला, असलाला, इतका, इतुका, इतकाला, एवढा, एवढाला);
त—(तो, तसा, तैसा, तमुक, तमका, तसला, तसलाला, तितका, तितकाला, तेवढा, तेवढाला);
ज—(जो, जसा, जैसा, जसला, जसलाला, जितका, जितुका, जितकाला, जेवढा, जेवढाला);
क—(कोण, कवण, कोणता, कोणी, कोण्ही, कोणीएक, काय, कांहीं, कांहींएक, कोहीक, कसा, कैसा, कसला, कसलाला, कितका, कितकाला, केवढा, केवढाला, किती, कितीएक, कित्येक, कैक, कितीक); आपण, आपआपण, स्वतः, स्वतां, उभयतः, उभयतां, परस्पर, अन्योन्य, एक, एकएक, एकेक, एकक, एकमेक, भउतां.

टीप-- अ, त ज, क हीं अनेक सर्व नामांचीं मूळ रूपें असून त्यांपासून साधलेलीं त्यांपुढें कसांत दिलेलीं समजावीं. ह्यांपैकी आकारांत शब्दांचीं आणि तो व जो यांची स्त्रीलिङ्गी व नपुंसकलिङ्गी रूपें अनुक्रमे ईकारांत व एकारांत होतात. उ०-हा, ही, हें इ०.

९३ ज पासून निघालेल्या सर्वनामांस **संबंधी**, आणि क पासून निघालेल्या सर्वनामांस **प्रश्नार्थक** असें ह्मणतात. अमुक, तमुक, अमका, तमका, कैक, कांहींएक, कांहींक, कोणी, कोणीएक, एक, अन्योन्य, परस्पर, एकमेक, आपण, आपआपण, स्वतः, स्वतां, उभयतः, उभयतां व भलता हीं **सामान्य** सर्वनामं होत.

९४ सर्वनामांचीं विभक्त्यंत रूपें.

मी

एकवचन	अनेक वचन
प्र० मी	आह्मी
तृ० मीं, मजशीं, मशीं, म्यां माझ्यानें माझ्याशीं	{ आमच्यानें, आमच्याशीं आह्मीं, आह्मांशीं
च० मला, मजला, माला मातें मस	{ आह्मांला-स, अमुतें आह्मांशीं

एकवचन	अनेकवचन
पं० मजहून, माझ्याहून	आह्मांहून, आमच्याहून
ष० माझा-झी-झें माझे-झ्या-झीं	{ आमचा-ची-चें, आमचे-च्या-चीं आमुचा-ची-चें, आमुचे-च्या-चीं

टीप— मशीं, म्यां, अमुतें, आमुचा-ची-चें, आमुचे-च्या-चीं, हीं रूपें कवितेंत बहुधा योजितात. मस, माला हीं रूपें प्रौढ भाषणांत येत नाहींत. **आमच्यानें** हें रूप शक्ति दाखवावयाची असतां योजण्याचा परिपाठ आहे. ह्या सारखीं इतर सर्वनामांचीं रूपें अशींच समजावीं. सर्वनामांस सप्तमीचे प्रत्यय बहुधा लागत नाहींत.

(४९)

तूं

एक वचन

अनेक वचन

प्र० तूं	तुझी
तृ० तूं, त्वां, तुवां, तुजशीं तुझ्याशीं, तुशीं	{ तुझीं, तुझांशीं तुमच्यानें, तुमच्याशीं
च० तुला, तुजला, तूतें तुतें, तूस	{ तुझांला, तुझांस, तुझातें
पं० तुजहून, तुझ्याहून	तुझाहून, तुमच्याहून
ष० तुझा-झी-झें तुझे-झ्या-झीं	{ तुमचा-ची-चें तुमचे-च्या-चीं

टीप—त्वां, तुवां, तूतें हीं रूपें कवितेंत आढळतात.

तो

प्र० तो	ते
तृ० त्यानें, तयानें, तेणें त्याच्यानें-शीं, त्याशीं तयाशीं, त्याजशीं	{ त्यांनीं, त्यांहीं, तिहीं, त्यांशीं त्यांजशीं, तयांशीं, त्यांच्यांशीं, त्यांच्यानें
च० त्याला, त्याजला, त्यास तयास, तयातें, त्यातें	{ त्यांना, त्यांला, त्यांजला त्यांस, तयांस, तयातें, त्यांनं, तयांना.
पं० त्याहून, तयाहून त्याजहून, त्याच्याहून	{ त्यांहून, तयांहून त्यांजहून, त्यांच्याहून
ष० त्याचा, तयाचा इ०.	त्यांचा, तयांचा इ०.

टीप—तयानें, तेणें, तयाशीं, तयास-ला-तें इ०
रूपें कवितेंत येतात.

(६०)

ती

एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० ती, ते

त्या

तृ० तिनें तियेनें, तिणें, तिच्याशीं } त्यांनीं, त्यांहीं, त्यांशीं,
तिच्यानें, तयेनें, तयेशीं } त्यांजशीं, तयांशीं,
तिशीं, तियेशीं, तिजशीं } त्यांच्याशीं, त्यांच्यानें

च० तिला, तिजला, तीस, तीतें } त्यांना-ला, त्यांजला, त्यांस
तियेस-ला-तें, तयेस-ला-तें } तयास-ला-तें, तयांना

पं० तिहून, तिजहून, तियेहून } त्यांहून, त्याजहून
तिच्याहून, तीहून, तयेहून } त्यांच्याहून, तयांहून

ष० तिचा, तियेचा, तयेचा इ० त्यांचा, तयांचा इ०

टीप—ते, तियेनें, तयेनें, तियेस, तयेस इ० रूपें कवितेंत आढळतात.

तें

प्र० तें

तीं

इतर विभक्तींचीं रूपें पुढिगाप्रमाणें समजावीं.

टीप—जो, जी, जें हीं सर्वनामें तो, ती, तें या सर्वनामांप्रमाणें सर्वांशीं अनुक्रमें चालतात.

हा

एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० हा

हे

तृ० ह्यानें, यानें, ह्याशीं, याशीं, } ह्यांनीं, यांनीं, ह्यांशीं, यांशीं,
एणें, ह्याच्याशीं, याच्याशीं, } इहीं, यांहीं, ह्यांच्याशीं
ह्याजशीं, याजशीं, } यांच्याशीं, ह्यांजशीं, यांज-
ह्याच्यानें, याच्यानें } शीं, ह्यांच्यानें, यांच्यानें

च० ह्याला, याला, ह्याजला } { ह्यांला, यांला, ह्यांजला, यांस
 याजला, ह्यास, यास } { यांजला, ह्यांस, ह्यांना, यांना
 प० ह्याहून, याहून, ह्याजहून } { ह्यांहून, यांहून, ह्यांजहून
 याजहून, ह्याच्याहून, } { यांजहून, ह्यांच्याहून,
 याच्याहून } { यांच्याहून
 ष० ह्याचा, याचा, ह्याचे, याचे इ० ह्यांचा, यांचा, ह्यांचे, यांचे इ०

टीप—एणें, ह्याजशीं, याजशीं, इहीं, याजहून इ०
 रूपें कवितेंत आढळतात.

ही

प्र० ही, हे या, ह्या
 तृ० हिनें, इनें, हिशीं, इशीं } {
 इच्याशीं, हिच्याशीं, पुळिगाप्रमाणें.
 इजशीं, हिजशीं, इच्यानें }
 हिच्यानें.
 च० हिला, इला, हिजला } {
 इजला, हीस, ईस } पुळिगाप्रमाणें.
 प० हीहून, ईहून, हिजहून, इजहून ”
 ष० हिचा, इचा इ० ”

टीप—हे, इनें, इशीं, हिजला, इजला इ० रूपें क-
 वितेंत आढळतात.

हें

प्र० हें हीं
 इतर विभक्तींचीं रूपें पुळिगाप्रमाणें होतात.

कोण (तिन्ही लिंगी)

प्र० कोण, कवण	कोण, कवण
तृ० कोणें, कवणें, कोणीं कोणहीं	{ कोणीं, कोणहीं, कोणाशीं कोण्हाशीं, कवणाशीं
च० कोणास, कवणास, कोण्हास, कोणाला, कोण्हाला, कोणातें, कोण्हातें	{ कोणांस, कोण्हांस, कोणांला, कोण्हांला, कोणातें, कोण्हांला, कवणांस
पं० कोणाहून, कोण्हाहून	कोणांहून, कोण्हांहून
ष० कोणाचा, कवणाचा, कोण्हाचा इ०	{ कोणांचा, कोण्हांचा इ०

टीप—कवण, कवणें, कोण्ही, कोण्हाचा इ० रूपें कवितेंत आढळतात.

कोणी

ह्या सर्वनामाचीं तृतीयेपासून विभक्तीचीं रूपें **कोण** शब्दाप्रमाणेंच होतात. **कोण व कोणी** हे शब्द विशेषणें असतां ह्यांचें सामान्यरूप कोणे, कोणा, कोण्हे, कोण्हा, कोण्या असें होतें. ह्या दोहोंची योजना सचेतनाबद्दल व त्यांत बहुधा मनुष्याबद्दल होते.

काय

एकवचन	अनेकवचन
प्र० काय	काय
ह्या सर्वनामाचीं तृतीयेपासून विभक्तीचीं रूपें कसा शब्दाच्या रूपाप्रमाणें होतात; व ह्याची योजना बहुशः अचेतनाबद्दल होते.	

आपण (तिन्ही लिंगी)

एकवचन	अनेकवचन
प्र० आपण	आपण
तृ० आपण, आपणाशीं, आपल्याशीं, आपणाच्यानें आपल्याच्यानें	आपण, आपणांशीं, आपल्यांशीं, आपणाच्यानें आपल्याच्यानें
च० आपणास, आपणाला आपल्यास, आपल्याला	आपणांस, आपणांला आपल्यांस, आपल्याला
पं० आपणाहून, आपल्याहून	आपणांहून, आपल्यांहून
ष० आपला-ली-लें इ०	आपला-ली-लें इ०

अमुक.

पुल्लिग व नपुंसकलिग.

प्र०	अमुक	अमुक
	पुढील रूपें पुल्लिगी व नपुंसकलिगी अकारांत शब्दाप्रमाणें होतात.	

अमुक.

स्त्रीलिग.

प्र०	अमुक, अमकी	अमुक, अमक्या
	पुढील रूपें स्त्रीलिगी ईकारांत शब्दाच्या दुसऱ्या प्रकाशप्रमाणें होतात.	

टीप—याचप्रमाणें तमुक शब्द चालतो.

९४ उभयतां, स्वतः, स्वतां यांचें प्रथमेचें रूप
व सामान्यरूप हीं मूलरूपाप्रमाणेंच होतात. एक,
परस्पर, अन्योन्य यांचीं रूपें अकारांत शब्दाप्रमाणें
तिन्ही लिंगीं सारखींच होतात.

९९ तसा, तसला, तसलाला, तितका, तितकाला, तेवढा, तेवढाला, एवढा, एवढाला, जसा, जसला, जितका, जितकाला, जेवढा, जेवढाला, कसा, कसला, कसलाला, कितका, केवढा, केवढाला, ह्यांचीं प्रथमेचीं अनेकवचनें व सामान्यरूपें आकारांत पुढिंली नामाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रकाराप्रमाणें होतात. तशी, अशी, कशी इ० ईकारांत स्त्रीलिङ्गी नामाच्या दुसऱ्या प्रकाराप्रमाणें चालतात, व तसें, असें, कसें इ० एकारांत नपुंसकलिङ्गी नामाप्रमाणें चालतात.

विशेषणविचार.

९६ ज्या विशेषणांचीं प्रथमेचीं एकवचनीं रूपें तिन्ही लिङ्गी वेगळालीं ह्मणजे पुढिंली आकारांत, स्त्रीलिङ्गी ईकारांत, आणि नपुंसकलिङ्गी एकारांत होतात, त्यांचें मात्र सामान्यरूप चालू भाषेंत उभयवचनीं व तिन्ही लिङ्गी या किंवा ए प्रत्यय लागून होतें. व ते प्रत्यय लागते वेळेस मूळ शब्दांच्या अंत्य स्वराचा लोप होतो. उ०—(पु०) पांढरा, (स्त्री०) पांढरी, (न०) पांढरें. ह्यांचें सामान्यरूप पांढऱ्या किंवा पांढरे असें होतें.

टीप—इतर विशेषणें चालू भाषेंत कधींही बदलत नाहींत ह्मणजे मूळचें रूपच त्यांचें सामान्यरूप असतें. कवितेंत अकारांत विशेषणांचें सामान्यरूप कधीं कधीं आकारांतही आढळतें. उ०—दीन मनुष्यास, दीन स्त्रीस, दीन मुलास; दहा, अकरा इ० पुरुषांनीं, बायकांनीं, मुलांनीं; तपकिरी, गुलाबी, देशी इ० पदार्थांचा, जिन-

सांचा इ०; कडू, मऊ इत्यादि पदार्थांस; दीना मनुष्यास.

९७ विशेष्याप्रमाणें बदलणान्या विशेषणांचा उपयोग नामाप्रमाणें केला असतां, त्यांचों प्रथमेचो उभयवचने व सामान्यरूपें पुल्लिङ्गी आकारांत शब्दांच्या, स्त्रीलिङ्गी ईकारांत शब्दांच्या आणि नपुंसकलिङ्गी अकारांत शब्दांच्या दुसऱ्या प्रकाराप्रमाणें होतात.

९८ एक, पाच, सात, आठ, वीस, तीस, साठ ह्यांचें सामान्यरूप विकल्पानें आ प्रत्यय लागून होतें, आणि एक ह्याचें ए प्रत्यय लागूनही होतें. उ०—एक, एका, एके; पांच, पांचा, सात, साता; आठ, आठा इ०

९९ दोन, तीन व चार हे शब्द मनुष्यवाचक शब्दांचीं विशेषणें करावयाचीं असतां पुल्लिङ्गीं दोघे, तिघे, चौघे किंवा चवघे; स्त्रीलिङ्गीं दोघी, तिघी, चौघी किंवा चवघी; आणि नपुंसकलिङ्गीं दोघें, तिघें, चौघें किंवा चवघें हीं रूपें अनुक्रमें त्यांच्या जागीं विकल्पें योजितात. ह्या रूपांपासून कधीं कधीं विवक्षित संख्येपैकीं सर्व असाही बोध होतो. उ०—रामाला चार किंवा चौघे भाऊ आहेत; त्या गृहस्थाला तीन मुली आहेत, त्या तिघी चांगल्या ठिकाणीं पडल्या आहेत.

ह्यांचें सामान्यरूप पुल्लिङ्गीं व नपुंसकलिङ्गीं आ प्रत्यय लागून होतें, आणि स्त्रीलिङ्गीं वेगळें होत नाहीं. उ०—दोघा, तिघा, चौघा किंवा चवघा; स्त्रीलिङ्गीं दोघी, तिघी, चौघी किंवा चवघी.

१०० दोन, तीन, चार ह्यांचें सामान्यरूप कधीं कधीं दोहो किंवा दोही, तिही, चोहो असें तिन्ही लिंगीं सारखेंच होतें.

१०१ दोन, तीन, चार, पांच, सहा, सात, आठ व दहा ह्यांच्या पुढें ही हें अव्यय जोडिलें असतां ह्यांचीं संक्षिप्त रूपें दोन्ही, दोनी किंवा दोही; तिन्ही, तिनी किंवा तिही; चान्ही, चारी, किंवा चोही; आणि पांची, साही, साती, आठी व दाही अशीं होतात.

१०२ शेंकडा, हजार, लाख ह्यांचीं शेंकडो, हजारो व लाखो हीं रूपें अनेक शेकडे, अनेक हजार व अनेक लाख असा अर्थ दाखवावयाचा असतां प्रथमेच्या अनेकवचनीं व सामान्यरूपीं योजितात.

१०३ कवितेंत विशेष्याची प्रथमेहून निराळी विभक्ति असतां सर्व विशेषणांचीं सामान्यरूपें होतात किंवा तीं होऊन विशेष्याप्रमाणें त्यांस विभक्ति प्रत्ययही लागतात. उ०—दीन किंवा दीना किंवा दीनाला; कृष्णासि कृष्णपदभक्तविशारदानें । जें स्वर्गपुष्प दिविलें मुनि नारदानें; दास्य करावें भावें न असावें मानसें उदासीनें; सुंदरा नेत्रांनीं.

१०४ ज्या विशेषणांचीं रूपें तिन्ही लिंगीं वेगळाळीं होतात, त्यांचीं सामान्यरूपें करितांना कवितेंत पुल्लिङ्गीं व नपुंसकलिङ्गीं या प्रत्ययाबद्दल इया किंवा इये आणि स्त्रीलिङ्गीं एक वचनीं इये आणि अनेकवचनीं इया हे प्रत्यय लागून होतात. उ०—चांगलिया—चांगलिये.

क्रियापदविचार.

१०५ ज्या शब्दांना प्रत्यय लागून क्रियापदे होतात त्या शब्दांना धातु ह्मणतात. ते सकर्मक आणि अकर्मक असे दोन प्रकारचे आहेत. अर्थात् त्यांपासून होणारी क्रियापदेही सकर्मक व अकर्मक होतात. जसे देतो, दिलें, देईल इत्यादि सकर्मक आणि बसतो, बसला, बसेल इत्यादि अकर्मक होत. कित्येक धातु असे आहेत की त्यांची योजना अर्थभेदानें सकर्मक आणि अकर्मक अशी दोन्ही प्रकारांनीं होते. उ०—दार उघडतें, तो दार उघडतो. पहिल्या वाक्यांत उघड धातु अकर्मक व दुसऱ्या वाक्यांत सकर्मक आहे.

टीप—जेव्हां धातुबोधित क्रियेचा करणारा आणि त्या क्रियेचें फल भोगणारा हे दोन्ही एकच असतात, तेव्हां तो धातु अकर्मक असतो. जेव्हां ते दोन्ही वेगळाले असतात तेव्हां तो धातु सकर्मक जाणावा. उ०—तो निजतो—एथें क्रिया ह्मणजे विसावा घेण्यास अनुकूल जो व्यापार तो करणारा व व्यापाराचें जें फळ विसावा तो भोगणारा ह्या दोन्ही व्यक्ति एकच आहेत, ह्मणून नीज धातु अकर्मक आहे. रामा वाघ मारितो—एथें मारणें ही क्रिया करणारा रामा आहे, व क्रियेचें जें फल प्राणवियोग तें भोगणारा वाघ आहे, ह्मणून मार धातु सकर्मक आहे. गोविंदा मुंबईस गेला—एथें जाणें ही क्रिया करणारा गोविंदा असून तिचें फळ जें मुंबईस पोचणें तें गोविंदाकडेच आहे, ह्मणून जा धातु अकर्मक आहे.

तसेंच 'मी आपल्याला (स्वतांला) मारतो' एथें मारणें ही क्रिया व तिचें फल जी पीडा तिचा अनुभव हीं दोन्हीं एकाळाच आहेत. ह्यावरून एथें मार धातु अकर्मक आहे असें वाटेल, परंतु तें तसें नाहीं. कारण एथें मारणारा व पीडा भोगणारा हे निराळे कल्पिले आहेत असें समजावें.

१०६ जे प्रत्यय धातूंना लागून क्रियापदें होतात त्यांस आख्यात प्रत्यय ह्मणतात. ते काळ, अर्थ, पुरुष, लिंग आणि वचन ह्यांपैकीं कधीं सर्वांचा व कधीं कांहींकांचा बोध करितात.

काळ.

१०७ काळाचे वर्तमान, भूत आणि भविष्यत् असे तीन प्रकार आहेत.

१०८ वाक्य किंवा वाक्यांचा समुदाय उच्चारण्याचा जो काळ तो वर्तमान काळ, आणि त्या काळीं घडणारी किंवा संभवणारी जी क्रिया तिच्या वर्तमान काळाची क्रिया ह्मणतात. उ०—वारा वाहतो. हें वाक्य उच्चारण्याच्यावेळीं वारा वाहण्याची क्रिया चालू आहे ह्मणून वाहतो हा वर्तमान काळ होय.

१०९ वर्तमानकाळाच्या पूर्वीचा जो काळ तो भूतकाळ समजावा. उ०—तो शास्त्र शिकला, तो गेला इ०.

११० वर्तमानकाळापुढें येणारा जो काळ तो भविष्यत् काळ जाणावा. उ०—तो जाईल, तो करील इ०.

(१९)

टीप—दिवस केव्हां संपतो व रात्र केव्हां लागतें हैं जसे बरोबर सांगतां येत नाही, तसें भविष्यत्काल केव्हां लागतो व भूतकाल केव्हां संपतो हे सांगतां येत नाही; तथापि दिवसाची अखेर व रात्रीचा आरंभ ह्यांच्या संधीचा काल जसा कल्पित आहे, तसा वर्तमान काल हा भूत व भविष्यत् ह्यांचा संधिकाल होय; परंतु व्यवहारांत ज्याला वर्तमान काळ ह्मणण्याची वहि-
बाट आहे तो वर लिहिल्याप्रमाणें आहे.

अर्थ.

११८ क्रियापदापासून धात्वर्थ (क्रिया), काळ, पुरुष, वचन व स्थलविशेषीं लिंग ह्यांहून जो कांहीं विशेष बोध होतो त्याला व्याकरणांत अर्थ असें ह्मणतात. हे अर्थ दोन आहेत—विध्यर्थ आणि संकेतार्थ.

टीप—(अ) क्रियापदापासून क्रिया, काळ, पुरुष, वचन व स्थलविशेषीं लिंग इतक्यांचाच बोध होतो, तेव्हां क्रियापद स्वार्थी आहे असें ह्मणण्याचा परिपाठ आहे; परंतु तो मानिल्यापासून विशेष उपयोग आहे असें न वाटल्यावरून तो अर्थाच्या प्रकारांत धरिला नाही. तसेंच संशयार्थ ह्मणून एक वेगळा अर्थ मानित असतात; परंतु ह्या अर्थी अस धातूखेरीज इतर कोणत्याही धातूंचीं रूपे योजिलेलीं आढळत नाहीत. अस धातूंचीं तरी भविष्यत्काळचीं मात्र आढळतात; व त्याच रूपांचा तिन्हीकाळीं उपयोग होतो. उ०—
रामा शहाणा असेल, नदीला दोन पुरुष पाणी असेल;

ह्या दोन्ही वाक्यांत असेल ह्या क्रियापदापासून शहाणा व दोन पुरुष पाणी ह्यांविषयी संशय दर्शविला आहे. हींच उदाहरणे पूर्वापर संबंधाने तिन्ही काळीं योजितां येतील.

(इ) कोणी कोणी 'मी देत असलों', 'मी देणार असलों', 'मी दिलें असलें', 'मी देणार असेन' इत्यादि उदाहरणांतील क्रियापदे संशयार्थी मानितात; परंतु ह्या वाक्यांचा अर्थ दुसऱ्या वाक्यांची मदत घेतल्यावांचून पूर्ण होत नाही. जसें—'मी देत असलों' ह्या वाक्याला 'तर मजपाशीं माग' अशा प्रकारच्या वाक्याची अपेक्षा आहे, ह्मणजे एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेवर अवलंबून आहे; ह्मणून अशा उदाहरणांचा संकेतार्थक रूपांत संग्रह करावा हें बरें दिसतें. आतां बरील उदाहरणांमध्ये एक क्रिया दुसरीवर अवलंबून आहे खरी, तथापि ह्यांत संशयाचाही बोध होतो; ह्मणून संशयार्थीत यांची गणना करावी असें कोणी ह्मणतील, तर याचें उत्तर असें आहे कीं, अशा संशयाचा बोध 'तो गेला तर माझें कार्य होईल' इत्यादि संकेतार्थाच्या उदाहरणांतही होतच असतो, ह्मणून संशयार्थ निराळा मानिला पाहिजे असें नाही; कारण संकेतार्थक क्रियापदाच्या अर्थांत संशयार्थ गमिंत असतो.

११२ जेव्हां क्रियापदापासून आज्ञा, अनुज्ञा, मार्थना, धर्म, योग्यता, संभव, रीति, आवश्यकता, स्वभाव आणि इच्छा इत्यादिकांचा बोध होतो, तेव्हां त्यास विध्यर्थ म्हणतात. उदाहरणें:—

(६१)

आज्ञा--हा धडा तुझी तयार करा.

अनुज्ञा (परवानगी)--सुटीच्या वेळांत मुलांनीं खेळावें; तो घर विकीत असेल तर विको.

प्रार्थना--आपण उद्यां लग्नसमारंभास यावें; देवा मला सद्बुद्धि दे.

धर्म (कर्तव्यकर्म)--मुलानें बापाच्या आज्ञेत वागावें.

योग्यता--श्रीमंतांनीं गरिबांचा समाचार घ्यावा; विद्यार्थ्यांनीं मिळेल तसें ज्ञान संपादावें.

संभव--यंदां पाऊस चांगला पडला आहे, तेव्हां धान्य स्वस्त व्हावें; आज पाऊस पडावा.

रीति--आम्हीं लहानपणीं खूप उड्या माराव्या.

आवश्यकता--डोळ्यांनीं साफ दिसत नाहीं तर उपनेत्र लावा किंवा लावावें.

स्वभाव--पक्ष्यानें उडावें, विस्तवानें जाळावें.

इच्छा--आतां आपण जावें, तुझाला पुत्र होवो.

टीप--विधि शब्दाच्या अर्थामध्ये आज्ञेचा समावेश होतो, ह्मणून आज्ञार्थ निराळा मानिला नाहीं.

११३ जेव्हां एका क्रियेला दुसऱ्या क्रियेची अपेक्षा असते, किंवा एक क्रिया घडली नाही ह्मणून दुसरी क्रिया घडत नाही असा अर्थ दिसून येतो, तेव्हां त्यास संकेतार्थ ह्मणावें. उ०--तो विद्या शिकता तर त्याला

(६२)

प्रतिष्ठा मिळती. एथें प्रतिष्ठा मिळण्याला विद्या शिक-
ण्याची अपेक्षा आहे. तो आला नाही ह्मणून मी जात
नाहीं. एथें येण्याची क्रिया घडली नाही, ह्मणून जा-
ण्याची क्रिया घडत नाही असा बोध होतो.

पुरुष.

११४ पुरुषांप्रमाणें बदलणाऱ्या क्रियापदांस प्रथम-
पुरुषी, द्वितीयपुरुषी, आणि तृतीयपुरुषी क्रियापद
असें ह्मणतात. मी जातो—ह्या उदाहरणांत जातो हें
क्रियापद प्रथमपुरुषी आहे, कारण तें मी या प्रमाणें बद-
ललेलें आहे. तूं जातोस—ह्या उदाहरणांत जातोस हें
क्रियापद द्वितीयपुरुषी आहे, कारण तें तूं ह्याप्रमाणें बद-
ललेलें आहे. तो जातो—ह्या उदाहरणांत जातो हें क्रि-
यापद तृतीयपुरुषी आहे, कारण तें तो ह्याप्रमाणें बदल-
लेलें आहे.

लिंग आणि वचन.

११५ क्रियापद ज्या शब्दाप्रमाणें बदलतें त्या श-
ब्दाचें जें लिंग किंवा वचन तेंच क्रियापदाचें असें सम-
जावें. उ०—तो चालतो. एथें चालतो हें क्रियापद तो
ह्याप्रमाणें बदललेलें आहे, ह्मणून चालतो हें क्रियापद
पुलिंगी व एकवचनी आहे.

११६ आख्यात प्रत्यय हे कालबोधक, अर्थबो-
धक व कालार्थबोधक असे तीन प्रकारचे आहेत.

(६३)

११७ कालबोधक २. कालबोधक.
वर्तमानकाल.

पुरुष.	एकवचन.			अनेकवचन.
	पुल्लिङ्ग.	स्त्रीलिङ्ग.	नपुंसकलिङ्ग.	पु. स्त्री. न.
प्रथम	तौ	तैं, लें	तैं	तौ
द्वितीय	तोस	तेस, ल्येस, तीस	तैंस	तां
तृतीय	तो	ते, ल्ये, ती	तैं	तात

करधातु—(सकर्मक).

पुल्लिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी करितौं	आह्मी करितौं
द्वि०	तूं करितोस	तुह्मी करितां
तृ०	तो करितो	ते करितात.

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी करितैं, करिल्ये	आह्मी करितैं
द्वि०	तूं करितेस, करितीस, करिल्येस	तुह्मी करितां
तृ०	ती करिते, करिती, करिल्ये	त्या करितात.

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी करितैं	आह्मी करितैं
द्वि०	तूं करितैंस	तुह्मी करितां
तृ०	तैं करितैं	तां करितात.

टीप—(अ) करितीस, करिती हीं व यासारखीं रूपें फक्त देशावर योजितात. करिल्ये, करिल्येस हीं व यासारखीं रूपें कोंकणांत आढळतात.

(६४)

(इ) प्रथम पुरुषी व द्वितीय पुरुषी नपुंसकलिङ्गी क्रियापदैः प्रायः भाषेत आढळत नाहीत.

बस धातु—(अकर्मक).

पुलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बसतों	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतोस	तुह्मी बसतां
तृ०	तो बसतो	ते बसतात

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी बसतें, बसत्ये	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतेस, बसतीस, बसत्येस	तुह्मी बसतां
तृ०	ती बसते, बसती, बसत्ये	त्या बसतात

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बसतें	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतेस	तुह्मी बसतां
तृ०	तें बसतें	तीं बसतात

भूतकाल.

प्रकार पहिला.

पुरुष.	एकवचन.			अनेकवचन.
	पुलिङ्ग.	स्त्रीलिङ्ग.	नपुंसकलिङ्ग.	पु. स्त्री. न.
प्र०	लों	लें, ल्ये	लें	लों
द्वि०	लास	लीस	लेंस	लॉ
तृ०	ला	ली	लें	लें, ल्या, लीं

टीप—(अ) हे प्रत्यय अकर्मक व उमजादि सकर्मक धातु ह्यांहून कर्तरि, आचरादि धातूंहून कर्तरि व कर्मणि, आणि इतर सकर्मकांहून कर्मणि व भावे होतात.

(इ) लां प्रत्ययापुढें कधीं कधीं तकार जोडलेला आढळतो.

(उ) लें प्रत्यय भावेही होतो.

(ऋ) उमजादि धातु एणें प्रमाणें—उमज, ओक, आंचव, घड, चुक, झोंब, डस, तर, पसव, पाव, पोह, प्रसव, बडबड, बोल, भज, भूल, मूक, लढ, लाग, वद, विसर, विसंब, शीक, शीव (स्पर्श करणें या अर्थी), समज, स्मर, हग, हर, ह्मण, इ०.

(लृ) आचरादि धातु एणें प्रमाणें—आचर, आठव, उतर, चाव, जिक, थुंक, जेव, नेस, पांघर, शिकर, खेळ, चढ, प्रढ, कर (आंघोळ, स्नानसंध्या, फराळ, जेवण हीं कर्में असतां), गा, पी, ले, इ०.

राख धातु (सकर्मक)

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकवचन	अनेकवच
प्र०	मी राखिलों	आम्ही राखिलों
द्वि०	तूं राखिलास	तुम्ही राखिलां
तृ०	तो राखिला	ते राखिले

स्त्रीलिंग.

प्र०	मी राखिलें, राखिल्यें	आम्ही राखिलों
द्वि०	तूं राखिलीस	तुम्ही राखिलां
तृ०	ती राखिली	त्या राखिल्या

(६६)

नपुंसकलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी राखिलें	आम्ही राखिलों
द्वि०	तूं राखिलेंस	तुम्ही राखिलां
तृ०	तें राखिलें	तीं राखिलीं

टीप—प्रथम व द्वितीय पुरुषांचीं रूपें प्रायः कवि-
तेंत आढळतात.

पठ धातु—(सकर्मक)

पुलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी पढलों	आम्ही पढलों
द्वि०	तूं पढलास	तुम्ही पढलां
तृ०	तो पढला	ते पढले

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी पढलें, पढल्यें	आम्ही पढलों
द्वि०	तूं पढलीस	तुम्ही पढलां
तृ०	ती पढली	त्या पढल्या

नपुंसकलिङ्ग

प्र०	मी पढलों	आम्ही पढलों
द्वि०	तूं पढलेंस	तुम्ही पढलां
तृ०	तें पढलें	तीं पढलीं

(६७)

बस धातु—(अकर्मक).

पुल्लिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बसलों	आह्मी बसलों
द्वि०	तूं बसलास	तुह्मी बसलां
तृ०	तो बसला	ते बसले

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी बसलें, बसल्ये	आह्मी बसलों
द्वि०	तूं बसलीस	तुह्मी बसलां
तृ०	ती बसली	त्या बसल्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बसलें	आह्मी बसलों
द्वि०	बूं बसलेंस	तुह्मी बसलां
तृ०	तें बसलें	तीं बसलीं

भूतकाल.

प्रकार दुसरा.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	ई, एं	ऊं, ओं
द्वि०	स, सी, शी	आं
तृ०	ई, ए	त

टीप—(अ) हे प्रत्यय तिन्ही लिङ्गीं समान असून कवितेत तिन्ही काळीं आढळतात व चाळू भाषेत शीतिभूतकाळीं, आणि ना, पर्यंत, तोंपर्यंत, पावेतों,

तोंवरी ह्या अव्ययांचा योग असतां तिन्ही काळीं येतात.

उ०—करीना, करीना, करीसना (करीनास), करी-
पर्यंत, बसेपर्यंत इ०.

(इ) प्रथमपुरुषीं ई व तृतीयपुरुषीं ई हे प्रत्यय स-
कर्मक धातूंस व एकाक्षरी अकर्मकांस लागतात. उ०—
करीं, करी; जाईं, जाई; लिहीं, लिही, इ०.

(उ) उमजादि धातूंस, सांग, माग, बघ, खेळ,
चढ, पढ या धातूंस व अनेकाक्षरी अकर्मकांस प्रथम-
पुरुषीं एं व तृतीयपुरुषीं ए हे प्रत्यय लागतात. उ०—
सांगें, सांगे; बोळें, बोळे; बसें, बसे, इ०.

(ऋ) लिह खेरीज हकारांत धातूंस व आचरादि
गणांतील पहिले दहा धातूंस हे दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय
विकल्पानें लागतात. उ०—राहें, राहे, राहीं, राही; जेवें,
जेवे, जेवीं, जेवी इ०.

(लृ) स प्रत्ययापूर्वीं एकाक्षरी धातूंस ई आगम
विकल्पें होतो व त्याचा मागील स्वराशीं संधि होत नाही.
उ०—पिईस, पीस; होईस, होस इ०.

(ए) ओं प्रत्यय कवितेंत आढळतो.

कर धातु—(सकर्मक).

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी करीं	आह्मी करूं
द्वि०	तूं करिसी, करीस, करिशी	तुह्मी करां
तृ०	तो, ती, तें करी	ते, त्या, तीं करीत

(१९)

बस धातु—(अकर्मक).

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बसें	आह्मी बसूं
द्वि०	तूं बसस, बससी,	तुह्मी बसां
	बसशी	
तृ०	तो, ती, तें बसे	ते, त्या, तीं बसत

टीप—करिसी, करिशी, बससी, बसशी अशीं रूपें कवितेंत आढळतात.

भविष्यत् काल.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	ईन, एन	ऊं, ओं
द्वि०	शील	आल
तृ०	ईल, एल	तील

टीप—(अ) हे प्रत्यय तिन्ही लिंगीं समान आहेत.

(इ) **एन, एल** हे प्रत्यय अनेकाक्षरी अकर्मक धातूंस, उमजादि धातूंस व सांग, माग, बघ, खेळ, चढ, पढ इत्यादि धातूंस लागतात; व **ईन, ईल** हे प्रत्यय इतर सकर्मक धातूंस व एकाक्षरी अकर्मक धातूंस लागतात.

(उ) आचरादि गणांतील पहिले दहा धातूंस हे दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय विकल्पें लागतात.

(ऋ) **ओं** हा प्रत्यय कवितेंत आढळतो.

(७०)

कर धातु—(सकर्मक).

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी करीन	आह्मी करूं
द्वि०	तू करिशील	तुह्मी कराळ
तृ०	तो, ती, तें करील	ते, त्या, तीं करितील

बस धातु—(अकर्मक).

प्र०	मी बसेन	आह्मी बसूं
द्वि०	तू बसशील	तुह्मी बसाल
तृ०	तो, ती, तें बसेल	ते, त्या, तीं बसतील

११८ अर्थबोधक आख्यातप्रत्यय.

विध्यर्थ.

प्रकार पहिला.

पुरुष.	एकवचन.			अनेकवचन.		
	पुल्लिग.	स्त्रीलिग.	नपुं. लिग.	पु.	स्त्री.	न.
प्र०	आवा	आवी	आवे	आवे	आव्या	आवीं
द्वि०	आवास	आवीस	आवेस	आवेत	आव्यात	आवींत
तृ०	आवा	आवी	आवे	आवे- आवेत	आव्या- आव्यात	आवीं आवींत

टीप—(अ) हे प्रत्यय सकर्मकाहून कर्मणि व भावे, आणि अकर्मकाहून कर्तरि व भावे असे होतात.

(इ) चालू भाषेत प्रथमपुरुषी व द्वितीय पुरुषी प्रथमांत कर्म येत नाहीत, कवितेत क्वचित् येतात.

(७१)

(उ) द्वितीय पुरुषों व तृतीय पुरुषों अनेकवचनीं
प्रत्ययांपुढें त हें अक्षर बोलण्यांत कधीं कधीं योजितात.

धर धातु—(सकर्मक)

पुल्लिग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी धरावा	आम्ही धरावे
द्वि०	तूं धरावास	तुम्ही धरावेत
तृ०	तो धरावा	ते धरावे, धरावेत

स्त्रीलिङ्ग

प्र०	मी धरावी	आम्ही धराव्या
द्वि०	तूं धरावीस	तुम्ही धराव्यात
तृ०	ती धरावी	त्या धराव्या, धराव्यात

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी धरावें	आम्ही धरावीं
द्वि०	तूं धरावेस	तुम्ही धरावीं
तृ०	तें धरावें	तीं धरावीं, धरावीं

बस धातु—(अकर्मक)

पुल्लिङ्ग.

प्र०	मी बसावा	आम्ही बसावे
द्वि०	तूं बसावास	तुम्ही बसावे
तृ०	तो बसावा	ते बसावे

(७२)

स्त्रीलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बसावी	आम्ही बसाव्या
द्वि०	तूं बसावीस	तुम्ही बसाव्यात
तृ०	ती बसावी	त्या बसाव्या, बसाव्यात

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बसावें	आम्हीं बसावीं
द्वि०	तूं बसावेंस	तुम्ही बसावींत
तृ०	तें बसावें	तीं बसावीं, बसावींत

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	ऊं, ओ	ऊं, ओं
द्वि०	ई, ई; एं, ए	आ
तृ०	ओ, ऊ	ओत, ऊत

टीप—(अ) प्रथमपुरुषाच्या प्रत्ययांपासून आज्ञा मागणें किंवा संमति दाखविणें ह्यांचा बोध होतो; द्वितीय पुरुषाच्या प्रत्ययांपासून आज्ञा, प्रार्थना किंवा उपदेश करणें ह्यांचा बोध होतो; व तृतीयपुरुषाच्या प्रत्ययांपासून इच्छा, आशीर्वाद किंवा शाप यांचा बोध होतो.

(इ) ओं, ई, ई, ए, एं, ऊ, ऊत हे प्रत्यय कवितेंत मात्र आढळतात.

(७३)

(उ) कर, पी, दे अशीं धातूचीं जीं मूळचीं रूपें
तौंच द्वितीयपुरुषीं एकवचनीं प्रत्ययांवांचून योजितात.

धर धातु—(सकर्मक).

पुरुष. एकवचन. अनेकवचन.
प्र० मी धरूं, धरों आह्मी धरूं, धरों.
द्वि० तूं धर, धरी, धरी. तुह्मी धरा.
तृ० तो, ती, तें धरो, धरू. ते, त्या तीं, धरोत, धरूत.

बस धातु—(अकर्मक).

प्र० मी बसूं, बसों. आह्मी बसूं, बसों.
द्वि० तूं बस, बैस, बसें, बसे. तुह्मी बसा.
तृ० तो, ती, तें बसो, बसू. ते, त्या तीं बसोत, बसूत.

कालार्थबोधक प्रत्यय

संकेतार्थी—(भूतकाळीं)

कर्तरि.

पुरुष.	एकवचन.			अनेकवचन.
	पुल्लिंग.	स्त्रीलिंग.	नपुंसकलिंग.	पु. स्त्री. न.
प्र०	तों	तें	तें	तों
द्वि०	तास	तीस	तेंस	तां
तृ०	ता	ती	तें	ते, त्या, तीं

**टीप—(अ)-हे प्रत्यय लागून क्रिया घडली नाही
असाहि बोध होतो.**

(इ) इतर काळीं संकेतार्थी निराळे प्रत्यय नाहीत. कालबोधक प्रत्ययच त्या त्या काळीं जर, तर (कवितेंत) जरी, तरी इत्यादि अव्ययांचा योग असतां संकेतार्थी योजितात, व ज्यां क्रियेवर दुसरी क्रिया अवलंबून असते ती क्रिया वर्तमानकाळीं व भविष्यत्काळीं दाखवावयाचीं असतां भूतकालच्या आख्यात प्रत्ययांनींही ती दर्शविली जाते. जसे—तो बसला तर हा बसेल, तो बसतो तेव्हां हा बसतो, तो बसेल तेव्हां हा बसेल. इ०.

धर धातु—(सकर्मक)

पुल्लिङ्ग.

पुरुष	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी धरितों	आह्मी धरितों
द्वि०	तूं धरितास	तुह्मी धरितां
तृ०	तो धरिता	ते धरिते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी धरितें	आह्मी धरितों
द्वि०	तूं धरितीस	तुह्मी धरितां
तृ०	ती धरिती	त्या धरित्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी धरितें	आह्मी धरितों
द्वि०	तूं धरितेंस	तुह्मी धरितां
तृ०	तें धरितें	तीं धरितीं

(७९)

बस धातु—(अकर्मक)

पुल्लिङ्ग.

पुरुष	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बसतों	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतास	तुह्मी बसतां
तृ०	तो बसता	ते बसते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी बसतें	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतीस	तुह्मी बसतां
तृ०	ती बसती	त्या बसत्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बसतें	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतेंस	तुह्मी बसतां
तृ०	तें बसतें	तीं बसतीं

१२० आख्यात प्रत्यय जोडितांना धातूस होणारे विकार एणेंप्रमाणें आहेत.

१२१ सकर्मक धातूस व्यंजनादि आख्यातप्रत्यय जोडितांना ऱ्हस्व इ आगम होतो, व अकारांत एकाक्षरी प्रत्यय जोडितांना दीर्घ ई आगम होतो, आणि ह्या दोन्ही आगमांपूर्वी धातूच्या अंत्य स्वराचा लोप होतो. उ०—मारितो, मारिला, लिहीत, मारीत इ०. परंतु (अ) आचरादि गणांतील पहिले दहा धातूस हे दोन्ही आगम विकल्पानें होतात. उ०—आठवितो, आठवतो; जेवीत,

जेवत; जिकीत, जिकत इ०. (इ) उमजादि धातु, लिह खेरीज हकारांत धातु, सांग, माग, बघ, खेळ, चढ, पढ हे धातु व एकाक्षरी धातु ह्यांस वरील दोन्ही आगम होत नाहीत. उ०—पढत, पोहत, बोलत इ०.

टीप—व्यंजनादि आख्यात प्रत्यय जोडितांना हा आगम बोलतांना नियमानें आढळत नाही. उ०—मारतो, मारला, इ०.

१२२ धातूच्या उपांत्य अक्षरांत दीर्घ ई किंवा ऊ असल्यास प्रत्यय लागतांना ते न्हस्व होतात. उ०—शीक—शिकत, चूक—चुकत इ०.

१२३ स्वरादि काल किंवा अर्थ ह्यांचे बोधक प्रत्यय एकाक्षरी धातूंना जोडितांना त्यांचा संधि होत नाही आणि ते अनेकाक्षरी धातूंना जोडितांना धातूच्या अंत्याचा लोप होतो. उ०—दे+ई=देई, दे+ईल=देईल, दे+ऊं किंवा ओ=देऊं किंवा देओ, कर+ई किंवा ईल=करी किंवा करील, बस+ए=बसे, बस+एल=बसेल.

१२४ एकाक्षरी ईकारांत किंवा एकारांत, व ओकारांत धातूस आं किंवा आ हा कालार्थक प्रत्यय जोडितांना धातूच्या अंत्य ई किंवा ए ह्यास य्, आणि ओ ह्यास व् हे आदेश होतात, आणि धू धातूच्या अंत्यास उव् आदेश होतो. उ०—पी+आ=प्या, घे+आ=घ्या, हो+आ=व्हा, धू+आ=धुवा.

१२५ पी, वी, भी आणि धू यांना काल किंवा अर्थ किंवा काळार्थ ह्यांचे बोधक प्रत्यय जोडितांना

धातूच्या अंत्यास ऱ्हस्व आदेश होतो. जसें—पितो, वितो, भितो, धुतो, पिईल, भिईल, विईल, धुईल, पितां इ०.

१२६ तृतीय पुरुषी विध्यर्थी प्रकार दुसरा ह्यांतील ओ, ऊ, ओत, ऊत हे प्रत्यय एकाक्षरी धातूंना जोडितांना प्रत्ययांमार्गे विकल्पानें व् लागतो. जसें—घेवो-घेओ, देवो-देओ, होवो-होओ, घेवूत-घेऊत इ०.

१२७ आकारांत व ओकारांत धातूंना प्रथम पुरुषी ई व तृतीय पुरुषी ई ह्या प्रत्ययांबद्दल कवितेंत कधीं कधीं य प्रत्यय होतो. जसें—जाई-जाय, गाई-गाय, होई-होय.

१२८ भूतकालाचे पहिलें प्रकारांतील प्रत्यय जोडावयाचे असतां धातूंस पुढील विकार होतात.

कर, खण, घाल, जा, दे, पाव, मर, हण, ये, ले, हो, हाण, खा ह्या धातूंस भूतकालचा ल प्रत्यय जोडितांना अनुक्रमें के, खंट (विकल्पानें), घात, गे, दि किंवा दिध, पात (विकल्पानें) मे, ह्यट (विकल्पानें), आ, झा किंवा जहा (कवितेंत), ल्या किंवा ल्याय, हांट (विकल्पानें), खाद किंवा खादि असे आदेश होतात. जसें—केला, इत्यादि.

१३० पळ, ऊढ, हण, जळ, वीझ, ऊव, कळ, गळ, बूड, ह्या धातूंस विकल्पानें, आणि पीं, वी, भी ह्या धातूंस नियमानें धातु व ल प्रत्यय यांच्यामध्ये आ आगम होतो. उ०—पळाला किंवा पळळी इ०, आणि प्याला इ०.

१३१ सांग, माग, धू, घे, बघ, ह्मण, हाण ह्या धातूपैकीं अनेकाक्षरी धातूंस इत आणि एकाक्षरी धातूंस त हे आगम धातु व प्रत्यय यांच्यामध्ये होतात व अशा वेळेस धू धातूचा अंत्य न्हस्व होतो. उ०—सांगितलें, गितलें, ह्मणितलें, धुतलें, घेतलें इ०.

१३२ गा, धा, मा ह्यांस ल प्रत्यय जोडितांना य आणि इ हे आगम विकल्पानें होतात. उ०—गायला, गाइला इ०.

१३३ चाल आदिकरून धातूंस इ आणि धाड आदिकरून धातूंस इय असे आगम कवितेंत विकल्पें होतात. जसें—चालिला, चालला, धाडियले, धाडले, धरियले, धरिले, पाहियले, पाहिले इ०.

१३४ धांव, हास, गर्ज इ० धातूंस ल प्रत्यय जोडितांना कवितेंत विकल्पानें धातु आणि प्रत्यय ह्यांच्यामध्ये इन्न आगम होतो. उ०—धांविन्नला, धांवला; गर्जिन्नला, गर्जला; हासिन्नला, हासला इ०.

१३५ अनियमित धातूंचीं रूपें.—

अस धातु
वर्तमानकाल
प्रकार पहिला.

पुरुष. एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० मी आहे.

आह्मी आहों.

द्वि० तूं आहेस.

तुम्ही आहां.

त० तो, ती, तें आहे

ते, त्या, तीं आहेत.

(७९)

प्रकार दुसरा

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी असतो.	आम्ही असतो
द्वि०	तूं असतोस.	तुम्ही असतां
तृ०	तो असतो.	ते असतात

स्त्रीलिंग.

प्र०	मी असत्ये, असते.	आम्ही असतो
द्वि०	तूं असतेस, असत्येस, असतीस.	तुम्ही असतां
तृ०	ती असते, असत्ये, असती.	त्या असतात

नपुंसकलिंग.

प्र०	मी असते.	आम्ही असतो.
द्वि०	तूं असतेस.	तुम्ही असतां.
प्र०	ते असते.	तीं असतात.

टीप—वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं अस धातूच्या पहिल्या प्रकारच्या रूपांपासून केवळ अस्तित्वाचा बोध होतो व दुसऱ्या प्रकारच्या रूपांपासून रीतीचाही बोध होतो. कवितेंत मात्र हा भेद सर्वत्र असतो असे नाही.

भूतकाल.

प्रकार पहिला.

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी होतो	आम्ही होतो
द्वि०	तूं होतास	तुम्ही होतां
तृ०	तो होता	ते होते

(८०)

स्त्रीलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी होतें, होत्यें	आम्ही होतो
द्वि०	तूं होतीस	तुम्ही होतां
तृ०	ती होती	त्या होत्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी होतें	आम्ही होतो
द्वि०	तूं होतेंस	तुम्ही होतां
तृ०	तें होतें	तीं होतीं

टीप—अस् धातूच्या संस्कृतांत भूतकाळीं भू आदेश होतो. भू या धातूचें प्राकृत भाषेच्या द्वारे मराठींत हो असें रूप होतें, हणून अस् धातूचीं रूपें भूतकाळीं हो धातूप्रमाणें चालतात.

प्रकार दुसरा.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी असें	आम्ही असूं, असों
द्वि०	तूं असस	तुम्ही असां
तृ०	तो, ती, तें असे	ते, त्या, तीं असत

टीप—इतर धातूंचीं ला, ली, लें हे प्रत्यय लागून झालेलीं रूपें जशीं भूतकाळीं योजण्यांत येतात, तशीं अस धातूचीं असला, असली, असलें इत्यादि रूपें योजण्यांत येत नाहीत. तीं संकेतार्थी मात्र योजण्यांत येतात. जसें तो असला, ती असली तर इ०.

(८१)

भविष्यत्काळ.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी असेन	आम्ही असूं
द्वि०	तूं असशील	तुम्ही असाळ
तृ०	तो, ती, तें असेल	ते, त्या, तीं असतील

टीप—अस धातूचीं भविष्यत्काळचीं दुसऱ्या प्रका-
रचीं रूपें नाहींत.

विध्यर्थ.

पुलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी असावा	आम्ही असावे
द्वि०	तूं असावास	तुम्ही असावे
तृ०	तो असावा	ते असावे, असावेत

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी असावी	आम्ही असाव्या
द्वि०	तूं असावीस	तुम्ही असाव्या
तृ०	ती असावी	त्या असाव्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी असावें	आम्ही असावीं
द्वि०	तूं असावेंस	तुम्ही असावीं
तृ०	तें असावें	तीं असावीं

(८०)

स्त्रीलिंग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी होते, होत्ये	आम्ही होतो
द्वि०	तूं होतीस	तुझी होतां
तृ०	ती होती	त्या होत्या

नपुंसकलिंग.

प्र०	मी होते	आम्ही होतो
द्वि०	तूं होतेंस	तुझी होतां
तृ०	तें होतें	तीं होतीं

टीप-अस् धातूला संस्कृतांत भूतकाळीं भू आदेश होतो. भू या धातूचें प्राकृत भाषेच्या द्वारे मराठींत हो असें रूप होतें, हणून अस् धातूचीं रूपें भूतकाळीं हो धातूप्रमाणें चालतात.

प्रकार दुसरा.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी असें	आह्मी असूं, असों
द्वि०	तूं असस	तुझी असां
तृ०	तो, ती, तें असे	ते, त्या, तीं असत

टीप-इतर धातूंचीं ला, ली, लें हे प्रत्यय लागून झालेलीं रूपें जशीं भूतकाळीं योजण्यांत येतात, तशीं अस धातूचीं असला, असली, असलें इत्यादि रूपें योजण्यांत येत नाहीत. तीं संकेतार्थी मात्र योजण्यांत येतात. जसें तो असला, ती असली तर इ०.

(૮૧)

ભવિષ્યત્કાલ.

પુરુષ.	૬કવચન.	અનેકવચન.
પ્ર૦	મી અસેન	આમ્હી અસૂં
દ્વિ૦	તૂં અસરીલ	તુહી અસાલ
તૃ૦	તો, તી, તેં અસેલ	તે, ત્યા, તીં અસતીલ

ઢીપ—અસ ધાતૂંચીં ભવિષ્યત્કાલચીં ઢુસન્યા પ્રકારચીં રૂપેં નાહીંત.

વિધ્યર્થ.

પુલ્લિંગ.

પુરુષ.	૬કવચન.	અનેકવચન.
પ્ર૦	મી અસાવા	આમ્હી અસાવે
દ્વિ૦	તૂં અસાવાસ	તુહી અસાવે
તૃ૦	તો અસાવા	તે અસાવે, અસાવેત

સ્ત્રીલિંગ.

પ્ર૦	મી અસાવી	આમ્હી અસાવ્યા
દ્વિ૦	તૂં અસાવીસ	તુહી અસાવ્યા
તૃ૦	તી અસાવી	ત્યા અસાવ્યા

નપુંસકલિંગ.

પ્ર૦	મી અસાવેં	આમ્હીં અસાવીં
દ્વિ૦	તૂં અસાવેંસ	તુહીં અસાવીં
તૃ૦	તેં અસાવેં	તીં અસાવીં

(८२)

प्रकार दुसरा.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी असूं	आम्ही असूं
द्वि०	तूं अस, ऐस	तुम्ही असां
तृ०	तो, ती, तें असो, असूं	ते, त्या, तीं असोत, असूत

संकेतार्थ

प्रकार पहिला

पुल्लिंग.

प्र०	मी असतो	आम्ही असतो
द्वि०	तूं असतास	तुम्ही असतां
तृ०	तो असता	ते असते

स्त्रीलिंग.

प्र०	मी असते	आम्ही असतो
द्वि०	तूं असतीस	तुम्ही असतां
तृ०	ती असती	त्या असत्या

नपुंसकलिंग.

प्र०	मी असतें	आम्ही असतो
द्वि०	तूं असतेंस	तुम्ही असतां
तृ०	तें असतें	तीं असतीं

प्रकार दुसरा.

पुल्लिंग.

प्र०	मी असलों	आम्ही असलों
द्वि०	तूं असलास	तुम्ही असलां
तृ०	तो असला	ते असले

(८३)

पु.	एकवचन.	स्त्रीलिंग.	अ. वचन
प्र०	मी असले-ल्यें	आम्ही असलों	
द्वि०	तूं असलीस	तुम्ही असलां	
तृ०	ती असली	त्या असल्या	

नपुंसकलिंग.

प्र०	मी असलें	आम्ही असलों
द्वि०	तूं असलेंस	तुम्ही असलां
तृ०	तें असलें	तीं असलीं

टीप—ह्या दोन्ही प्रकारच्या रूपांवरून एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेवर अवलंबून आहे असा अर्थ असून पहिल्या प्रकारच्या रूपांवरून त्या क्रिया घडल्या नाहीत असाही अर्थ निघतो. उ०—‘इच्छा असती तर उपाय सुचते’ ह्मणजे इच्छा नसल्याने उपाय सुचले नाहीत. ‘इच्छा असली ह्मणजे उपाय सुचतात,’ या वाक्यावरून क्रिया घडल्या नाहीत असा बोध होत नाही. क्रिया घडली किंवा नाही असा संशय दाखवावयाचा असतां अस धातूच्या भविष्यत्कालाच्या रूपाचा प्रयोग भूत-कालीही होतो. उ०—दहा वर्षांपूर्वी तो मोठा श्रीमंत असेल; परंतु आज त्याजवळ कवडी देखील नाही.

हो धातु (असणें या अर्थी).

वर्तमानकाल.

पुरुष	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी होय	आम्ही होय
द्वि०	तूं होस, होसी, होशी	तुम्ही होय, होत
तृ०	तो, ती, तें होय	ते, त्या, तीं होत

(८४)

भूतकाल.

पुल्लिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी होतों	आम्ही होतों
द्वि०	तूं होतास	तुम्ही होतां
तृ०	तो होता	ते होते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी होतें, होयें	आम्ही होतों
द्वि०	तूं होतीस	तुम्ही होतां
तृ०	ती होती	त्या होत्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी होतें	आम्ही होतों
द्वि०	तूं होतेंस	तुम्ही होतां
तृ०	ते होतें	तीं होतीं

टीप—हीं रूपें अस धातूच्या भूतकालीं योजितात.

हो धातु (वनणें या अर्थी)

वर्तमानकाल.

पुल्लिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी होतो	आम्ही होतो
द्वि०	तूं होतोस	तुम्ही होतां
तृ०	तो होतो	ते होतात

(८९)

स्त्रीलिंग.

पुरुष. एकवचन.

प्र० मी होतें, होत्यें

द्वि० तूं होतेस, होत्येस, होतीस

तृ० ती होते, होत्ये

अनेकवचन.

आम्ही होतो

तुम्ही होतां

त्या होतात

नपुंसकलिंग.

प्र० मी होतें

द्वि० तूं होतेंस

तृ० तें होतें

आद्दी होतो

तुद्दी होतां

तीं होतात

भूतकाल.

प्रकार पहिला.

पुल्लिंग.

पुरुष

एकवचन.

प्र०

मी झालें

द्वि०

तूं झालास

तृ०

तो झाला

अनेकवचन.

आद्दी झालें

तुद्दी झालां

ते झाले

स्त्रीलिंग.

प्र०

मी झालें, झाल्यें

द्वि०

तूं झालीस

तृ०

ती झाली

आद्दी झालें

तुद्दी झालां

त्या झाल्या

नपुंसकलिंग.

प्र०

मी झालें

द्वि०

तूं झालेंस

तृ०

तें झालें

आद्दी झालें

तुद्दी झालां

तीं झालीं

(८६)

टीप—झालों इत्यादि रूपें वस्तुतः जातः ह्या संस्कृत धातुसाधिताचीं अपभ्रष्ट रूपें आहेत. हींच रूपें कवितेंत जालों, जहालों व जाहलों अशीं आढळतात.

प्रकार दुसरा.

पुरुष	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी होई	आह्मी होऊं
द्वि०	तूं होस, होईस	तुह्मी व्हां
तृ०	तो, ती, तें होई	ते, त्या, तीं होईत, होत

भविष्यत् काळ.

प्र०	मी होईन	आह्मी होऊं
द्वि०	तूं होशील	तुह्मी व्हां
तृ०	तो, ती, ते होईल	ते, त्या, तीं होतील

विध्यर्थ.

प्रकार पहिला.

पुंल्लिंग.

प्र०	मी व्हावा	आह्मी व्हावे
द्वि०	तूं व्हावास	तुह्मी व्हावेत
तृ०	तो व्हावा	ते व्हावे

स्त्रील्लिंग.

प्र०	मी व्हावी	आह्मी व्हाव्या
द्वि०	तूं व्हावीस	तुह्मी व्हाव्या
तृ०	ती व्हावी	त्या व्हाव्या

(८७)

नपुंसकलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी ब्हावें	आम्ही ब्हावीं
द्वि०	तूं ब्हावेंस	तुम्ही ब्हावीं
तृ०	तें ब्हावें	तीं ब्हावीं

प्रकार दुसरा.

प्र०	मी होऊं	आम्ही होऊं
द्वि०	तूं हो	तुम्ही ब्हा
तृ०	तो, ती, तें होवो-ओ	ते, त्या, ती, होवोत, होओत
	होऊ-होवू	होवूत-होऊत

प्रकार तिसरा.

पुलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी हवा	आह्मी हवे
द्वि०	तूं हवास	तुह्मी हवेत
तृ०	तो हवा	ते हवे

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी हवी	आह्मी हव्या
द्वि०	तूं हवीस	तुह्मी हव्यात
तृ०	ती हवी	त्या हव्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी हवें	आह्मी हवीं
द्वि०	तूं हवेंस	तुह्मी हवीत
तृ०	तें हवें	तीं हवीं

(८८)

टीप—(अ) या रूपांचा उपयोग केव्हां केव्हां विशेषणासारखा होतो, व सामान्यरूप हव्या असें होतें. हें विशेषण आणि त्याचें विशेष्य ह्यामध्ये तो हें दर्शक-सर्वनाम नेहमीं येतें. उ०—हव्या त्या जाग्यावर बैस.

(इ) या रूपांपासून आवश्यकता व इच्छा ह्या दोन अर्थांचा बोध होतो. उ०—मला काशीस जाण्यास बरेच रुपये हवेत—येथें आवश्यकता, व मला बसायास घोडा हवा. येथें इच्छा या अर्थांचा बोध होतो.

(उ) हीं रूपें योजिलीं असतां कर्ता चतुर्थ्यंत असतो.

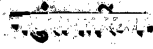
संकेतार्थ

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी होतो	आम्ही होतो
द्वि०	तू होतास	तुम्ही होतां
तृ०	तो होता	ते होते

स्त्रीलिंग.

प्र०	मी होतें	आम्ही होतो
द्वि०	तू होतीस	तुम्ही होतां
तृ०	ती होती	त्या होत्या

प्र०	मी होतें	आम्ही होतो
द्वि०	तू होतेंस	तुम्ही होतां
तृ०	तें होतें	तीं होती

(८९)

नस (न+अस) धातु.

वर्तमानकाल.

प्रकार पहिला.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र० मी	नाहीं, नोहें	आह्मी नाहीं
द्वि० तूं	नाहींस	तुह्मी नाहीं
तृ० तो, ती, तें	नाहीं, नोहे	ते, त्या, तीं नाहींत, नोहेत

टीप—(अ) तृतीय पुरुषीं नाहीं यांतील हीवर अ-
नुस्वार देणें सयुक्तिक नाहीं. कारण संस्कृत नास्ति,
प्राकृत णात्थि, मराठी नाही, अशी याची व्युत्पत्ति
आहे.

(इ) नोहें, नोहे, नोहेत हीं रूपें कवितेंत आढ-
ळतात,

प्रकार दुसरा.

पुल्लिग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नसतों	आह्मी नसतों
द्वि०	तूं नसतोस	तुह्मी नसतां
तृ०	तो नसतो	ते नसतात

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी नसतें-नसत्यें	आह्मी नसतो
द्वि०	तूं नसतोस-नसत्येस-नसतीस	तुह्मी नसतां
तृ०	ती नसते-नसत्ये	त्या नसतात

(९०)

नपुंसकलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नसतें	आह्मी नसतों
द्वि०	तूं नसतेंस	तुह्मी नसतां
तृ०	तैं नसतें	तीं नसतात

टीप—वर्तमानकाळीं व भूतकाळीं नस धातूच्या पहिल्या प्रकारच्या रूपांपासून केवळ अभावाचा बोध होतो व दुसऱ्या प्रकारच्या रूपांपासून रीतीचाही बोध होतो. कवितेंत हा भेद सर्वत्र असतो असें नाहीं.

भूतकाळ

प्रकार पहिला

पुलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नव्हतों	आह्मी नव्हतों
द्वि०	तूं नव्हतास	तुह्मी नव्हतां
तृ०	तो नव्हता	ते नव्हते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी नव्हतें-नव्हत्यें	आह्मी नव्हतों
द्वि०	तूं नव्हतीस	तुह्मी नव्हतां
तृ०	ती नव्हती	त्या नव्हत्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी नव्हतें	आह्मी नव्हतों
द्वि०	तूं नव्हतेंस	तुह्मी नव्हतां
तृ०	तें नव्हतें	तीं नव्हतीं

(९१)

टीप—अस धातूला भूतकाळीं हो आदेश होतो व त्याच्यामागे न जोडिला असतां होच्या ठिकाणीं व्ह असें रूप होतें.

प्रकार दुसरा.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नसें	आह्मी नसूं-नसों
द्वि०	तूं नसस	तुह्मी नसां
तृ०	तो-ती-तें नसे	ते-त्या-तीं नसत

टीप—ल प्रत्ययान्त नस धातूचीं रूपें भूतकाळीं योजण्यांत येत नाहींत. तीं फक्त संकेतार्थी येतात.

भविष्यत् काल.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नसेन	आह्मी नसूं
द्वि०	तूं नसशील	तुह्मी नसाल
तृ०	तो, ती, तें नसेल	ते, त्या, तीं नसतील

टीप—नस धातूचीं भविष्यत् काळचीं दुसऱ्या प्रकारचीं रूपें नाहींत.

विध्यर्थ.

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नसावा	आह्मी नसावे
द्वि०	तूं नसावास	तुह्मी नसावेत
तृ०	तौ नसावा	ते नसावे, नसावेत

(९२)

स्त्रीलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नसावी	आह्मी नसाव्या
द्वि०	तूं नसावीस	तुह्मी नसाव्यात
तृ०	ती नसावी	त्या नसाव्या, नसाव्यात

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी नसावें	आह्मी नसावीं
द्वि०	तूं नसावेंस	तुह्मी नसावींत
तृ०	तें नसावें	तीं नसावीं, नसावींत

प्रकार दुसरा.

प्र०	मी नसूं	आह्मी नसूं
द्वि०	तूं नस	तुह्मी नसा
तृ०	तो-ती-तें नसो, नसू	ते-त्या-ती नसोत, नसूत

प्रकार पहिला

संकेतार्थ

पुलिङ्ग.

प्र०	मी नसतों	आह्मी नसतों.
द्वि०	तूं नसतास	तुह्मी नसतां
तृ०	तो नसता	ते नसते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी नसतें	आह्मी नसतें
द्वि०	तूं नसतीस	तुह्मी नसतां
तृ०	ती नसती	त्या नसत्या

(९३)

नपुंसकलिङ्ग.

पुरुष	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नसतें	आह्मी नसतो
द्वि०	तूं नसतेंस	तुह्मी नसतां
तृ०	तैं नसतें	तीं नसतीं

प्रकार दुसरा.

पुलिङ्ग.

प्र०	मी नसलों	आह्मी नसलों
द्वि०	तूं नसलास	तुह्मी नसलां
तृ०	तो नसला	ते नसले

स्त्रीलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नसलें-नसल्यें	आह्मी नसलों
द्वि०	तूं नसलीस	तुह्मी नसलां
तृ०	ती नसली	त्या नसल्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी नसलें	आह्मी नसलों
द्वि०	तूं नसलेंस	तुह्मी नसलां
तृ०	तैं नसलें	तीं नसलीं

टीप—ह्या दोन्ही प्रकारच्या रूपांवरून एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेवर अवलंबून आहे असा अर्थ असून पहिल्या प्रकारच्या रूपांवरून त्या घडल्या आहेत असाहि अर्थ निघतो. उ०—‘इच्छा नसती तर उपाय न सुचते’ ह्मणजे इच्छा असल्याने उपाय सुचले. ‘इच्छा नसली

(९४)

ह्मणजे उपाय सुचत नाहीत '—या वाक्यावरून क्रिया घडली आहे असा बोध होत नाही. क्रिया घडली किंवा नाही असा संशय दाखवावयाचा असतां नस धातूच्या भविष्यत् कालाच्या रूपाचा प्रयोग भूतकाळीही होतो. उ०—दहा वर्षीपूर्वी तो विशेष गरीब नसेल; परंतु आज त्याजवळ कवडी देखील नाही.

न+हो (नसणें या अर्थी)

वर्तमान काल.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नव्हे, नोव्हे	आह्मी नव्हे
द्वि०	तूं नव्हेस-नव्हेस-नोव्हेस	तुह्मी नव्हां-नव्हत-नोव्हेत
तृ०	तो-ती-तें नव्हे-नोव्हे	ते-त्या-तीं नव्हेत-नव्हत-नोव्हेत

भूतकाल.

पुंलिंग.

प्र०	मी नव्हतों	आह्मी नव्हतों
द्वि०	तूं नव्हतास	तुह्मी नव्हतां
तृ०	तो नव्हता	ते नव्हते

स्त्रीलिंग.

प्र०	मी नव्हते	आह्मी नव्हते
द्वि०	तूं नव्हतीस	तुह्मी नव्हतां
तृ०	ती नव्हती	त्या नव्हत्या

नपुंसकलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नव्हतें	आम्ही नव्हतो
द्वि०	तूं नव्हतेस	तुम्ही नव्हतां
तृ०	तें नव्हतें	तीं नव्हतीं

टीप—(अ) हो (असणें या अर्थी) धातूस मागें न जोडिला असतां व्ह असें रूप होतें. ह्मणजे न+ होचें नव्ह असें रूप होतें.

(इ) नोव्हें, नोव्हे इत्यादि रूपें कवितेंत आढळतात.

(उ) नव्हतो इत्यादि रूपें नस धातूच्या भूतकाळीं योजितात.

पाहिजे. (पाह+इजे).

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	पाहिजे	पाहिजे
द्वि०	पाहिजेस	पाहिजेत
तृ०	पाहिजे	पाहिजेत-पाहिजेती

टीप—पाहिजेती हें रूप कवितेंत मात्र आढळतें.

(इ) पाहिजे याचें भविष्यत् काळीं पाहिजेल असें रूप कचित् होतें.

(उ) पाहिजे हें रूप मुळीं पाह धातूस इजे प्रत्यय लागून झालें आहे, परंतु पाह धातूचे अवलोकन व विचारकरणें हे अर्थ जाऊन आवश्यकता किंवा इच्छा

(९६)

ह्या अर्थी पाहिजे या रूपाची योजना होते. उ०—
त्याला पुण्याहून मुंबईस जाण्याला दीड रुपया तरी
पाहिजे—येथे आवश्यकतेचा बोध होतो. मला बसा-
यास पांढरा घोडा पाहिजे—येथे इच्छा दर्शविली आहे.

(ऋ) इजे प्रत्ययान्त क्रियापदाचा कर्ता तृतीयान्त
असतो; परंतु पाहिजे ह्याचा कर्ता चतुर्थीत असतो.

न+कम् (इच्छिणे).

वर्तमानकाल.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन
प्र०	मी नको	आह्मी नको
द्वि०	तूं नको, नकोस	तुह्मी नकोत, नका, नको
तृ०	तो-ती तें नको	ते-त्या-तीं नकोत, नको

टीप—नको (न+कम्+ओ) हें करो, बसो इत्यादि
विध्यर्थाच्या दुसऱ्या प्रकारच्या रूपाप्रमाणें आहे असें
वाटतें; परंतु या रूपापुढें कधीं कधीं स, त, आ हे
पुरुषबोधक प्रत्यय लागतात.

नये (न+ये)

वर्तमानकाल

पुरुष	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी नये	आह्मी नये
द्वि०	तूं नयेस	तुह्मी नये, नयेत
तृ०	तो, ती, तें नये	ते, त्या, तीं नयेत

(१७)

टीप—(अ) प्रथम व द्वितीय पुरुषांचीं रूपें कचित् योजितात.

(इ) नये ह्यांत ये ह्याचा अर्थ येतो असा आहे. याच अर्थी कवितेंत येई असेंही रूप आढळतें. त्या रूपाचा संक्षेप ये हा आहे व त्यास न हें अव्यय जोडून हा धातु झाला आहे.

नलगे (न+लागे)

वर्तमानक ल.

पुरुष. एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० मी नलगे

आम्ही नलगे

द्वि० तूं नलगे, नलगेस, नलगस

तुम्ही नलगे, नलगत

तृ० तो, ती, तें नलगे

ते, त्या, तीं नलगेत,

नलगत, नलगती

टीप—(अ) नलगे हें न+लागे (जरूर असणें या अर्थी) याचें अपभ्रष्ट रूप असून, याचा अर्थ ' जरूर नाही ' असा आहे. जसें—तो आह्मांस नलगे इ०.

(इ) ह्याचा प्रयोग तृतीय पुरुषीं एकवचनीं प्रायः होतो, अन्यत्र कचित् आढळतो.

१३६ क्रियेचा निषेध दाखवावयाचा असतां न, ना, ने, नका, नकाका या अव्ययांचा क्रियापदाशीं योग पुढें लिहिल्याप्रमाणें होतो.

(अ) न हें अव्यय संकेतार्थक व विध्यर्थक रूपांमार्गे लागतें. जसें—न जाता, न जावें. हें अव्यय स्वरादि क्रियापदाच्या मार्गे कवितेंत पररूपानें लागतें आणि

(९८)

व्यंजनादि क्रियापदामार्गे न असेंच राहतें. कधीं कधीं न बदल ने असें रूप होतें व ते वेळेस अनेकाक्षरी क्रियापदाच्या आद्य अक्षरांतील स्वरास विकार होतो किंवा त्याचा लोपहि होतो, व जाण घातूतील जाचा लोप होतो. उ०—नाठक्सी (न+आठक्सी), नुपेक्षी (न+उपेक्षी), नेठवावें (न+आठवावें), नेदी (न+देई) नेणो (न+जाणो), इ०.

(इ) ना हें अव्यय भूतकालच्या दुसऱ्या प्रकारच्या क्रियापदापुढें व संकेतार्थक प्रत्ययान्तापुढें प्रायः लागतें. जसें—जाईना, जातांना इ०. हें अव्यय द्वितीयपुरुषीं स प्रत्यय आणि तृतीयपुरुषीं त प्रत्यय यांच्यामार्गेही विकल्पानें लागतें. जसें—करीनास, करीसना; करीनात, करीतना इ०. परंतु जेव्हां प्रत्ययापूर्वी ना येतो, तेव्हां अनेकाक्षरी घातूच्या अंत्य स्वरास ए आदेश होतो. उ०—उठेनात, बसेनात इ०. भूतकालच्या दुसऱ्या प्रकारच्या क्रियापदापुढें जेव्हां हें अव्यय येतें तेव्हां रीतीचा बोध न होतां निषेधार्थक शुद्ध वर्तमान व शुद्ध भूत यांचा बोध होतो; परंतु इतर क्रियापदापुढें हें अव्यय जोडिलें असतां त्यापासून कर्त्याची क्रिया करण्याविषयीची अनुकूलता आहे किंवा प्रतिकूलता आहे अशा प्रश्नाचा बोध होतो. उ०—जातोसना ह्मणजे जातोस ? किंवा जात नाहीस ?

(उ) नका, नकाका हीं अव्ययें भूतकालच्या दुसऱ्या प्रकारच्या क्रियापदामार्गे लागतात. उ०—नका जाईना, नकाका जाईना.

१३७ असंयुक्त क्रियापदाच्या कालाची व अर्थाची
रूपे एणेंप्रमाणें आहेत.—

शुद्ध वर्तमान.

कर्तरि.

करितो

कर्तरि.

पढतो, बसतो

शुद्ध भूत.

कर्मणि.

(त्यानें) केलें

भावे.

(त्यानें) मारिलें

कर्तरि.

पढला, बसला

रीति भूत.

कर्तरि.

करी

कर्तरि.

पढे, बसे

शुद्ध भविष्यत्.

कर्तरि.

करील

कर्तरि.

पढेल, बसेल

विध्यर्थ.

प्रकार पहिला.

कर्मणि.

(त्यानें) करावे, पढावे

भावे.

(त्यानें) मारावें

भावे

(त्यानें) बसावें

कर्तरि.

(तो) बसावा

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

करो, करू

कर्तरि.

बसो, बसू

(१००)

संकेतार्थ.

कर्तरि.

करिता

कर्तरि.

वसता

टीप—एथें फक्त तृतीयपुरुषीं एकवचनाचीं रूपें दिलीं आहेत.

११८ कालबोधक असंयुक्त निरुपेक्षी योजना.—

वर्तमानकाल.

शुद्ध वर्तमान—वर्तमान कालिक इच्छा, शक्ति, निश्चय (प्रथमपुरुषीं), इत्यादि अर्थी. उ०—मी वसतो, मी करितों इ०. ह्या रूपांची योजना येणेंप्रमाणें होते.—

(अ) क्रिया एकसारखी चालू आहे अशा अर्थी—जसें—‘ काशी भागीरथीच्या कांठीं आहे, ’ ‘ कृष्णा समुद्रास मिळते ’—एथें आहे व मिळते ह्या क्रियापदांनीं भागीरथीच्या कांठीं काशीचें असणें व कृष्णा समुद्रास मिळणें ह्या क्रिया सतत घडत आहेत असें कळून येतें.

(इ) रीति ह्या अर्थी—जसें—‘ ब्राह्मण दक्षिणा घेतात ’—एथें घेतात ह्यानें घेण्याची रीत आहे असा अर्थ होतो.

(उ) स्वभाव ह्या अर्थी—उ०—‘ आई मुलावर ममता करिते ’—एथें करिते ह्यानें करण्याचा स्वभाव असा अर्थ होतो.

(ऋ) भविष्यत् कालिक निश्चय या अर्थी—उ०—‘ पुढल्या वर्षी मी मुलाचें लग्न करितों ’—एथें करितों ह्यानें करण्याचा निश्चय दाखविता आहे.

(१०१)

(लृ) शक्ति ह्या अर्थी—उ०—हा लहानसा आड-
कित्ता असून पैसा कापितो—एथें कापितो हणजे काप-
ण्याची शक्ति आहे.

(ए) भविष्यत् कालिक इच्छा या अर्थी—उ०—
त्याची शिकण्याची इच्छा असेल तर मी त्याला शिक-
वितो—एथें शिकवितो हणजे शिकविण्यास मी खुषी
आहे.

(ऐ) ग्रंथकाराचें किंवा प्रसिद्ध पुरुषाचें मत या
अर्थी—उ०—‘ जनीं सर्व सुखी असा कोण आहे ’ असें
रामदासस्वामी हणतात. एथें हणतात ह्याने त्याचें मत
दर्शविलें आहे.

(ओ) ग्रंथांतील पात्राचें पुढें येणारें बोलणें प्रत्यक्ष
चाललें आहे असा भास व्हावा हणून ग्रंथकार अवतरण
रूपानें ‘ हणतो ’ ‘ बोलतो ’ इत्यादि रूपें ‘ हणाला ’
‘ बोलला ’ ह्या अर्थी योजितात. उ०—दुर्योधन कृष्णा-
ला हणतो; राम लक्ष्मणास सांगतो इ०.

टीप—हे अर्थ वाक्यांच्या अर्थाच्या संबंधानें होणारे
आहेत व ते अनेक आहेत त्यांपैकीं कांहीं मात्र एथें दिले
आहेत. हीच गोष्ट इतर असंयुक्त क्रियापदांच्या रू-
पांनाही लागू आहे.

भूतकाल.

शुद्ध भूत-क्रिया पूर्वी घडली या अर्थी—उ०—मी
गेलों, मी केलें इ०. ह्या रूपांची योजना एणेंप्रमाणें
होते.—

(१०२)

(अ) भविष्यत् कालिक निश्चय या अर्थी.—
उ०—तू जा, मी आलेच इ०.

(इ) भविष्यत् कालिक संकेत या अर्थी.—उ०—
तो शिकला तर विद्वान् होईल.

रीति भूत—भूतकालिक वारंवार किंवा सतत क्रिया
घडणें ह्या अर्थी. उ०—तो जाई, बसे, करी इ०. हीं
रूपें कवितेंत शुद्ध वर्तमान, शुद्ध भूत व शुद्ध भविष्यत्
ह्या काळींही योजितात. ह्या रूपांची योजना एणेंप्रमाणें
होते.—

(अ) शक्ति दाखविणें ह्या अर्थी. उ०—तो लहान-
पणीं मणाचें ओशें उचली.

(इ) सवय असणें या अर्थी. उ०—हा मुलगा
लहानपणीं माती खाई.

भविष्यत् काल.

शुद्ध भविष्यत्—क्रिया पुढें घडेल ह्या अर्थी.
उ०—तो जाईल, तो करील इ०. ह्या रूपांची योजना
एणेंप्रमाणें होते.—

(अ) संभव ह्या अर्थी. उ०—यंदां पाऊस पडेल.

(इ) वचन देणें किंवा निश्चय ह्या अर्थी—उ०—मी
परवां तुला दहा रुपये देईन. इ०.

असंयुक्त क्रियापदाचें चालविणें.

१३९ सकर्मक व अकर्मक धातु ह्यांचीं पुरुष, वचन
काल, अर्थ, लिंग ह्यांच्या संबधानें होणारीं रूपें एणें प्र-
माणें आहेत.—

(૧૦૩)

વર્તમાનકાલ.

કરધાતુ—(સકર્મક).

કર્તેરિ પ્રયોગ.

પ્રકાર પહિલો

પુલ્લિંગ.

પુરુષ.	એકવચન.	અનેકવચન.
પ્ર૦	મી કરિતોં	આહીં કરિતોં
દ્વિ૦	તું કરિતોસ	તુહી કરિતાં
તૃ૦	તે કરિતે	તે કરિતાત

સ્ત્રીલિંગ.

પ્ર૦	મી કરિતેં—યેં	આહીં કરિતોં
દ્વિ૦	તું કરિતેસ—તેસ—તીસ	તુહી કરિતાં
તૃ૦	તે કરિતે—યે	ત્યા કરિતાત

સંકુચિત્વકારક.

પ્ર૦	મી કરિતેં	આહીં કરિતોં
દ્વિ૦	તું કરિતેસ	તુહી કરિતાં
તૃ૦	તે કરિતે	તીં કરિતાત

પ્રકાર દુસરા.

કર્તરી

તિન્હી લિંગી.

પુરુષ.	એકવચન.	અનેકવચન.
પ્ર૦	મી કરીં	આહીં કરું, કરેં
દ્વિ૦	તું કરીસ, કરિશી, કરિસી	તુહી કરાં
તૃ૦	તે, તી, તે કરી	તે, ત્યા, તીં કરીત

(१०४)

भूतकाल.
कर धातु (सकर्मक)
कर्मणि.

प्रकार पहिला.
पुल्लिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी केलों	आह्मी केलों
द्वि०	तूं केलास	तुह्मी केलां
तृ०	तो केला	ते केले

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी केलें-केल्यें	आह्मी केलों
द्वि०	तूं केलीस	तुह्मी केलां
तृ०	ती केली	त्या केल्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी केलें	आह्मी केलों
द्वि०	तूं केलेंस	तुह्मी केलां
तृ०	तें केलें	तीं केलीं

प्रकार दुसरा.
कर्तरि.

तिन्ही लिङ्गी.

पुरुष	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी करीं	आह्मी करूं, करों
द्वि०	तूं करीस-करिशी-करिसी	तुह्मी करां
तृ०	तो, ती, तें करी	ते, त्या, तीं करीत

(१०९)

भविष्यत्काल.

कर्तरि.

तिन्ही लिगी

पुरुष. एकवचन. अनेकवचन.

प्र०	मी करीन	आह्मी करूं
द्वि०	तूं करिशील	तुह्मी कराळ
तृ०	तो, ती, तें करील	ते, त्या, तीं करितील

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

तिन्ही लिगी.

प्र०	मी करीं	आह्मी करूं, करों
द्वि०	तूं करीस, करिशी, करिसी	तुह्मी करां
तृ०	तो, ती, तें करी	ते, त्या, तीं करीत

विध्यर्थ.

कर्मणि.

प्रकार पहिला.

पुल्लिग.

प्र०	मी करावा	आह्मी करावे
द्वि०	तूं करावास	तुह्मी करावेत
तृ०	तो करावा	ते करावे-करावेत

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी करावी	आह्मी कराव्या
द्वि०	तूं करावीस	तुह्मी कराव्यात
तृ०	ती करावी	त्या कराव्या-कराव्यात

(१०६)

नपुंसकलिङ्गः

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन
प्र०	मी करावें	आम्ही करावीं
द्वि०	तुं करावेंस	तुम्ही करावीत
तृ०	ते करावें	तीं करावीं-करावीत

प्रकार दुसरा.

कर्तरि

प्र०	मी करूं, करों	आम्ही करूं, करों
द्वि०	तुं कर, करीं, करी	तुम्ही करा
तृ०	तो, ती, तें करो, करू	ते, त्या, तीं करोत, करूत

संकेतार्थ

कर्तरि प्रयोग.

पुलिङ्ग.

प्र०	मी करितों	आम्ही करितों
द्वि०	तुं करितास	तुम्ही करितां
तृ०	तो करिता	ते करिते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी करिते	आम्ही करितों
द्वि०	तुं करितीस	तुम्ही करितां
तृ०	ती करिती	त्यां करित्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी करिते	आम्ही करितों
द्वि०	तुं करितेस	तुम्ही करितां
तृ०	ते करिते	तीं करितीं

(१०७)

बस धातु—(अकर्मक).

वर्तमानक लं.

कर्तरि प्रयोग.

प्रकार पहिला.

पुल्लिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बसतों	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतोस	तुह्मी बसतां
तृ०	तो बसतो	ते बसतात

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी बसतें-बसत्यें	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतेस-बसत्येस बसतीस	तुह्मी बसतां
तृ०	ती बसतै-बसत्ये	त्या बसतात

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बसतें	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतेंस	तुह्मी बसतां
तृ०	तें बसतें	ती बसतात

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

तिन्ही लिङ्गां.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन
प्र०	मी बसें	आह्मी बसूं, बसों
द्वि०	तूं बसस-बसशी-बससी	तुह्मी बसां
तृ०	तो, ती; तें बसे	ते, त्या, तीं बसत

(१०८)

भूतकाल.

बस धातु (अकर्मक.)

कर्तरि.

प्रकार पहिला.

पुल्लिग.

पुरुष. एकवचन.

प्र० मी बसलों

द्वि० तूं बसलास

तृ० तो बसला

अनेकवचन.

आह्मी बसलों

तुह्मी बसलां

ते बसले

स्त्रीलिग.

प्र० मी बसलें-ल्यें

द्वि० तूं बसलीस

तृ० ती बसली

आह्मी बसलों

तुह्मी बसलां

त्या बसल्या

नपुंसकलिग.

प्र० मी बसलें

द्वि० तूं बसलेंस

तृ० तें बसलें

आह्मी बसलों

तुह्मी बसलां

तीं बसलीं

प्रकार दुसरा.

कर्तरी.

तिन्ही लिगी.

प्र० मी बसें

द्वि० तूं बसस-बसशी-बससी

तृ० तो, ती, तें बसे

आह्मी बसूं, बसों

तुह्मी बसां

ते, त्या, तीं बसत

(१०९)

भविष्यत्काल.

कर्तरि.

तिन्ही लिंगी.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बसेन	आह्मी बसूं
द्वि०	तूं बसशील	तुह्मी बसाल
तृ०	तो, ती, तें बसेल	ते, त्या, तीं बसतील

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

तिन्ही लिंगी.

प्र०	मी बसें	आह्मी बसूं, बसों
द्वि०	तूं बसस, बसशी, बससी	तुह्मी बसां
तृ०	तो, ती, तें बसे	ते, त्या, तीं बसत

विध्यर्थ.

प्रकार पहिला.

कर्तरि.

पुल्लिंग.

प्र०	मी बसावा	आह्मी बसावे
द्वि०	तूं बसावास	तुह्मी बसावेत
तृ०	तो बसावा	ते बसावे

स्त्रीलिंग.

प्र०	मी बसावी	आह्मी बसाव्या
द्वि०	तूं बसावीस	तुह्मी बसाव्यात
तृ०	ती बसावी	त्या बसाव्या, बसाव्यात

(११०)

नपुंसकलिङ्ग.

पुरुष	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बसावें	आह्मी बसावीं
द्वि०	तूं बसावेंस	तुह्मी बसावीत
तृ०	तें बसावें	तीं बसावीं-बसावीत

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

तिन्ही लिङ्गी.

प्र०	मी बसूं, बसों	आह्मी बसूं, बसों
द्वि०	तूं बस, बसें, बसे	तुह्मी बसा
तृ०	तो, ती, तें बसो, बसू	ते, त्या, तीं बसोत, बसूत

संकेतार्थ.

कर्तरि.

पुलिङ्ग.

प्र०	मी बसतों	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतास	तुह्मी बसतां
तृ०	तो बसता	ते बसते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी बसतें	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतीस	तुह्मी बसतां
तृ०	ती बसती	त्या बसत्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बसतें	आह्मी बसतों
द्वि०	तूं बसतेस	तुह्मी बसतां
तृ०	तें बसतें	तीं बसतीं

(१११)

बोल धातु (सकर्मक-उमजादि.)

वर्तमानकाल.

प्रकार पहिला.

कर्तरि.

पुल्लिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बोलतों	आम्ही बोलतो
द्वि०	तूं बोलतोस	तुम्ही बोलतां
तृ०	तो बोलतो	ते बोलतात

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी बोलतें-यें	आम्ही बोलतो
द्वि०	तूं बोलतेस-त्येस	तुम्ही बोलतां
तृ०	ती बोलते-त्ये	त्या बोलतात

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बोलतें	आम्ही बोलतो
द्वि०	तूं बोलतेंस	तुम्ही बोलतां
तृ०	तें बोलतें	तीं बोलतात

प्रकार दुसरा.

कर्तरी.

तिन्ही लिङ्गी.

प्र०	मी बोलें	आम्ही बोलूं, बोलें
द्वि०	तूं बोलस, बोलशी, बोलसी	तुम्ही बोल्यां
तृ०	तो, ती, तें बोले	ते, त्या, तीं बोलत.

(११२)

भूतकाल
प्रकार पहिला.
कर्तरि प्रयोग.
पुल्लिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बोललों	आम्ही बोललों
द्वि०	तूं बोललास	तुम्ही बोललां
तृ०	तो बोलला	ते बोलले

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी बोललें-बोलल्यें	आम्ही बोललों
द्वि०	तूं बोललीस	तुम्ही बोललां
तृ०	ती बोलली	त्या बोलल्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बोललें	आम्ही बोललों
द्वि०	तूं बोललेंस	तुम्ही बोललां
तृ०	तें बोललें	तीं बोललीं

प्रकार दुसरा.
कर्तरि.

तिन्ही लिङ्गी.

प्र०	मी बोले	आम्ही बोले, बोलों
द्वि०	तूं बोलस, बोलशी, बोलसी	तुम्ही बोला
तृ०	तो, ती, तें बोले	ते, त्या, तीं, बोलत

(११३)

भविष्यत्काल.

प्रकार पहिला.

कर्तरि.

तिन्ही लिंगी,

पुरुष. एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० मी बोलेन

आह्मी बोलूं

द्वि० तूं बोलशील

तुह्मी बोलाल

तृ० तो, ती, तें बोलेल

ते, त्या, तीं बोलतील

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

तिन्ही लिंगी.

प्र० मी बोलें

आह्मी बोलूं, बोलों

द्वि० तूं बोलस, बोलशी, बोलसी

तुह्मी बोलां

तृ० तो, ती, तें बोले

ते, त्या, तीं बोलत

विध्यर्थ.

प्रकार पहिला

कर्मणि.

पुलिङ्ग.

प्र० मी बोलावा

आह्मी बोलावे

द्वि० तूं बोलावास

तुह्मी बोलावेत

तृ० तो बोलावा

ते बोलावे

स्त्रीलिङ्ग.

प्र० मी बोलावी

आह्मी बोलाव्या

द्वि० तूं बोलावीस

तुह्मी बोलाव्यात

तृ० ती बोलावी

त्या बोलाव्या, बोलाव्यात

(११४)

नपुंसकलिङ्ग.

पुरुष.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मी बोलावे	आह्मी बोलावीं
द्वि०	तूं बोलावेस	तुह्मी बोलावीत
तृ०	तें बोलावे	तीं बोलावीं, बोलावीत

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

लिङ्गानि.

प्र०	मी बोलूं, बोलें	आह्मी बोलूं, बोलें
द्वि०	तूं बोल, बोलें, बोले	तुह्मी बोला
तृ०	तो, ती, तें बोलू, बोले	ते, त्या, तीं बोलोत, बोलूत

संकेतार्थ.

कर्तरि.

पुलिङ्ग.

प्र०	मी बोलतो	आह्मी बोलतो
द्वि०	तूं बोलतास	तुह्मी बोलतां
तृ०	तो बोलता	ते बोलते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र०	मी बोलते	आह्मी बोलतो
द्वि०	तूं बोलतीस	तुम्ही बोलतां
तृ०	ती बोलती	त्या बोलत्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र०	मी बोलतें	आह्मी बोलतो
द्वि०	तूं बोलतेंस	तुह्मी बोलतां
तृ०	तें बोलते	तीं बोलतीं

(११६)

आठव धातु (सकर्मक—आचरादि).

नर्तकाल

प्रकार पहिला.

कर्तरि.

पुल्लिंग.

पुरुष. एकवचन. अनेकवचन.

प्र० मी आठवितों, आठवतों. आह्मी आठवितों, आठवतों

द्वि० तूं आठवितोस, आठवतोस. तुह्मी आठवितां, आठवतां

तृ० तो आठवितो, आठवतो. ते आठवितात, आठवतात

स्त्रीलिंग.

प्र० मी आठवितें, आठवित्यें, } आह्मी आठवितों, आ-
आठवतें, आठवत्यें. } ठवतों.

द्वि० तूं आठवितेस, आठवित्येस, } तुह्मी आठवितां, आठवतां
आठवतेस, आठवत्येस. }

तृ० ती आठविते, आठवित्ये, } त्या आठवितात, आठव-
आठवते, आठवत्ये. } तात.

नपुंसकलिंग.

प्र० मी आठवितें, आठवतें. आह्मी आठवितों, आठवतों

द्वि० तूं आठवितेस, आठवतेस. तुह्मी आठवितां, आठवतां

तृ० तें आठवितें, आठवतें. तीं आठवितात, आठवतात

प्रकार दुसरा
कर्तरि.

तिन्ही लिंगी.

पुरुष. एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० मी आठवीं, आठवें आह्मी आठवूं, आठवों

द्वि० तूं आठवीस, आठवस तुम्ही आठवां

तृ० तो, ती, तें आठवी, आठवे. ते, त्या, तीं आठवीत, आठवत

भूतकाल.

प्रकार पहिला.

कर्तरि व कर्मणि.

पुल्लिंग.

प्र० मी आठविलों, आठवलों. आह्मी आठविलों, आठवलों

द्वि० तूं आठविलेंस, आठवलेंस. तुम्ही आठविलां, आठवलां

तृ० तो आठविला, आठवला. ते आठविले, आठवले

स्त्रीलिंग.

प्र० मी आठविलें, आठविल्यें, } आह्मी आठविलों, आठवलों
आठवलें, आठवल्यें. }

द्वि० तूं आठविलीस, आठवलीस. तुम्ही आठविलां, आठवलां

तृ० ती आठविली, आठवली. त्या आठविल्या, आठवल्या

नपुंसकलिंग.

प्र० मी आठविलें, आठवलें. आह्मी आठविलें, आठवलें

द्वि० तूं आठविलेंस, आठवलेंस. तुम्ही आठविलां, आठवलां

तृ० तें आठविलें, आठवलें. तीं आठविलीं, आठवलीं

(११७)

प्रकार दुसरा.

कर्तारि.

तिन्ही लिंगी.

पुरुष. एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० मी आठवीं, आठवें आह्मी आठवूं, आठवों

द्वि० तूं आठवीस, आठवस तुह्मी आठवां

तृ० तो, ती, तें आठवी, आठवे. ते, त्या, तीं आठवीत, आठवत

भविष्यत्काल.

प्रकार पहिला.

तिन्ही लिंगी.

प्र० मी आठवीन, आठवेन आह्मी आठवूं

द्वि० तूं आठविशील, आठवशील. तुह्मी आठवाल

तृ० तो, ती, तें आठवील, } ते, त्या, तीं आठवि-
आठवेल. } तील, आठवतील

प्रकार. दुसरा.

कर्तारि.

तिन्ही लिंगी.

प्र० मी आठवी, आठवें. आह्मी आठवूं, आठवों

द्वि० तूं आठवीस, आठवस. तुह्मी आठवां

तृ० तो, ती, तें आठवी, आठवे. ते, त्या, तीं आठवीत, आठवत

(११८)

विध्यर्थ.

प्रकार पहिला.

कर्मणि.

पुल्लिङ्ग.

पुरुष.

एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० मी आठवावा

आह्मी आठवावे

द्वि० तूं आठवावास

तुह्मी आठवावेत

तृ० तो आठवावा

ते आठवावे, आठवावेत

स्त्रीलिङ्ग.

प्र० मी आठवाशी

आह्मी आठवाव्या

द्वि० तूं आठवावीस

तुह्मी आठवाव्यात

तृ० ती आठवावी

त्या आठवाव्या, आठवाव्यात

नपुंसकलिङ्ग.

प्र० मी आठवावें

आह्मी आठवावीं

द्वि० तूं आठवावेंस

तुह्मी आठवावींत

तृ० तें आठवावें

तीं आठवावीं, आठवावींत

प्रकार दुसरा.

कर्तरि.

तिन्ही लिङ्गी.

प्र० मी आठवूं, आठवों

आह्मी आठवूं, आठवों

द्वि० तूं आठव, आठवीं, आठवी,

तुह्मी आठवा

आठवें, आठवे

तृ० तो, ती, तें आठवो, आठवू.

ते, त्या, तीं आठवोत,

आठवूत.

(११९)

संकेतार्थ.

कर्तरि.

पुल्लिग.

पुरुष. एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० मी आठवितों, आठवतों. आह्मी आठवितों, आठवतों
द्वि० तूं आठवितास, आठवतास. तुह्मी आठवितां, आठवतां
तृ० तो आठविता, आठवता. ते आठविते, आठवते

स्त्रीलिङ्ग.

प्र० मी आठवितें, आठवतें आह्मी आठवितों, आठवतों
द्वि० तूं आठवितीस, आठवतीस तुह्मी आठवितां, आठवतां
तृ० ती आठविती, आठवती त्या आठवित्या, आठवत्या

नपुंसकलिङ्ग.

प्र० मी आठवितें, आठवतें. आह्मी आठवितों, आठवतों
द्वि० तूं आठवितीस, आठवतीस. तुह्मी आठवितां, आठवतां
तृ० तें आठवितें, आठवतें. तीं आठवितीं, आठवतीं

संयुक्त क्रियापदे.

१४० क्रियापदे दोन प्रकारची आहेत, असंयुक्त
आणि संयुक्त.

१४१ एकाच धातूचे क्रियापद झाले असल्यास
त्यास असंयुक्त क्रियापद ह्मणावे. उ०—बोलतो, चा-
लला, जाईल इ०.

१४२ धातूच्या कांहीं नियमित रूपांशीं कांहीं निय-
मित क्रियापदांचा योग होऊन जीं क्रियापदे बनतात

त्यांस संयुक्त क्रियापदे हणतात. उ०—लिहित बसला,
जाऊं लागला, करणार आहे इ०.

१४३ वाक्यांतील प्रधान क्रियेचा काळ किंवा अर्थ किंवा दोन्ही सुचविण्याकरितां ती क्रिया दर्शविणाऱ्या धातुसाधितांपुढें ज्या धातूंचीं रूपें जोडितात त्यांस सहाय क्रियापदे हणतात; यांतील शेवटलें धातुसाधित आख्यात प्रत्यययुक्त असतें, व अशा हेतूनें जोडिलेलीं धातुसाधितें संयुक्त क्रियापदे होत. उ०—रामा सगळे रुपये वांटून टाकील—एथें टाकील हें धातुसाधित वांटून या प्रधान क्रियाबोधक शब्दांशीं जोडिलें असून वाटणें ह्या क्रियेचा काळ दर्शवितें, हणून टाकील यांतील टाक हा सहाय धातु होय. तो पोहत बसता तर तुजसारखाच अजारी पडता—एथें बसता ह्यानें पोह धातूचे अर्थ व काळ दर्शविले आहेत.

टीप—सहाय धातु दुसऱ्या धातुसाधिताजवळ जेव्हां जेव्हां येतात, तेव्हां तेव्हां संयुक्त क्रियापद असतेंच असा नियम नाही. जसें—‘तो आगगाडीत पुण्यास जेऊन बसला आणि प्रयागास उतरला’—एथें जेऊन बसला हें संयुक्त क्रियापद नाही. ‘रामा पैसा खाऊन बसला आणि कार्य तसेंच राहिलें’—एथें खाऊन बसला हें संयुक्त क्रियापद आहे. ‘तो विटीदांडू खेळत बसला आहे’—एथें ‘खेळत आहे’ अशी विवक्षा असतां खेळत बसला आहे हें संयुक्त क्रियापद आहे, आणि ‘बसून

(१२१)

खेळत आहे ' अशी विवक्षा असतां बसला आहे एव-
ढेंच संयुक्त क्रियापद आहे.

१४३ सहाय धातूचे प्रकार चार आहेत. ते एणें-
प्रमाणें:—

(अ) कालांतरबोधक—अस.

(इ) प्रयोगांतरबोधक—जा, हो (बनणें या अर्थी)

(उ) निषेधार्थक—नस, नको, नये.

(ऋ) विशेषार्थक—आण, इच्छ, काढ, घे, चल,
चाल, चूक, जा, टाक, ठेव, दे, पड, पाह, पाह (पाहिजे),
बस, ये, राह, लाग, शक, सूट, सोड इ०.

१४५ वरील सहाय धातूपैकीं कोणकोणते धातु
कोणकोणते प्रत्यय लागून झालेल्या धातुसाधितांपुढें ये-
तात ते खाली लिहिल्याप्रमाणें—

प्रत्यय.

सहाय धातु.

आवा { वा, वी, वें }
 { वे, व्या, वीं }लाग.

इजे (पाहिजे)अस.

ओ (नको)अस.

ए (नलगे)अस.

ऊनकाढ, घे चूक, जा, टाक, ठेव, दे, पड,
पाह, बस, ये, राह, सोड.

ऊं.....इछ, दे, नको, नये, ये, लाग, शक.

णार.....अस, नस.

ब अस, आण, चल, चाल, जा, नस,
पड, बस, ये, राह, शक, सूट, सोड.

ता { ता, ती, ते } हो (बनणें या अर्थी भूतकाळीं)
{ ते, त्या, तीं }

तां ये.

ला { ला, ली, ले } अस, जा, नस, पाह (पाहिजे),
{ ले, त्या, लीं } राह.

१४६ संयुक्त क्रियापदांच्या कालाचीं तृतीयपुरुषीं
एकवचनीं रूपें एणेंप्रमाणें होतात.

वर्तमानकालाचे सात प्रकार.

- १ शुद्ध वर्तमान—बोलून टाकितो
- २ अपूर्ण वर्तमान—बसत आहे
- ३ अपूर्ण रीति वर्तमान—बसत असतो
- ४ पूर्ण वर्तमान—बसला आहे
- ५ पूर्ण रीति वर्तमान—बसला असतो
- ६ उद्देश वर्तमान—बसणार आहे
- ७ उद्देश रीति वर्तमान—बसणार असतो

टीप—सहा वाजतां तो लिहित असतो—एथें विशेष
कालाच्या संबधानें पाहिलें तर क्रियेची अपूर्णता स्पष्ट
दिसते. तो लिहीत असतो—एथें विशेष कालाकडे लक्ष्य
नाहीं, ह्मणून क्रियेची फक्त रीति दिसते. हीच गोष्ट
अपूर्ण रीतिभूत व अपूर्ण भविष्यत् ह्यांस लागू आहे.

भूतकालाचे सात प्रकार.

- १ शुद्धभूत—बोलता झाला

(१२३)

- २ अपूर्णभूत—बसत होता
- ३ अपूर्ण रीतिभूत—बसत असे
- ४ पूर्णभूत—बसला होता
- ५ पूर्णरीतिभूत—बसला असे
- ६ उद्देशभूत—बसणार होता
- ७ उद्देशरीतिभूत—बसणार असे

भविष्यत्कालाचे चार प्रकार.

- १ शुद्ध भविष्यत्—बोलून टाकील
- २ अपूर्णभविष्यत्—बसत असेल
- ३ पूर्णभविष्यत्—बसला असेल
- ४ उद्देशभविष्यत्—बसणार असेल

१४७ संयुक्त क्रियापदाच्या अर्थाचीं तृतीयपुरुषी
एकवचनीं रूपें येणेंप्रमाणें होतातः—

विध्यर्थाचे चार प्रकार.

- १ शुद्ध विधि—करून टाको, करून टाकावें
- २ अपूर्ण विधि—बसत असावा, बसत असे
- ३ पूर्ण विधि—बसला असावा
- ४ उद्देश विधि—बसणार असावा

टीप—अपूर्ण विधीच्या रूपांपासून क्रियेची अपूर्णता
च संभव यांचा बोध होतो.

संकेतार्थाचे आठ प्रकार.

- १ शुद्ध भूतसंकेत—करून टाकित
- २ अपूर्ण भूतसंकेत—बसत असता
- ३ पूर्ण भूतसंकेत—बसला असता

४ उद्देश भूतसंकेत—बसणार असता.

५ शुद्धवर्तमान किंवा शुद्ध भविष्यत् संकेत—बसून असला.

६ अपूर्णवर्तमान किंवा अपूर्ण भविष्यत् संकेत—बसत असला.

७ पूर्णवर्तमान संकेत—बसला असला.

८ उद्देश वर्तमान संकेत—बसणार असला.

१४८ हीं काळाचीं व अर्थाचीं रूपें येणें प्रमाणें सिद्ध होतात.

१४९ अस धातूचीं दोन प्रकारचीं रूपें पूर्वीं दिलेलीं आहेत; आहे, होता, असेल वगैरे पहिले प्रकारचीं, व असतो, असे वगैरे दुसऱ्या प्रकारचीं होत.

(१) त प्रत्ययान्तापुढें अस धातूचीं पहिल्या प्रकारचीं तिन्ही काळचीं रूपें जोडिलीं असतां तिन्ही काळीं क्रियेची अपूर्णता दाखविली जाते, हणून अपूर्णवर्तमान, अपूर्णभूत व अपूर्णभविष्यत् असे संयुक्त काळ होतात.

(२) त प्रत्ययान्तापुढें अस धातूचीं वर्तमान व भूतकाळचीं दुसऱ्या प्रकारचीं रूपें जोडिलीं असतां रीतीचा बोध होतो, हणून रीतिवर्तमान व रीतिभूत असे संयुक्त काळ होतात.

(३) ला प्रत्ययान्तापुढें तिन्ही काळचीं अस धातूचीं पहिल्या प्रकारचीं रूपें जोडिलीं असतां तिन्ही काळीं क्रियेची पूर्णता दाखविली जाते, हणून पूर्णवर्तमान, पूर्णभूत व पूर्णभविष्यत् असे संयुक्त काळ होतात.

(१२९)

(४) ला प्रत्ययान्तापुढें अस धातूचीं वर्तमान व भूतकाळचीं दुसऱ्या प्रकारचीं रूपें जोडिलीं असतां पूर्णता व रीति या दोहोंचाही बोध होतो, ह्मणून पूर्ण रीतिवर्तमान व पूर्ण रीतिभूत असे संयुक्त काळ होतात.

(५) णार प्रत्ययान्तापुढें तिन्ही काळचीं अस धातूचीं पहिल्या प्रकारचीं रूपें जोडिलीं असतां तिन्ही काळीं क्रियेचा उद्देश दाखविला जातो, ह्मणून उद्देश वर्तमान, उद्देश भूत व उद्देश भविष्यत् असे संयुक्त काळ होतात.

(६) णार प्रत्ययान्तापुढें अस धातूचीं वर्तमान व भूत काळचीं दुसऱ्या प्रकारचीं रूपें जोडिलीं असतां क्रिया करण्याचा उद्देश व रीति ह्यांचा बोध होतो, ह्मणून उद्देश रीतिवर्तमान व उद्देश रीतिभूत असे संयुक्त काळ होतात.

(७) त, ला, णार ह्या प्रत्ययांनीं युक्त धातु-साधितापुढें अस धातूचीं विध्यर्थाचीं रूपें जोडिलीं असतां अपूर्णविधि, पूर्णविधि व उद्देशविधि असे अनुक्रमें संयुक्त अर्थ होतात.

(८) त, ला, णार ह्या प्रत्ययांनीं युक्त धातु-साधितापुढें अस धातूचीं पहिल्या प्रकारचीं संकेतार्थी रूपें जोडिलीं असतां अनुक्रमें अपूर्णभूत संकेत, पूर्णभूत संकेत व उद्देशभूत संकेत असे संयुक्त अर्थ होतात.

(९) त, ला, णार ह्या प्रत्ययांनीं युक्त धातु-साधितापुढें अस धातूचीं दुसऱ्या प्रकारचीं संकेतार्थी

रूपें जोडिलीं असतां अपूर्णवर्तमान किंवा अपूर्णभविष्यत् संकेत, पूर्ण वर्तमान संकेत व उद्देश वर्तमान संकेत असे अनुक्रमें संयुक्त अर्थ होतात.

टीप—पाहिजे, नको, नलगे ह्यांच्यापुढें अस धातूचीं रूपें येऊन संयुक्त क्रियापदें होतात.

१५० प्रयोगांतरबोधक सहायधातु.

जा आणि हो (बनणें या अर्थी).

१ वाक्याचा अर्थ न बदलतां सकर्मक कर्तरि प्रयोगाचा कर्मणि प्रयोग करावयाचा असतां ल प्रत्ययान्त धातुसाधितापुढें जा धातूचा योग होतो. या प्रयोगांत कर्तृवाचक शब्दास तृतीयार्थक कडून हें शब्दयोगी अव्यय लागतें. उ०—रामा द्रव्य देतो (सकर्मक कर्तरि), रामाकडून द्रव्य दिलें जातें (कर्मणि) इ०.

२ वाक्याचा अर्थ न बदलतां शुद्ध भूतकाळीं असलेल्या कर्मणि प्रयोगाचा कर्तरि प्रयोग करणें झाल्यास ता प्रत्ययान्तापुढें हो धातूच्या भूतकाळचा योग होतो. कवितेंत व पौराणिक भाषेत कधीं कधीं अकर्मक व उ-मजादि व आचरादि धातूंचीहि याप्रमाणें हो धातूचा प्रयोग केलेला आढळतो. व ता प्रत्ययान्त धातुसाधित क-र्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें बदलतें. उ०—राजानें द्रव्य दिलें (कर्मणि), राजा द्रव्य देता झाला (कर्तरि), काक पळते झाले, तो बोलता झाला, तो श्लोक पढता झाला इ०.

१९१ निषेधार्थक सहाय धातु.

नस.

१ त, ला, णार या प्रत्ययांनीं युक्त धातुसाधिता-
पुढें नस धातूचीं वर्तमानकाळचीं पहिल्याप्रकारचीं रूपें
(नाही इ०) जोडिलीं असतां अनुक्रमें शुद्धवर्तमान,
शुद्धभूत व शुद्ध भविष्यत् असे निषेधार्थक काळ होतात,
उ०—करीत नाही, केलें नाही, करणार नाही इ०.

टीप—(अ) अपूर्ण वर्तमान, पूर्णवर्तमान, उद्देश
वर्तमान ह्या काळचीं निषेधार्थक रूपें होत नाहीत.

(इ) त, ला, णार या प्रत्ययांनीं युक्त धातुसाधि-
तापुढें अस धातूचीं रूपें जोडून जसे बाकीचे काळ व
अर्थ होतात, तसे नस धातूचीं रूपें जोडून तेच काळ
व अर्थ निषेधार्थी होतात.

नको.

२ (अ) नको हा धातु ऊं (कवितेंत ओं) प्र-
त्ययान्तापुढें विध्यर्थी कर्तरि प्रथम व द्वितीय पुरुषीं यो-
जितात. तृतीयपुरुषीं निषेधार्थ दाखवावयाचा असतां
विध्यर्थक क्रियापदामागे न हें अव्यय जोडितात. उ०—
मी करूं नको?, तूं करूं नको, तो न करो, ते न करोत.

(इ) नको हें रूप संयुक्त क्रियापदांत पूर्वावयव
असतां तसेंच राहतें, व उत्तरावयव असतां असंयुक्त
क्रियापदाप्रमाणें त्याचीं रूपें होतात. जसें—नको आहे,
नको आहेत, नको होता, नको होते, नको असेल, नको

असतील; मी करूं नको ? तूं करूं नकोस, आहो करूं नको ?, तुम्ही करूं नका इ०.

नये.

३ (अ) नये हा धातु ऊं (कवितेंत ओं) प्रत्ययान्तापुढें विध्यर्थी योजितात तेव्हां प्रयोग कर्मणि किंवा भावे होतो. कर्मणि प्रयोगांत कर्म प्रथम व द्वितीय पुरुषीं प्रायः असत नाहीं, याकरितां विध्यर्थी निषेधार्थक रूपें बहुशः तृतीय पुरुषींच असतात. उ०—त्यानें करूं नये (न करावें), जाऊं नये (न जावें), तो येऊं जाऊं नये ह्मणजे त्याच्या येण्याजाण्याचा संभव नव्हता किंवा त्याचें येणें जाणें इष्ट नाहीं.

(इ) तां प्रत्ययान्तापुढें नये याचा प्रयोग होतो. उ०—त्याला स्वयंपाक करितां नये, ह्मणजे त्याला स्वयंपाक करणें योग्य नाहीं किंवा त्याच्या अंगीं स्वयंपाक करण्याचें ज्ञान नाहीं.

१९२ विशेषार्थक सहायधातु.

१ आणः—त प्रत्ययान्तापुढें आण धातु जोडिला असतां क्रियेचा परिमितपणा किंवा बहुतेकक्रिया संपविणें हे अर्थ दाखविले जातात. उ०—त्यानें पुस्तक शंभर पृष्ठें वाचीत आणिलें, त्यानें घर बांधीत आणिलें.

२ इच्छः—ऊं प्रत्ययान्तापुढें इच्छ धातु जोडिला असतां क्रिया करण्याची इच्छा दर्शविली जाते. उ०—करूं इच्छितो.

(१२९)

३ काढः—ऊन प्रत्ययान्तापुढें काढ धातु जोडिला असतां क्रियेचा प्रकर्ष दाखविला जातो.

उ०—हें उदाहरण उतरून काढ.

४ घेः—ऊन प्रत्ययान्तापुढें घे धातु जोडिला असतां क्रिया कशी तरी संपादणें हा अर्थ दाखविला जातो. उ०—त्यानें मुलाचें लग्न करून घेतलें.

५ चलः—त प्रत्ययान्तापुढें चल धातु योजिला असतां क्रियेचें सातत्य दाखविलें जातें. उ०—तूं धर्म करीत चल.

६ चालः—त प्रत्ययान्तापुढें चाल धातु योजिला असतां क्रियेचें सातत्य व शीघ्रता यांचा बोध होतो. उ०—तो पैसा खर्चित चालला.

७ चूकः—ऊन प्रत्ययान्तापुढें चूक धातूचा योग असतां क्रियेच्या समाप्तीचा बोध होतो व क्रिया पूर्वीं घडून गेल्यामुळें प्रतिकाराचा असंभव दाखविला जातो. आणि ह्याचा प्रयोग बहुधा भूतकाळीं होतो. उ०—तो पैसा देऊन चुकला, मी त्याला वचन देऊन चुकलों.

८ जाः—त प्रत्ययान्तापुढें जा धातूचा योग असतां सातत्य व रीति ह्यांचा बोध होतो. उ०—मी सांगत जातों आणि तूं लिहीत जा.

९ टाकः—ऊन प्रत्ययान्तापुढें टाक धातूचा योग असतां जबाबदारतिून मोकळें होणें ह्याचा

बोध होतो. उ०—त्याने आपल्या मुलाचें लग्न करून टाकिलें.

१० ठेवः—ऊन प्रत्ययान्त सकर्मक धातुसाधितापुढें ठेव धातूचा योग असतां पुढील उपयोगासाठी तयारी करणें अशा अर्थाचा बोध होतो. उ०—त्याने घर बांधून ठेविलें.

११ देः—(अ) ऊन प्रत्ययान्तापुढें दे धातूचा योग असतां दुसऱ्याकरितां क्रिया करणें अशा अर्थाचा बोध होतो. उ०—माझे काम करून दे.

(इ) ऊं प्रत्ययान्तापुढें दे धातूचा योग असतां क्रिया करण्याची परवानगी ह्याचा बोध होतो. उ०—तो रामाला जाऊं देतो.

टीप—येथें प्रथम धातु अकर्मक असला तरी संयुक्त क्रियापद सकर्मक होतें.

१२ पडः—ऊन आणि त प्रत्ययान्तापुढें पड धातूचा योग असतां स्थितीचा बोध होतो. उ०—अडून पडला, कुजत पडला.

१३ पाहः—(अ) ऊन प्रत्ययान्तापुढें पाह धातूचा योग असतां क्रिया करण्याविषयीं प्रयत्न ह्या अर्थाचा बोध होतो. उ०—करून पहा.

(इ) ऊं प्रत्ययान्तापुढें पाह धातूचा योग असतां क्रिया करण्याविषयीं इच्छा ह्या अर्थाचा बोध होतो. उ०—तो जाऊं पाहतो.

(१३१)

१४ पाह (पाहिजे) :—ल प्रत्ययान्तापुढें पाहिजे या क्रियापदाचा योग असतां आवश्यकतेचा बोध होतो. उ०—तुला गेलें पाहिजे.

१५ बस :—(अ) ऊन प्रत्ययान्तापुढें बस धातूचा योग असतां काळजी न वहातां स्वस्थ असणें या अर्थाचा बोध होतो. उ०—तो काम करून बसला.

(इ) त प्रत्ययान्तापुढें बस धातूचा योग असतां सातत्य अथवा अन्य व्यापाराकडे लक्ष्य न देणें अशा अर्थाचा बोध होतो. उ०—तो आपला लिहीत बसतो.

१६ ये :—(अ) ऊन प्रत्ययान्तापुढें ये धातूचा योग असतां क्रियेच्या प्रकर्षाचा बोध होतो. उ०—घडा करून ये.

(इ) तां (कवितेंत कचिद् ऊं) प्रत्ययान्तापुढें ये धातूचा योग असतां ज्ञान किंवा शक्ति अशा अर्थाचा बोध होतो. उ०—त्याला पोहतां येतें, पळतां येतें; करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें इ०.

(उ) त प्रत्ययान्तापुढें ये धातूचा योग असतां सातत्याचा बोध होतो. उ०—असें काम करीत ये.

१७ राह :—(अ) ऊन व त प्रत्ययान्तापुढें राह धा-

तूचा योग असतां सातत्याचा बोध होतो.
उ०—निजून राहतो, खेळत राहतो.

(इ) ल प्रत्ययान्तापुढें राह धातूचा योग
असतां स्थितीचा बोध होतो. उ०—तो
बसला राहील.

१८ लागः—(अ) आवा प्रत्ययान्त धातुसाधितापुढें
लाग धातूचा योग झाला असतां क्रिया
करणें भाग आहे असा अर्थ होतो, व कर्ता
चतुर्थ्यत असतो. उ०—त्याला जावें लागतें,
त्याला काम करावें लागतें.

(इ) ऊं प्रत्ययान्तापुढें लाग धातूचा योग
झाला असतां आरंभ व मदत या अर्थाचा बोध
होतो. उ०—तो बोलूं लागतो, तूं करूं लाग.

टीप—करावें लागतें इ०. उदाहरणांत कोणी
संयुक्त कालाचा व कोणी संयुक्त अर्थाचा विशेष प्रकार
मानितात; परंतु तसें न मानण्यास खाली लिहिल्याप्रमाणें
कारणें आहेत.

(१) इतर सहाय धातु जसे कांहीं नियमित धातु-
साधितापुढें येतात, तसाच लाग धातु आवा प्रत्ययान्ता-
पुढें येतो. करूं लागतो, पोहतां येतें इत्यादि
ठिकाणीं अनुक्रमें आरंभ व ज्ञान वगैरे अर्थाचा जसा
बोध होतो, तसाच आवा प्रत्ययान्तापुढें लाग धातु
आला असतां क्रिया करणें भाग आहे अशा अर्थाचा
बोध होतो. याकरितां अन्य ठिकाणीं जर संयुक्त कालाचे

(१३३)

विशेष प्रकार मानिले जात नाहीत, तर या ठिकाणीही कालाचा विशेष प्रकार मानणें रास्त दिसत नाही.

(२) (अ) विध्यर्थाच्या रूपांपासून निरनिराळ्या ठिकाणीं भिन्न भिन्न अर्थ होतात, तसे ह्या ठिकाणीं होत नाहीत. वसूं दिलें इत्यादि ठिकाणीं विध्यर्थापैकीं अनुज्ञा या अर्थाचा बोध असतांही जर अर्थाचा विशेष प्रकार मानिला जात नाही, तर येथेंही तसा विशेष प्रकार मानणें प्रशस्त दिसत नाही.

(इ) आवश्यकता हणून जो विध्यर्थापैकीं अर्थ आहे त्या पेशां या संयुक्त क्रियापदाचा अर्थ कांहींसा निराळा आहे, हणजे त्याला करावें लागतें ह्या ठिकाणीं कर्त्याची इच्छा असो अगर नसो, त्याला करणें भाग आहे असा अर्थ होतो; हणून येथें अर्थाचा विशेष प्रकार मानणें रास्त दिसत नाही.

(३) अस धातूशिवाय इतर सहाय धातूंनीं झालेल्या संयुक्त क्रियापदांतील पूर्वावयव धातुसाधित काल व अर्थ यांचे बोधक प्रत्ययांनीं युक्त असतांही धातुसाधिताच्या प्रत्ययांवरून कालाचे किंवा अर्थाचे प्रकार मानिले जात नाहीत, तसेंच या ठिकाणींही कालाचा किंवा अर्थाचा विशेष प्रकार मानणें संयुक्तिक नाही.

१९ शकः—ऊं प्रत्ययान्तापुढें शक धातूचा योग असतां क्रिया करण्याची शक्ति या अर्थाचा बोध होतो. उ०—मी काम करूं शकतो.

२० मूटः—त प्रत्ययान्तापुढें मूट धातूचा प्रयोग असतां

सातत्याचा बोध होतो. उ०—तो मारीत सुटला.

२१ सोडः—ऊन प्रत्ययान्तापुढें सोड धातूचा योग असतां क्रियेचा अतिशय दाखविला जातो.
उ०—त्यानें मला त्रासून सोडिलें.

टीप—बरील विशेषार्थक सहाय धातूपैकीं कांहीं धातु कधीं कधीं निरर्थक होतात. जसें—पुस्तक ठेऊन दे, रुमाल बांधून टाक इ०.

१९३ संयुक्त क्रियापदाचा काल किंवा अर्थ ठरविण्याविषयीं नियम एणेंप्रमाणें आहेत.—

१ सर्व संयुक्त क्रियापदांत पहिले धातुसाधितापासून मुख्य क्रियेचा बोध होतो व बाकीचीं धातुसाधितें कालादिसंबंधानें मुख्य क्रियेचे प्रकार दाखवितात.

२ दोन धातुसाधितांचें संयुक्त क्रियापद असतां :—

(अ) पहिलें धातुसाधित त, ला, णार ह्या प्रत्ययांनीं युक्त असून अस धातु सहाय असतां जे काल किंवा अर्थ होतात ते पूर्वी सांगितलेच आहेत; परंतु पाहिजे, नको, नलगे यांपुढें अस धातूचा योग असतां अस धातूचा जो काल किंवा अर्थ तोच संयुक्त क्रियापदाचा जाणावा. उ०—करित आहे, केला होता, करणार असेन; पाहिजे आहे, नको होता, नलगे होता इ०.

(इ) अस धातूशिवाय इतर सहाय धातूचा योग असतां सहाय धातूचा जो काल किंवा अर्थ असेल तोच संयुक्त क्रियापदाचा समजावा. उ०—जावें लागलें

हा भूतकाल, करूं इच्छितो हा वर्तमानकाल, पाहतां येईल हा भविष्यत् काळ, गेलें पाहिजे हा वर्तमानकाल होय.

३ तीन धातुसाधितांचें संयुक्त क्रियापद असतां:—

(अ) दुसरें त, ला, णार ह्या प्रत्ययांनीं युक्त असून तिसरें अस धातूचें आख्यातप्रत्यययुक्त असतां या दोहोंच्या संयोगापासून पूर्वीं सांगितलेले जे काळ किंवा अर्थ होतात तेच संयुक्त क्रियापदाचे समजावे. उ०—फेकून देत आहे—हा अपूर्ण वर्तमानकाल, आणूं दिला होता, हा पूर्णभूत काल, करावा लागणार असेल हा उद्देश-भविष्यत् काल होय.

(इ) दुसरें धातुसाधित पाहिजे, नको, नलगे ह्यांपैकीं असून तिसरें अस धातूचें आख्यातप्रत्यययुक्त असतां अस धातूचा जो काळ किंवा अर्थ तोच संयुक्त क्रियापदाचा जाणावा.

(उ) पहिलें त प्रत्ययांत असून दुसरें बस, राह, चाल, सूट, पड इत्यादि सातत्यबोधक धातूचें ला प्रत्ययांत रूप असतां व अखेरचें अस धातूचें आख्यात-प्रत्यययुक्त असेल तर दुसरें ल प्रत्ययान्त कालसंबंधानें निरुपयोगी होतें क्षणजे त्यापासून पूर्णतेचा बोध न होतां पहिलें त प्रत्ययान्त व अखेरचें अस धातूचें रूप ह्या दोहोंच्या संयोगापासून पूर्वीं सांगितलेले जे काळ किंवा अर्थ होतात तेच संयुक्त क्रियापदाचे समजावे. उ०—पोहत बसला आहे—हा अपूर्ण वर्तमानकाल, कुजत प-

डला होता—हा अपूर्ण भूतकाल, मोजित चालला असेल—हा अपूर्ण भविष्यत्काल होय.

(ऋ) अखेरचें क्रियापद अस धातूशिवाय इतर सहाय धातूंचें असेल तर त्या सहाय धातूचा जो काल किंवा अर्थ असेल तोच संयुक्त क्रियापदाचा जाणावा. उ०—टाकून द्यावा लागतो हा वर्तमानकाल होय. इ०.

४ चार धातुसाधितें मिळून संयुक्त क्रियापद झालें असतां—

(अ) पाहिलें धातुसाधित तां, ऊन, ऊं, यांनी युक्त असून दुसरें त प्रत्ययानें युक्त असतां व तिसरें वस, राह, चल, सूट, पड, इत्यादि सातत्यबोधक धातूंचें ला प्रत्ययांत असेल व अखेरचें अस धातूचें आख्यातप्रत्यययुक्त असेल तर तिसरें ला प्रत्ययान्त कालसंबंधानें निरूप योगी होते, ह्मणजे त्यापासून पूर्णतेचा बोध न होतां दुसरें त प्रत्ययान्त व अखेरचें अस धातूचें रूप ह्या दोहोंच्या संयोगापासून पूर्वी सांगितलेले जे काल किंवा अर्थ होतात तेच संयुक्त क्रियापदाचे समजावे. उ०—देऊन टाकीत चालला आहे. हा अपूर्ण वर्तमान काल होय इ०.

(इ) तिसरें धातुसाधित त, ला, णार या प्रत्ययांनी युक्त असून अखेरचें अस धातूचें आख्यात प्रत्यययुक्त असेल तर या दोहोंच्या संयोगापासून पूर्वी सांगितलेले जे काल किंवा अर्थ होतात तेच संयुक्त क्रियापदाचे समजावे. उ०—फेकून द्यावें लागत आहे—हा अपूर्ण वर्तमानकाल होय.

(उ) अखेरचें क्रियापद अस धातूशिवाय इतर सहाय धातूचें असेल तर त्या सहाय धातूचा जो काळ किंवा अर्थ असेल तोच संयुक्त क्रियापदाचा जाणावा. उ०—करुं देतां यावें लागेल—हा भविष्यत् काळ होय.

टीप—णार प्रत्ययान्त धातुसाधित कधीं कधीं स्वतंत्रतेनें भविष्यत् कालाच्या क्रियापदाबद्दल योजितात. उ०—असणार, करीत असणार, राहूं द्यावा लागणार इ०.

१९३ संयुक्त क्रियापदाच्या कालाचीं व अर्थाचीं तृतीयपुरुषीं एकवचनीं रूपें एणेंप्रमाणें आहेत.—

वर्तमानकालाचे प्रकार.

शुद्ध वर्तमान.

कर्तरि.	कर्तरि.
करून टाकितो	बसून टाकितो

अपूर्ण वर्तमान.

कर्तरि.	कर्तरि.
करीत आहे	बसत आहे

अपूर्ण रीतिवर्तमान.

कर्तरि.	कर्तरि.
करीत असतो	बसत असतो.

पूर्णवर्तमान.

कर्मणि.	कर्तरि.
केला आहे	बसला आहे

(१३८)

पूर्ण रीतिवर्तमान.

कर्मणि.	कर्तरि.
केला असतो	बसला असतो

उद्देश वर्तमान.

कर्तरि.	कर्तरि.
करणार आहे	बसणार आहे

उद्देश रीतिवर्तमान.

कर्तरि.	कर्तरि.
करणार असतो	बसणार असतो

भूतकालाचे प्रकार.

शुद्ध भूत.

कर्तरि.	कर्तरि.
करून टाकिला	बसून राहिला

अपूर्ण भूत.

कर्तरि.	कर्तरि.
करीत होता	बसत होता

अपूर्णरीति भूत.

कर्तरि.	कर्तरि.
करीत असे	बसत असे

पूर्णभूत.

कर्मणि.	कर्तरि.
केला होता	बसला होता

पूर्णरीति भूत.

कर्मणि.	कर्तरि.
केला असे	बसला असे

(१३९)

उद्देश भूत.

कर्तरि.	कर्तरि.
करणार होता	बसणार होता

उद्देशरीति भूत.

कर्तरि.	कर्तरि.
करणार असे	बसणार असे

भविष्यत्कालाचे प्रकार.

शुद्ध भविष्यत्.

कर्तरि.	कर्तरि.
करून टाकील	बसून टाकील
अपूर्ण भविष्यत् किंवा अपूर्णरीति भविष्यत्.	
कर्तरि.	कर्तरि.

करीत असेल	बसत असेल
पूर्ण भविष्यत् किंवा पूर्णरीति भविष्यत्.	
कर्मणि.	कर्तरि.

केला असेल	बसला असेल
उद्देश भविष्यत् किंवा उद्देशरीति भविष्यत्.	
कर्तरि.	कर्तरि.

करणार असेल	बसणार असेल
------------	------------

विध्यर्थाचे प्रकार.

शुद्धविधि.

कर्तरि.	कर्तरि.
करून टाको	बसून असो
कर्मणि.	भावे.
करून टाकावे	बसून असावे

(१४०)

अपूर्णविधि.

कर्तरि. कर्तरि.
करीत असावा (संभवार्थी) बसत असावा (संभवार्थी)
कर्मणि. भावे.
करीत असावा (रीत्यर्थी) बसत असावे (रीत्यर्थी)

पूर्णविधि.

कर्मणि. कर्तरि.
कला असावा बसला असावा

उद्देशविधि.

कर्तरि. कर्तरि.
करणार असावा बसणार असावा

संकेतार्थाचे प्रकार.

शुद्ध भूत संकेत.

कर्तरि. कर्तरि.
करून टाकित बसून असता

अपूर्ण भूत संकेत.

कर्तरि. कर्तरि.
करीत असता बसत असता

पूर्ण भूत संकेत.

कर्मणि. कर्तरि.
केला असता बसला असता

उद्देश भूत संकेत.

कर्तरि. कर्तरि.
करणार असता बसणार असता

(१४१)

शुद्ध वर्तमान किंवा शुद्ध भविष्यत् संकेत.

कर्मणि.

कर्तरि.

करून टाकिला

बसून असला

अपूर्ण वर्तमान किंवा अपूर्ण भविष्यत् संकेत

कर्तरि.

कर्तरि.

करीत असला

बसत असला

पूर्ण वर्तमान किंवा पूर्ण भविष्यत् संकेत.

कर्मणि.

कर्तरि.

केला असला

बसला असला

उद्देश वर्तमान किंवा उद्देश भविष्यत् संकेत.

कर्तरि.

कर्तरि.

करणार असला

बसणार असला.

१५९ कालबोधक संयुक्त क्रियापदाची योजना.

वर्तमानकाल.

शुद्ध वर्तमान—वर्तमानकालिक शक्ति, इच्छा, निश्चय इ० अर्थी. उ०—मी करून टाकितों, करून ठेवितों इ०.

अपूर्ण रीति वर्तमान किंवा रीतिवर्तमान—सांप्रतची क्रिया करण्याची रीति ह्या अर्थी, अथवा क्रियेची एकाच वेळीं अपूर्णता व रीति ह्या दोहोंच्या अर्थी. उ०—मी बसत असतो; मी चार वाजतां काम करीत असतो, हणजे चार वाजतां मी काम करीत असून ती क्रिया संपली नसते.

(१४२)

पूर्ण वर्तमान (अ) भूतकालीं घडलेल्या क्रियेचा परिणाम सांप्रत आहे या अर्थी. उ०—मी व्यापार केला आहे, हणजे पूर्वी मी व्यापार केला असून सध्या त्यापासून होणारा परिणाम किंवा नफा नुकसान मला कळत आहे.

(इ) भूतकालीं क्रिया घडलेली असून तिचा परिणाम प्रस्तुत नसतांही तो अद्यापि आहे असा भासवहावा हणून ह्या रूपाची योजना कधी कधी होत असते. उ०—भीष्मादि सभेत बसले आहेत, द्रौपदीला दुःशासनाने सभेत ओढून आणिली आहे इ०.

पूर्ण रीति वर्तमान—भूतकालीं घडलेला परिणाम सांप्रत असण्याची रीत ह्या अर्थी. उ०—मी जातो तेव्हां तो तेथे बसला असतो.

उद्देश वर्तमान—भविष्यत्कालीं करावयाची जी क्रिया तिचा प्रस्तुत कालीं बेत ह्या अर्थी. उ०—मी उद्यां अर्ज करणार आहे.

उद्देश रीति वर्तमान—दुसऱ्या एका क्रियेच्या संबंधाने भविष्यत्कालीं क्रिया करण्याचा सांप्रत काळचा बेत व तो करण्याची रीति ह्या अर्थी. उ० तूं शिकावयाला येतोस तेव्हां मी बाहेर जावयाला निघणार असतो.

भूतकाल.

शुद्ध भूत—क्रिया पूर्वी घडली ह्या अर्थी. उ०—तो बसता झाला, त्यानें करून टाकिलें इ०.

अपूर्ण भूत (अ) भूतकाळीं क्रिया चालू होती ह्या अर्थी. उ० मी बसत होतो, मी करीत होतो.

(इ) भूतकाळीं क्रिया करण्याची इच्छा या अर्थी उ०—मी बसत होतो पण तो नको ह्मणाला, ह्मणजे माझी बसण्याची इच्छा होती, पण इ०.

(उ) भूतकाळीं क्रियेची रीत ह्या अर्थी उ०—मी लहानपणीं येथे बसत होतो.

अपूर्ण रीतिभूत—भूतकाळीं क्रिया करण्याची रीत, अथवा एकाच काळीं रीति व अपूर्णता ह्या अर्थी उ०—मी बसत असें, मी करीत असें.

पूर्णभूत (अ) दुसऱ्या एकाद्या भूतकाळाच्या क्रियेच्यापूर्वी क्रिया होऊन गेलेली असणें ह्या अर्थी उ०—मी गेलों होतो तेव्हां तो जेवला होता, ह्मणजे मी जाण्यापूर्वी त्याचें जेवण संपलें होतें.

(इ) भूतकाळीं क्रियेला आरंभ होऊन ती भूतकाळींच संपली, परंतु तिचा परिणाम सांप्रत असेल किंवा नसेल ह्या अर्थी उ०—मला एक मुलगा झाला होता, त्यानें चित्र केलें होतें.

पूर्ण रीतिभूत—दुसऱ्या एकाद्या भूतकाळाच्या क्रियेच्यापूर्वी क्रियेला आरंभ होत असून तशी करण्याची रीति असणें ह्या अर्थी उ०—मी जाईं तेव्हां तो बसला असे.

उद्देशभूत (अ) भूतकाळीं विवक्षित कालाच्या संबधानें भविष्यत्काळीं क्रिया करण्याचा वेत, निश्चय

किंवा संभव ह्या अर्थी उ०—गतवर्षी मी मुंबईस जाणार होतो.

(इ) अशा प्रकारचा बेत, निश्चय किंवा संभव सिद्धीस गेला नाही ह्या अर्थी उ०—हा घटकेने जन्म-ता तर राजा होणार होता, हणजे झाला असता; तेव-ढ्याने तुझे काय दरिद्र जाणार होतें ? हणजे गेलें असतें?

उद्देश रीतिभूत—भूतकालीं विवक्षितकालाच्यासंब-धानें भविष्यत्कालीं क्रिया करण्याचा बेत, निश्चय किंवा संभव व तो करण्याची रीति ह्या अर्थी—उ० तो येई तेव्हां मी जाणार असें.

भविष्यत्काल.

शुद्ध भविष्यत्—भविष्यत् कालिक शक्ति, संभव, निश्चय इत्यादि अर्थी उ०—मी बसून राहीन, तो करून टाकील.

अपूर्ण भविष्यत्—विशेषकालाला अनुलक्षून भवि-ष्यत्कालीं क्रिया चालू असणें किंवा फक्त क्रिया चालू असण्याची रीति ह्या अर्थी उ०—तूं येशील तेव्हां मी ज्ञान करित असेन.

पूर्ण भविष्यत्—विशेष कालाला अनुलक्षून भविष्यत् कालीं क्रिया संपल्याचा संभव किंवा फक्त क्रिया चालू असण्याची रीति ह्या अर्थी. उ०—तूं येशील तेव्हां मी बसलों असेन.

उद्देश भविष्यत्—दुसऱ्या एखाद्या भविष्यत् काला-च्या क्रियेच्या संबंधानें त्यापुढील भविष्यत्कालीं क्रिया

(१४५)

करण्याचा उद्देश किंवा ती करण्याच्या बेताची
रीति ह्या अर्थी. उ०—तूं येशील तेव्हां मी काम करणार
असेन.

अव्ययविचार.

शब्दयोगी अव्यय.

१५६ शब्दयोगी अव्ययांचे मुख्य दोन वर्ग आहेत;
सामान्यरूप करणारी व सामान्यरूप न करणारी

१५७ सामान्यरूप करणाऱ्या अव्ययांचे अर्थ वि-
भक्ति प्रत्ययांचे अर्थाशीं मिळतात व कधीं कधीं त्या अ-
र्थांचे जवळ जवळ असतात, हणून त्यांस विभक्त्यर्थक
अव्यये ह्मणतात. ह्यांचे पांच प्रकार येणें प्रमाणें—

१ तृतीयार्थक—कडून, करून, जवळ, द्वारा, द्वा-
रें, नजीक, निशीं, पायीं, पाशीं, प्रमाणें, बरहुकूम, बराबर,
बरोबर, मुळें, वतीनें, सकट, संगतीं, संगें, सन्निध, समवेत,
सरसा, सरसें, सरशी, सरशीं, सह, सहवर्तमान, हातून,
(कवितेंत) करवीं, कून, पाडें, पास, मेळें, वें, संगवें,
सवें, हातें, इ०.

२ चतुर्थार्थक—अर्थ, अर्थी, ऐवजीं, कडे, कडेस,
करितां, खातर, प्रत, प्रीत्यर्थ, बदल, बदला, मोबदला,
साठीं, स्तव, (कवितेंत) कारणें, निमित्त, निमित्तें, परतें,
प्रति, लागिं, लागीं, लागून, लागोनी, लागोनि, लागोनि-
यां, वतीं, वारीं, हारीं इ०.

३ पंचम्यर्थक—आंतून, उंप्रांत, कडून, खेरीज, ज-
वळून, तागाईत, नंतर, पासून, पेक्षां, पर्यंत, पावेतो, व-

रून, वांचून, विना, विरहित, वेगळ, व्यतिरिक्त, शिवाय, हातून, (कवितेत) अंगून, कडोनि, कडोनियां, जवळोन, जवळोनियां, परतें, परी, परीस, पावोनिया, पासाव, पासोनि, पासोनी, पासोनियां, पासोनीयां, वांचोन, वांचोनियां, विणें, वीण इ०.

४ षष्ठ्यर्थक—संबंधी, विषयी, (कवितेत) विसीं.

५ सप्तम्यर्थक—आंत, उपर, आलीकडे, अगोदर, आड, आडून, अंतीं, एथें, खालीं, तेथें, पलीकडे, पुढें, पूर्वीं, पोटीं, पैकीं, बाहेर, भोंवतीं, भोंवतालें, भोंवतालून, मध्यें, मागें, वर, विषयीं, समोर, सभोंवतीं, (कवितेत) अंतरीं, अभ्यंतरीं, अभ्यांतरीं, उपकंठीं, उपरि, ठायीं, ठाया, ठाईं, भीतर, भीतरीं, मधें, मधीं, मार्जीं, माझारी, वरी, वेरी.

टीप—(अ) स्थलवाचक अव्ययांस ऊन प्रत्यय लागून झालेलीं शब्दयोगी अव्यये पंचम्यर्थक असतात. उ०—मागून, पुढून, बाहेरून इ०.

(इ) कांहीं शब्दयोगी अव्यये मुळर्चांच विभक्त्यंत रूपें आहेत व कांहीं अपभ्रष्ट विभक्त्यंत रूपें आहेत. उ०—कडे, कडेस, विसीं, विषयीं इ०.

(उ) कांहीं शब्दयोगी अव्यये मुळर्चीं संस्कृत अव्यये आहेत. उ०—विना, पर्यंत, नंतर, अनंतर, प्रत, प्रति इ०.

(ऋ) करून, प्रमाणें, पाडें, द्वारें, वांचून विना,

(१४७)

बिणें इ० अव्ययांच्या पूर्वी विभक्त्यंत रूपें येतात.
उ०—तेणें करून, येणें प्रमाणें इ०.

(ल) कांहीं शब्दयोगी अव्ययें धातूपासूनच झालेलीं आहेत. उ०—करून, करितां, पावोनि, लागून इ०.

(ए) कोणी त हा सप्तमीचा विभक्तिप्रत्यय मानितात; परंतु ते वास्तविक आंत या शब्दयोगी अव्ययाचाच अवयव आहे. आंत हें शब्दयोगी अव्यय जोडितांना अनेक ठिकाणीं त्याचा प्रतिपदिकाच्या सामान्यरूपाशीं पूर्वरूप संधि होतो, ह्यामुळे आ हा अवयव दिसत नाही. शिवाय अव्ययसाधित विशेषणाचा ला व ईल प्रत्यय हे आंत यास लागतात. उ०—घरांतला, घरांतील इ०.

(ऐ) पर्यंत, पावेतो इत्यादि शब्दयोगी अव्ययें क्रियापदासही जोडितात. उ०—करीपर्यंत, बसेपावेतो, इत्यादि.

(ओ) कांहीं शब्दयोगी अव्ययें षष्ठ्यंत सामान्यरूपापुढें योजितात. उ०—त्याच्यामागे, घराच्यावर इ०.

(औ) कांहीं शब्दयोगी अव्ययांचा उपयोग कधीं कधीं विशेषणात्मक अव्ययांप्रमाणें होतो व तेव्हां त्यांच्या योगानें मागील शब्दाचें सामान्यरूप होत नाही. उ०—तो पुढें जातो, ती मागे राहिली, इ०. हीं अव्ययें येणेंप्रमाणें—अगोदर, अलीकडे, आढ, एथें, खालीं, जवळ, तेथें, नजीक, नंतर, प्रलीकडे, पुढें, पूर्वी, बाहेर, भोंवतीं, भोंवतालीं, मध्यें, मागे, वर संनिध, समीप, सभोवतें, स-

(१४८)

भोंवतीं, समोर, आणि ऊन प्रत्ययान्त स्थलवाचक अव्ययें.

१५८ सामान्यरूप न करणारीं शब्दयोगी अव्ययें केवलप्रयोगी व उभयान्वयी अव्ययाशिवाय हव्या त्या शब्दा-पुढें जोडितां येतात. उ०—रामाच येईल, तीपण आजारी आहे, तोही येऊं दे, तो काम करीतच असतो, इ०. ह्यांचें पांच प्रकार येणें प्रमाणें:—

१ संग्रहबोधक—तरी, देखील, पण, हि, ही, सुद्धां, इत्यादि.

२ निश्चयबोधक—च, तर, हणून इ०.

३ कैवल्यबोधक—केवळ, च, ची, पण, बरीक, फक्त, मात्र, इ०.

४ प्रश्नार्थक—का, कीं, ना इ०.

५ पादपूरक—पैं, नी इ०.

उभयान्वयी अव्यय.

१५९ उभयान्वयी अव्ययांचे सहा प्रकार येणें प्रमाणें:—

१ समुच्चयबोधक (अनेकांचा संग्रहकरणारें)—आणि, आणि, आणि, व, न. उ०—तो न मी जातो इ०.

२ पक्षांतरबोधक (अनेकांपैकीं एक दाखविणारें)—अथवा, अगर, किंवा, ना, (कवितेंत) कीं.

३ कारणबोधक—(ज्या दोन वाक्यांमध्ये हीं अव्ययें येतात त्यांच्या अर्थांत कार्यकारणभाव दाखविणारें)—अतएव, कारण, कीं, तस्मात्, तेव्हां, कारण कीं, कां-कीं, हणून, हणजे, इ०.

(१४९)

४ स्वरूपबोधक (मागील शब्द किंवा वाक्य ह्या-
चा अर्थ पुढील शब्द किंवा वाक्य ह्याने स्पष्ट केला आहे
असे दाखविणारे)---कीं, ह्मणजे, ह्मणून इ०.

५ संकेतबोधक (एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेवर अव-
लंबून आहे असे दाखविणारे)---जर, तर, तेव्हां, ह्मणजे,
यद्यपि, तथापि, (कवितेंत) जरी, तरी, जन्ही, तन्ही, य-
दपि, तदपि इ०.

टीप—पद्यांत जरी, तरी हीं अव्यये संकेतबोधक
च गद्यांत न्यूनत्वबोधक असतात.

६ न्यूनत्वबोधक (पाहिल्या वाक्यांत दर्शविलेल्या
क्रियेचा परिणाम व्हावा तसा न होणें हा कमतरपणा
दाखविणारे)---जरी, तरी, पण, परंतु, यद्यपि, तथापि,
(कवितेंत) परी इ०.

विशेषणात्मक अव्यय.

१६० विशेषणात्मक अव्ययाचे मुख्य तीन वर्ग
एणेंप्रमाणें—

कालबोधक—जेव्हां, तेव्हां, केव्हां, एव्हां, कधीं, का-
ल, आज, आतां, मग, उद्यां, परवां, तेरवां; (आवृत्तिबोधक)
वारंवार, पुनः पुनः, पुन्हा, मातक्यान, सदां, सर्वदां,
एकदां, दोनदां, इ०. (क्रमबोधक पाहिल्यानें) दुस-
ऱ्यानें, इ०; क्वचित्, यंदा, अंमळशानें, पूर्वीं, पुढें,
एरवीं, तूर्त, सध्यां, अद्यापि, अजून, जों, तों, नं-
तर, शेज, अलीकडे, प्रथम, अगोदर, ना (शेत
पिकलें ना खाल्लें), कीं, ह्मणजे (तो आला कीं

अथवा ह्यणजे मी येईन); (कवितेंत) जेधवां, तेधवां, जें, तें, कै, इ०.

२ स्थलबोधक— जेथें, तेथें, एथें, जिकडे, तिकडे, इकडे, कोठें, खालीं, वर, पुढें, मागे, बाहेर, जवळ, दूर, लांब, पलीकडे, अलीकडे, समोर, भोंवतें, नजीक, समीप, सन्निध, जेथून, तेथून, एथून, घरोघर, घरोघरीं, ग-ल्लोगल्लीं, अन्यत्र, एकत्र, सर्वत्र; (कवितेंत) जेथोनि, जेथोनियां, कोठोनि, वरूनि, जवळिके इ०.

३ प्रकारबोधक अव्ययांचे विभाग येणेंप्रमाणें:—

(अ) गुणबोधक—हळू, स्पष्ट, सुरेख, सावकाश, मधुर, असें, कसें इ०.

(इ) निश्चयबोधक—खचीत, खरोखर, खरा, अवश्य, अगत्य, हटकून, जरूर, निःसंशय, अलबत, खास, निश्चांत इ०.

(उ) संशयबोधक—कचित्, बहुधा, बहुतकरून, बहुशः, कदाचित्, प्रायः इ०.

(ऋ) प्रश्नबोधक—कां, काय, ना इ०.

(लृ) अहेतुबोधक— उगाच, सहज, निष्कारण, निरर्थक, व्यर्थ, फुकट इ०.

(ए) हेतुबोधक—जाणून, समजून, मुद्दाम, बुध्द्या, जाणूनबुजून, समजूनउमजून, बुद्धिपुरःसर इ०.

(ऐ) अनुकरणबोधक—धाडकन, धाडकर, चरचर, धाडदिशीं, चटचट, चरचरा, खडखड, टरटर, चुरचुर, फाडकन, फाडदिशी, फुरकन, मटमट, करकरा इ०.

(१९१)

(ओ) निषेधबोधक—न, ना, ने; (कवितेत) नो.

(औ) तारतम्यबोधक—(कमजास्तपणा दाखविणारे) —अधिक, अति, अतिशय, अगदी, अत्यंत, ऐन, एकपट, दुप्पट, कमी, केवळ, खूप, जास्त, थेट, निवळ, पुष्कळ, फार, बहुत, भर इ०.

(क) तुलनाबोधक—जसे, तसे; (कवितेत) एवीं, केवीं, जेवीं, ज्यापरी, त्यापरी, यापरी इ०

टीप—(१) काळ व स्थल ह्यांशिवाय क्रियेशीं अन्य पावणाऱ्या विशेषणात्मक अव्ययांस प्रकारबोधक असें ह्मटले आहे. तीं अनेकार्थक आहेत आणि त्यांपैकी मुख्य मुख्य अव्यये अर्थासह एथे दिली आहेत.

(२) संस्कृत भाषेतील कांहीं विभक्त्यंत शब्द व अव्यये मराठीत येतात आणि त्यांची योजना विशेषणात्मक अव्ययां प्रमाणे होते. उ०—जात्या, शास्त्रदृष्ट्या, वस्तुदृष्ट्या, वस्तुतः, स्वतः, द्विधा, बहुधा, क्रमशः, बहुशः, अन्यथा, सर्वथा, पूर्ववत्, पुनः, प्रायः, क्वचित् इ०.

केवल प्रयोगी अव्यय

१६१ केवलप्रयोगी अव्ययाचे प्रकार एणे प्रमाणे—

(१) आनंदबोधक—ओहो, अहाहा, वाहवा, यंवं इ०.

(२) दुःखबोधक—हाय, हायहाय, हायरे, अरेरे, आयआय, आयाई इ०.

(३) स्तुतिबोधक—ओहो, ठीक, भले, यंवं, वाः, बाहवा, शाबास इ०.

(१९२)

(४) धिकारबोधक—अहाहा, इस्स, अं:, उं:, छट्,
छिट्, छे, धु:, धूथू, फुस्, धिक् इ०

(५) अनुज्ञाबोधक—हं, हुं, इ०

(६) प्रतिबंधबोधक—चप्, चिप्, चुप्, गप्, बस्,
हट्, इ०

(७) निषेधबोधक—छट्, छि:, छे: छे, अंह,
उहु, इ०.

(८) स्वीकारबोधक—जी, ठीक, बरें, हं, हो,
होय इ०.

(९) विस्मयबोधक अबब, अहा, हं, हंहं, हां इ०.

(१०) प्रश्नबोधक—अं, हं इ०.

(११) प्रेरणाबोधक—ज्ञा, शुक्, हट्, हर्र, हैक,
हड, इ०.

(१२) संबोधनबोधक.

पुल्लिगी व नपुंसकलिङ्गी	स्त्रीलिङ्गी.
एकवचन—अरे, रे, बा, हो, अगा,	अगे, गे, ए, हे,
गा, हे ए, अजी	ग, गो
अनेकवचन—अहो, हो, अजी, अगा	अहो, हो, अगा

साधित शब्द विचार.

प्राकृतिक शब्द विचार

१६२ प्रकृतीस विभक्तिप्रत्यय व आख्यातप्रत्यय ह्यां-
खेरीज इतर प्रत्यय जोडून जे साधित शब्द होतात त्यां-
तील प्रकृति नाम, विशेषण, धातु व अव्यय हीं

(१९३)

असतात, आणि ह्यांस प्रत्यय जोडून प्रत्येकापासून चार चार प्रकारचे साधित शब्द होतात.

१६३ नामाचे चार प्रकार येणेंप्रमाणें:— (१) नामसाधित नामें, (२) विशेषणसाधित नामें, (३) धातुसाधित नामें, (४) अव्ययसाधित नामें.

१६४ विशेषणाचे चार प्रकार येणेंप्रमाणें:— (१) नामसाधित विशेषणें, (२) विशेषणसाधित विशेषणें, (३) धातुसाधित विशेषणें, (४) अव्ययसाधित विशेषणें.

१६५ धातूचे चार प्रकार येणेंप्रमाणें:— (१) नामसाधित धातु, (२), विशेषणसाधित धातु, (३) धातुसाधित धातु, (४) अव्ययसाधित धातु.

१६६ अव्ययाचे चार प्रकार येणेंप्रमाणें:— (१) नामसाधित अव्ययें, (२) विशेषणसाधित अव्ययें, (३) धातुसाधित अव्ययें, (४) अव्यय साधित अव्ययें.

नामसाधित नामें.

१६७ नामांस जे प्रत्यय लागून साधितनामें होतात ते प्रत्यय व त्यांचे अर्थ पुष्कळच आहेत; त्यांपैकीं मुख्य मुख्य प्रत्यय व त्यांचे अर्थ एणेंप्रमाणें आहेत.

प्रकार पहिला—स्वार्थी प्रत्यय (प्रकृतीचा मूळ अर्थ ज्या प्रत्ययांनीं बदलत नाहीं ते)—

१ आ (पुल्लिंग) उ०—चुरा, जोडा.

२ आढी (स्त्रीलिंग) उ०—नासाडी, राखाडी.

३ आरा (पु०) उ०—ढिगारा, उबारा, तांबारा.

४ ई (स्त्री०) उ०—अर्जी, जोडी.

६ कर (पु०) उ०—तांबटकर, विणकर.

६ का (स्त्री०) उ०—माळका, सुटका.

७ गा (पु०) गी (स्त्री०) (गे) न०—उ०—मुलगा,
मुलगी, मुलगे; पोरगा इ०.

८ जी (पु०) उ०—भटजी, गुरुजी.

९ टी (स्त्री०) उ०—शेपटी, भुगटी.

१० डा (पु०) उ०—आंकडा, जीवडा.

११ डी (स्त्री०) उ०—पंचकडी, छकडी.

१२ ता (पु०) ती (स्त्री०) तें उ०—गोणता,
चढती, गोणतें.

१३ पट (स्त्री०) उ०—छेळपट, खणपट.

१४ या (पु० स्त्री०) उ०—देवभक्त्या (पु०),
आत्या (स्त्री०).

प्रकार दुसरा—(अ) कुत्सितत्व (निचपणा)
बोधक प्रत्यय—

१ आढ (नपुंकर्लिंग) उ०—उराढ, भिताढ.

२ टा (पु०), टी (स्त्री०), टें (न०) उ०—
पोरटा, पोरटी, पोरटें; चोरटा, चोरटी, चोरटें.

३ डा (पु०) उ०—गोसावडा, महारडा.

४ पट्टी (स्त्री०) उ०—खरडपट्टी, झोडपट्टी.

५ रू (न०) उ०—हसरू, वाघरू.

६ वडा (पु०) उ०—कीर्तवडा (बाईटकीर्ति),
धिडवडा.

(इ) क्षुद्रत्व (नीचपणा) बोधक प्रत्यय—

(१९९)

१ या (पु०) उ०—केशा, गण्या, दाम्या, विशा.

२ ई (स्त्री०) उ०—आनी, पारी, यमी, वारी.

टीप—हे प्रत्यय जोडितांना विशेषनामाच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या अक्षरांतील पहिल्या व्यंजनापुढील सर्व वर्णांचा लोप होतो; व कचित् प्रत्ययांतील यकाराचाही लोप होतो.

(उ) न्यूनत्व (लहानपणा) बोधक प्रत्यय —

१ अट (न०) उ०—सळपट, धळपट.

२ अली (स्त्री०) उ०—दिवली, सुपली.

३ ई (स्त्री०) उ०—घिरटी, घुमटी (लहाल घुमट)

४ कुली (स्त्री०) उ०—चांदकुली, घरकुली.

५ के (न०) उ०—डेरकें, ढोलकें.

६ टी (स्त्री०) उ०—आगटी, थापटी.

७ डी (स्त्री०) उ०—तबकडी, पलंगडी.

प्रकार तिसरा—(अ) धंदा किंवा अधिकार या-
अर्थी प्रत्यय—

१ ई (स्त्री०) उ०—चिटणिशी, चाकरी.

२ की (स्त्री०) उ०—पाटिलकी, महारकी.

३ गिरी (स्त्री०) उ०—शिपायगिरी, वैद्यगिरी.

(इ) स्वामित्व किंवा स्वामित्वाखालील प्रदेश
अथवा काल या अर्थी प्रत्यय.

१ आई (स्त्री) उ०—पेशवाई, मोगलाई.

२ आण (न) उ०—फिरंगाण (फिरंग्याचा मुलुख),
हबसाण.

३ ई (स्त्री०) उ०—आखाडी (आंखांदाचे दिवस), खोती (खोताचा अधिकार किंवा अधिकाराखालील जमीन).

प्रकार चवथा—लडिवाळपणा किंवा सत्कार या अर्थी प्रत्यय—

१ ऊ पु० (स्त्री०) उ०—दामू, सद्, यमू, भागू, टीप—विशेषनामांस हा प्रत्यय लागतांना क्षुद्रताबोधक या प्रत्ययाप्रमाणें मागील प्रकृतींत फेरफार होतात.

२ जी (पु० स्त्री०) उ०—कृष्णाजी, शिवाजी, संताजी, विठोजी, बिठाजी.

३ बा (पु०)—उ० खंडोबा, पांडोबा, शिवबा.

टीप—ह्या प्रत्ययापूर्वी ऊ चा गुण होतो.

प्रकार पांचवा—समुदायार्थी प्रत्यय—

१ आड (न०) उ०—रिपाड, लिदाड.

२ आळ (न०) उ०—किटाळ, भेंडाळ.

३ आळें (न०) उ०—दंताळें, संताळें.

४ ई (स्त्री०) उ०—झाडी, पत्री.

५ एरा (पु०) उ०—पातेरा, मातेरा.

६ वड (स्त्री०) उ०—खजवड, शितवड.

७ वंड (स्त्री०) उ०—केळवंड साळवंड.

प्रकार सहावा—सदृश या अर्थी प्रत्यय—

१ आ (पु०) उ०—चिमडा, तुंबा.

२ आळें (न०) उ०—गोंडाळें, मुठाळें.

३ (स्त्री०) उ०—चिकी, बोंडी.

(१९७)

४ ला (पु०) उ०—धुरळा (धुरासारखा जाणारा केर).

प्रकार सातवा—स्थलबोधक प्रत्यय—

१ आईत, आयत (न०) उ०—बागाईत, बागायत,
जिराईत, जिरायत.

२ आड (स्त्री०) उ०—नरकाड.

३ आडें (न०) उ०—धुराडें.

४ आर (न०) उ०—भुयार, शिवार.

५ आवळ (स्त्री०) उ०—खाणावळ.

७ वड (स्त्री०) उ०—खतवड.

८ वडा (पु०) उ०—म्हारवडा.

६ डा (पु०) डी (स्त्री०), डें उ०—पायडा
(पाय ठेवण्याचें ठिकाण), शोपडी, शोपडें.

प्रकार आठवा—महत्वबोधक प्रत्यय—

१ आ (पु०) उ०—चुला, डबा

प्रकार नववा—वृक्षबोधक प्रत्यय—

१ ई (स्त्री०) उ०—कापशी, डाळिंबी.

प्रकार दहावा—उदक (त्या त्या पदार्थाशीं मि-
श्रित उदक) बोधक प्रत्यय—

१ वणी (न०) उ०—गुळवणी, चिंचवणी, ताक-
वणी, पेजवणी, मधवणी.

प्रकार अकरावा—तैलबोधक प्रत्यय—

१ एल (न०) उ०—आवळेल, उदेल, खोबरेल,
मोगरेल.

प्रकार बारावा—भूषणबोधक प्रत्यय—

१ आ (पु०) उ०---कंठा.

२ ई (स्त्री) उ०--आंगठी, कंठी.

प्रकार तेरावा--मूल्यबोधक प्रत्यय----

१ आवळ (स्त्री०) उ०--घडणावळ, दळणावळ,
धुणावळ, शिवणावळ.

प्रकार चवदावा--बीजबोधक प्रत्यय.

१ ई (स्त्री०) उ०--एरंडी, अंबाडी.

२ ओळी (स्त्री०) उ०--पारोळी, निंबोळी.

प्रकार पंधरावा--लिंगबोधक प्रत्यय.—

(अ) पुल्लिंग बोधक—

१ आ (पु०) उ०-- घोडा, टोपळा, फळा.

(इ) स्त्रीलिंग बोधक---

१ अ उ०--कीड, नात.

२ ई उ०--देवी, फळी.

३ इण उ०--परटीण, वाघीण.

४ ऊ उ०--काकू.

५ ण उ०--गवळण, मावळण.

(उ) नपुंसक किंवा जातिबोधक प्रत्यय—

१ ऊं उ०--बकरूं, शेरडूं.

२ एं उ०--बकरें, टोपलें.

३ वंड उ०--नातवंड, भावंड.

प्रकार सोळावा--पात्रबोधक प्रत्यय—

१ अंडी (स्त्री०) उ०--कासंडी (काशीतलें मांडें).

(१५९)

२ आळ (न०) उ०—गंगाळ.

३ ई (स्त्री०) उ०—गंगाजळा (गंगाजलाचें पात्र), मथुरी.

प्रकार सतरावा—रोगबोधक प्रत्यय—

१ अ (स्त्री०) उ०—मांड.

२ ई (स्त्री०) उ०—कोपरी, गुडघी.

३ उरडें (न०) उ०—नखुरडें, हिंगुरडें (हिंग खा-
ल्यानें टोंचल्या जागीं होणारा रोग)

प्रकार अठरावा—कालबोधक प्रत्यय—

१ आळा (पु०) उ०—उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा.

प्रकार एकोणिसावा—स्थितिबोधक प्रत्यय—

१ वड (स्त्री०) उ०—चोरवड.

२ वडा (पु०) उ०—पोखडा, हारवडा.

प्रकार विसावा—धर्मबोधक प्रत्यय—

१ आत किंवा आयत (स्त्री०) उ०—वकिलात,
वकिलायत.

२ की (स्त्री०) उ०—पाटिलकी, माणुसकी.

प्रकार एकविसावा—चिन्हबोधक प्रत्यय—

१ टा (पु०) उ०—बाहुटा.

प्रकार बाविसावा—युक्तपदार्थबोधक प्रत्यय—

१ ण (स्त्री०) उ०—कुंण, गोफण, पोखरण.

२ डा (पु०) उ०—कोनडा, कोनाडा.

विशेषणसाधित नामें.

१६८ विशेषणसाधित नामें पुढील अर्थी व पुढील
प्रत्यय लागून होतात—

प्रकार पहिला-धर्मबोधक प्रत्यय—

- १ आ (पु०) उ०—खराबा, ताठा.
- २ आई (स्त्री०) उ०—कमताई, चिकणाई, धिटाई.
- ३ आयत (स्त्री०) उ०—कबुलायत.
- ४ ई (स्त्री०) उ०—आगांतुकी, गरिबी, लांबी.
- ५ ईक (स्त्री०) उ०—मोकळीक, वेगळीक.
- ६ उंडा (पु०) उ०—गारुंडा.
- ७ ओया (पु०) उ०—एकोपा.
- ८ की (स्त्री०) उ०—टवाळकी, लबाडकी.
- ९ गिरी (स्त्री०) उ०—डुबेगिरी, सावधगिरी.
- १० ठा (पु०) उ०—गारठा.
- ११ ण (स्त्री०) उ०—ताठण, लांबण.
- १२ पण (न०) उ०—चांगुलपण, शहाणपण.
- १३ पणा (पु०) उ०—थोरपणा, साधेपणा.
- १४ वा (पु०) उ०—ओलावा, गारवा, थंडावा.
- १५ वी (स्त्री०) उ०—थोरवी.

प्रकार दुसरा-पदार्थबोधक प्रत्यय—

- १ ई (स्त्री०) उ०—आंबटी, सफेती.

प्रकार तिसरा-गुणाकार बोधक प्रत्यय—

- १ आई (स्त्री०) उ०—सवाई.
- २ ई (स्त्री०) उ०—दिढी.
- ३ एं (न०) उ०—एकोत्रें.
- ४ कें (न०) उ०—अडीचकें.

(१६१)

प्रकार चवथा-वयबोधक प्रत्यय—

१ ई (स्त्री०) उ०—चाळिशी, तिशी, पंचविशी.

प्रकार पांचवा-स्थलबोधक प्रत्यय—

१ अ (स्त्री०) उ०—पांढर (पांढरी जमीन). तांबड.

२ ई (स्त्री०) उ०—काळी (काळी जमीन).

प्रकार सहावा-कालबोधक प्रत्यय—

१ एरें (न०) उ०—सातेरें (सातदिवस).

२ ओपा (पु०) उ०—शिळोपा (थंडवेळ).

३ वडा (पु०) उ०—आठवडा, पंधरवडा.

प्रकार सातवा-साधनबोधक प्रत्यय—

१ आ (पु०) उ०—पत्ता, रोखा.

प्रकार आठवा-क्रियाबोधक प्रत्यय—

१ आमत (स्त्री०) उ०—खुशामत.

प्रकार नववा-भाजकबोधक प्रत्यय—

१ ई (स्त्री०) उ०—एकी.

२ की (स्त्री०) उ०—बेकी.

प्रकार दहावा-समुदायबोधक प्रत्यय—

१ एं (न०) उ०—अकरें.

२ क (पु०) उ०—चौक (चोहोंचा एक असा समुदाय), चोक, पंचक, सप्तक.

३ कडी (स्त्री०) उ०—छकडी.

धातुसाधित नामें.

१६९ धातुसाधित नामें पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात.

प्रकार पहिला-व्यापारबोधक प्रत्यय—

१ आ (पु०) उ०-मारा, चावा, उचका, हिसका.

२ आई (स्त्री०) उ०-चढाई, लढाई.

३ आव (पु) उ०-आडकाव, टिकाव.

४ आवें (न) उ०-करावें, चिरावें.

५ ई (स्त्री०) उ०-उकळी, उलटी, उचकी.

६ ऊं (न०) उ०-रडूं, हसूं.

टीप—रडूं, हसूं इत्यादिकांचें प्रथमेशिवाय रूप आढळत नाहीं.

७ एं—(न०) उ०-रडें, हसें.

८ ओका (पु०)-अटोका.

९ ण (न०) उ०-कांडण, सडण.

१० णी (स्त्री) उ०-मिळवणी, लावणी.

११ णूक (स्त्री०) उ०-करमणूक, जाचणूक, वर्तणूक.

१२ णें (न०) उ०-करणें, रडणें.

टीप—करणें, रडणें इत्यादि रूपें कधीं कधीं कवितेंत व पत्रव्यवहारांत क्रियापदा ऐवजीं योजितात.

१३ ती (स्त्री०) उ०-गणती, भरती.

१४ प (न०) उ०-तळप, वाढप (वाढणें)

१५ व (स्त्री०) उ०-धेव, देव.

१६ वण (स्त्री०) उ०-वाढवण, हगवण.

टीप—कित्येक धातूंना निराळे प्रत्यय न लागतां ते धातूच पुल्लिंगी किंवा स्त्रीलिंगी नामें होतात. उ०-झड, णड, मार, मोड, रड इ०.

प्रकार दुसरा-साधनबोधक प्रत्यय-—

१ (आत (स्त्री०) उ०-वरात (स्वीकारण्याचें पत्र).

२ ई (स्त्री०) उ०-कढई, खर्ची.

३ ओसा (पु०) उ०-अडोसा, पडोसा.

४ ण (न०) उ०-अडकण, कालवण, चाळण.

५ णी (स्त्री०) उ०-काढणी, फुकणी, लेखणी.

६ णें (न०) उ०-कोरणें, गाळणें.

७ त (स्त्री०) उ०-अडात (पाटाचा पाय).

१ ती (स्त्री०) उ०-कुडती, गळती (अभिषेक पात्र)

प्रकार तिसरा-स्थलबोधक प्रत्यय.—

१ ण (स्त्री०) उ०-उतरण, चढण.

२ त (स्त्री०) उ०-उगवत (पूर्व दिशा), मावळत
(पश्चिम दिशा).

प्रकार चवथा-ज्यावर क्रिया घडते त्या पदार्था-
चा बोधक प्रत्यय.—

१ आ (पु०) उ०-चारा.

२ ऊ (पु०) उ०-खाऊ.

३ ण (न०) उ०-कांडण (कांडण्याचा पदार्थ),
दळण.

प्रकार पांचवा-मूल्यबोधक प्रत्यय—

१ आई (स्त्री.) उ०-घडाई, लिखाई.

२ ईत (न०) उ०-घडीत.

३ लाई (स्त्री०) उ०-घुलाई, शिलाई. (शिवधा-
तूच्या वचा लोप होतो).

प्रकार सहावा--ज्यावर क्रिया घडली त्या पदार्थाचा बोधक प्रत्यय.

१ आ (पु०) उ०--उत्तरा, चौदा, धुवा.

२ आत (स्त्री०) उ०--जमात.

३ आव (पु०) उ०--जमाव.

४ आवळ (स्त्री०) उ०--जथावळ.

५ ई (स्त्री०) उ०--कढी, चुणी.

६ ईत (स्त्री०) उ०--घडीत, उकळीत.

७ ण (न०) उ०--अळण, कढण.

८ णी (स्त्री०) उ०--चिरणी, वाटणी.

टीप--कांहीं धातूंस प्रत्यय न लागतांही त्यापासून कर्मार्थी नामें होतात. उ०--उकड, उसळ, काप इ०

प्रकार सातवा--क्रियाधिक्यबोधक प्रत्यय.

१ आट (पु०) उ०--कडकडाट, कलकलाट, गडगडाट.

अव्यय साधित नामें.

१७० अव्ययसाधित नामें पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात--

प्रकार पहिला--ध्वनिबोधक अव्ययांस लागणारे प्रत्यय--

१ आ (पु०) उ०--तडा, बुडबुडा

२ आका (पु०) उ०--तडाका

३ क (स्त्री०) उ०--थडक, धडक.

४ की (स्त्री०) उ०--टिमकी.

(१६९)

५ ड (स्त्री०) उ०—धुमड , धुमड.

६ वा (पु०) उ०—पोंवा.

प्रकार दुसरा--अतिशयबोधक प्रत्यय—

१ शा (पु०) उ०—धुमशा.

नामसाधित विशेषणें.

१७१ नामसाधित विशेषणें पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात.

प्रकार पहिला--युक्त ह्या अर्थी प्रत्यय—

१ आ (विशेष्यनिघ्न ह्यणजे विशेष्याच्या लिंगा प्रमाणें बदलणारा) उ०--तान्हा, शेंवडा

२ आळ (तिन्ही लिंगी) उ०—चिकाळ, खडकाळ.

३ आळू (ति० लिं०) उ०—झोपाळू, मायाळू.

४ इष्ट (ति० लिं०) उ०—कोपिष्ट, भ्रमिष्ट.

५ ई (ति० लिं०) उ०—छंदी, ढोंगी.

६ ईक (ति० लिं०) उ०—सडीक, पडीक.

७ ईल (ति० लिं०) उ०—जटील, डागील.

८ एरा (वि.) उ०—वाणेरा, गोंडेरा.

९ एल (ति० लिं०) उ०—रंगेल, तंडेल (वितंड-गाद करणारा).

१० कट (ति० लिं०) उ०—तेलकट, धुरकट.

११ कर (ति० लिं०) उ०—खेळकर, खोडकर.

१२ करी (ति० लिं०) उ०—गाडेकरी, तापकरी.

१३ का (वि०) उ०—मळका, लाडका.

१४ खोर (ति० लिं०) उ०—कज्जेखोर, संशयखोर

- १५ ट (ति० लि०) उ०—खवट, घामट
 १६ ड (ति० लि०) उ०—रेतड
 १७ डा (वि०) उ०—खरजडा, खरजुडा, बांकडा
 १८ दार (ति. ल.) उ०—अणीदार, कंठीदार
 १९ रा (वि.) उ०—दुखरा, लाजरा
 २० वट (ति. लि.) उ०—तारवट, माळवट
 २१ वंट (ति. लि.) उ०—वाळवंट
 २२ वंत (ति. लि.) उ०—गरजवंत, कलावंत
 २३ वाईक (ति. लि.) उ०—खटलेवाईक, तन्हेवाईक,
 शिरस्तेवाईक.
 २४ वान (ति. लि.) उ०—गाडीवान, बागवान
 २५ वार (ति. लि.) उ०—तपशीलवार, बेतवार.
 २६ वाला (वि.) उ०—कंठीवाला, गाडीवाला
 २७ स (ति. लि.) उ०—डोळस, हाडस
 २८ ल (ति. लि.) उ०—गाळल, रवाळ
 प्रकार दुसरा—सदृश या अर्थी प्रत्यय—
 १ आ (वि०) उ०—कापशा, गाजरा
 २ आळ (ति. लि.) उ०—गोंडाळ, पिठाळ
 ३ ई (ति. लि.) उ०—अंजिरी, केशरी
 ४ ट (ति. लि.) उ०—चिकट, शोपट
 ५ ड (ति. लि.) उ०—बोजड
 ६ डा (वि०) उ०—तुसडा.
 ७ या (वि०) उ०—साखऱ्या, शेंदऱ्या.
 ८ वाणा (वि०) उ०—केविलवाणा, दीनवाणा.
 ९ ल (ति० लि०) उ०—ढगळ.

प्रकार तिसरा-पालक या अर्थी प्रत्यय—

- १ कर (ति० लि०) उ०--गाडेकर, वेसकर.
- २ करी (ति० लि०) उ०--गडकरी, महालकरी.
- ३ दार (ति० लि०) उ०--मामलेदार, सुभेदार.
- ४ वळ (ति० लि०) उ०--गंगावळ, प्रयागवळ.
- ५ वळा (वि०) उ०--कोठवळा.
- ६ वाला (वि०) उ०--गाडीवाला, घोडेवाला.

प्रकार चवथा-धंदा करणारा या अर्थी प्रत्यय—

- १ आडी (ति० लि०) उ०--नावाडी, सोंगाडी.
- २ आड्या (ति० लि०) उ०--वाटाड्या, सोंगाड्या.
- ३ आर (पु०) उ०--लोहार, सोनार.
- ४ आरी (पु०) उ०--चितारी, पुजारी.
- ५ कर (पु०) उ०--अड्डेकर, गाडेकर.
- ६ करी (पु०) उ०--कथेकरी, मोलकरी.
- ७ गर (पु०) उ०--जिनगर, सौदागर.
- ८ गार (पु०) उ०--खिजमतगार, रफूगार.
- ९ गीर (पु०) उ०--खोदगीर, तमासगीर.
- १० नीस (पु०) उ०--पोतनीस, फडणीस.

प्रकार पांचवा-करणारा या अर्थी प्रत्यय—

- १ आ (ति० लि०) उ०--राखणा.
- २ आळू (ति० लि०) उ०--दयाळू, सोसाळू.
- ३ क (ति० लि०) उ०--जाचक, ढाळक.
- ४ कर (पु०) उ०--खोडकर, यात्रेकर.
- ५ करी (पु०) उ०--कामकरी, सेवेकरी.

(१६८)

६ खोर (ति० लि०) उ०--तकरारखोर, तंटेखोर.

७ गार (ति० लि०) उ०--गुन्हेगार, मदतगार.

८ दार (ति० लि०) उ०--अर्जदार, मोजणीदार.

९ नीस (ति० लि०) उ०--मदतनीस.

१० रा (ति० लि०) उ०--खाजरा, नाचरा.

११ वाला (वि०) उ०--फेरीवाला, बंडवाला.

प्रकार सहावा--संबंधी या अर्थी प्रत्यय--

१ ई (ति० लि०) उ०--जंगली, देशी.

२ ईल (ति० लि०) उ०--मधील, शेवटील.

३ चा (वि०) उ०--अंगचा, पाठचा.

४ ला (वि०) उ०--मधला, शेवटला.

५ वाईक (ति० लि०) उ०--आठवडेवाईक, आस्थेवाईक

६ वार (ति० लि०) उ०--पद्धतवार, मुदतवार

७ शीर (ति० लि०) उ०--अदबशीर, कायदेशीर

प्रकार सातवा--योग्य ह्या अर्थी प्रत्यय--

१ आऊ (ति० लि०) उ०--आहेराऊ, कुणबाऊ--

२ ई (ति० लि०) उ०--आहेरी, गृहस्थी

३ करी (पु०) उ०--मानकरी

४ सर, सार (ति० लि०) उ०--आटपसर, आटपसार

प्रकार आठवा--व्यसनी या अर्थी प्रत्यय--

१ बाज (ति० लि०) उ०--दारूबाज, रंडीबाज

२ या (पु०) उ०--भांग्या, रांड्या

प्रकार नववा--देणारा या अर्थी प्रत्यय--

१ कर (ति० लि०) उ०--देणेकर, भाडेकर.

(१६९)

२ करी (ति० लि०) उ०--देणेकरी, भाडेकरी.

३ दार (ति० लि०) उ०--खंडणीदार, जबाबदार.

प्रकार दहावा—राहणारा या अर्थी प्रत्यय—

१ कर (पु०) उ०--काशीकर, वाईकर.

२ करी (ति० लि०) उ०--गांवकरी, पेटकरी.

प्रकार अकरावा—मूलद्रव्यबोधक प्रत्यय—

१ ई (ति० लि०) उ०--दगडी, बेगडी.

प्रकार बारावा—गुणित या अर्थी प्रत्यय.—

१ णा (वि) उ०--दुणा.

२ पट (ति० लि०) उ०--एकपट, दसपट.

प्रकार तेरावा—रंगविलेले या अर्थी प्रत्यय—

१ ई (ति० लि०) उ०--कुसुंबी, केशरी.

प्रकार चवदावा—वेष्टित या अर्थी प्रत्यय--

१ ई (ति० लि०) उ०--कापडी, बुरखी.

विशेषणसाधित विशेषणें.

१७२ विशेषणसाधित विशेषणें हीं पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात:--

प्रकार पहिला—संबंधी या अर्थी प्रत्यय--

१ उळ (वि०) उ०--बारुळें, सोळुळें.

२ ओळ (वि०) उ०--सातोळें, आठोळें (आठ महिन्यांचें मूल.)

टीप--हे प्रत्यय संख्याबोधक विशेषणास लागतात.

प्रकार दुसरा—स्वार्थी प्रत्यय--

१ आट किंवा आड (ति० लि०) उ०--उंचाट, उंचाड.

(१७०)

२ आरा (वि०) उ०--सोपारा.

३ का (वि०) उ०--थोडका, रोडका, परका.

४ की (ति० लि०) उ०--परकी.

५ ट (ति० लि०) उ०--चोखट.

६ ता (वि०) उ०--परता.

७ र (ति० लि०) उ०--ताठर.

८ वा (वि०) उ०--बस्वा.

९ वट (ति० लि०) उ०--एकवट.

१० स (ति० लि०) उ०--खुलास.

११ ङ (ति० लि०) उ०--फुटकळ.

प्रकार तिसरा—न्यूनत्वबोधक प्रत्यय—

१ ऊस (ति० लि०) उ०--तांबूस.

२ एला (वि०) उ०--काळेला.

३ का (वि०) उ०--पांढुरका.

४ कट (ति० लि०) उ०--पांढुरकट.

५ गा (वि०) उ०--पांढुरगा.

६ गेला (वि०) उ०--काळगेला.

६ ट (ति० लि०) उ०--नवट, पिवळट.

७ लंड (ति० लि०) उ०--अदलंड, मधलंड.

८ सट (ति० लि०) उ०--भोळसट.

९ सर (ति० लि०) उ०--ओलसर, काळसर.

प्रकार चवथा—अधिक या अर्थी प्रत्यय—

१ ओडा (वि०) उ०--लांबोडा.

२ ओत्रा (वि०) उ०--एकोत्रा, दुहोत्रा.

(१७१)

३ ट (ति० लि०) उ०--जुनाट.

४ ड (ति० लि०) उ० जखड.

प्रकार पांचवा—कुत्सित या अर्थी प्रत्यय—

१ ट (ति० लि०) उ०--खुजट.

२ डा (वि०) उ०--झातारडा.

३ रा (वि०) उ०--महागस.

प्रकार सहावा—क्रमबोधक प्रत्यय —

१ जा (वि०) उ०--दुजा, तिजा.

२ था (वि०) उ०--चवथा.

३ रा (वि०) उ०--दुसरा, तिसरा.

४ वा (वि०) उ०-- पांचवा, विसावा.

धातुसाधित विशेषणें.

१७३ धातुसाधित विशेषणें पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात —

प्रकार पहिला—कर्तृबोधक प्रत्यय—

१ अ (पु०) उ०--नट, हेर.

२ आ (वि०) उ०--नवाशिका, लंगडा.

३ आऊ (ति० लि०) उ०--लढाऊ.

४ आड्या (पु०) उ०--माफड्या.

५ आर (ति० लि०) उ०--लुटार.

६ आरी (ति० लि०) उ०--ओतारी, मापारी.

७ आरू (ति० लि०) उ०--चुकारू, लुटारू.

८ आळ (ति० लि०) उ०--भांडाळ.

९ ईक (ति० लि०) उ०--खर्चीक, सोझीक.

(१७२)

१० ईत् (ति० लि०) उ०--चकचकीत, लकलकीत.

११ ईर् (ति० लि०) उ०--फुटीर.

१२ ईल (ति० लि०) उ०--अडील.

१३ ऊ (ति० लि०) उ०--काढू, मारू.

१४ एरा (वि०) उ०--बोचेरा.

१५ एल (ति० लि०) उ०--अडेल.

१७ का (वि०) उ०--जळका, रडका.

१८ णा (वि०) उ०--जीवघेणा.

१९ णारा (वि०) उ०--चालणारा, बोलणारा.

२० ण्या (पु०) उ०--जीवघेण्या.

२१ ता (पु०) उ०--तरता, मारता.

टीप--प्रयोज्यार्थक धातूंना ता प्रत्यय जोडिला असतां
म्हव इ आगम होतो. उ०--खेळविता, शिकविता इ०.

२२ दाड (ति० लि०) उ०--खादाड.

२३ बू (ति० लि०) उ०--खाबू.

२४ या (वि०) उ०--उचल्या, लाव्या.

२५ रा (वि०) उ०--नाचरा, लाजरा.

२६ ल्या (वि०) उ०--जागल्या.

२७ वा (वि०) उ०--रडवा.

२८ वय्या (पु०) उ०--गवय्या, लढवय्या.

२९ स (ति० लि०) उ०--अडस.

प्रकार दुसरा--कर्मबोधक प्रत्यय--

१ अ (ति० लि०) उ०--खरड, भरड.

२ आ (पु०) उ०--ठेवा, भरडा.

(१७३)

- ३ आईत (ति० लि०) उ०--चढाईत.
४ आर (ति० लि०) उ०--तुटार.
५ आरू (ति० लि०) उ०--चुकारू (चुकलेलें).
६ ईक (ति० लि०) उ०--संडीक, पढीक.
७ ईत (ति० लि०) उ०--पडीत, विस्कळीत.
८ ईर (ति० लि०) उ०--फुगीर, फुटीर.
९ ईल (ति० लि०) उ० छापील, डागील.
१० ईव (ति० लि०) उ०--आटीव, पाळीव.
११ ऊट (ति० लि०) उ०--पिकूट.
१२ ऊर (ति० लि०) उ०--चुकूर.
१३ ऊस (ति० लि०) उ०--आंवूस.
१४ एल (ति० लि०) उ०--चढेल.
१५ का (वि०) उ०--कुचका.
१६ कुंजा (वि०) उ०--वाळकुंजा.
१७ ट (ति० लि०) उ०--कुजट, सुकट.
१८ ता (वि०) उ०--चुकता.
१९ ला (वि०) उ०--दिला, तापला.
२० लेला (वि०) उ०--केलेला, पाहिलेला.
२१ वा (ति० लि०) उ०--धुवा.

टीप--(अ) हे प्रत्यय अकर्मक धातूंहून कर्तरि होतात.

(इ) भूतकालाच्या पहिल्या प्रकारचे प्रत्यय लागतांना धातूंस व धातु व प्रत्यय ह्या दोहोंमध्ये जीं कार्ये होतात तींच ला व लेला हे प्रत्यय जोडितांना होतात.

प्रकार तिसरा--उद्देशार्थी प्रत्यय—

- १ आवा (वि०) उ०--करावा.
- २ णारा (वि०) उ०--करणारा.

प्रकार चवथा--योग्यार्थी प्रत्यय—

- १ आऊ (ति० लि०) उ०--जळाऊ, टिकाऊ.
- २ आवा (वि०) उ०--पहावा.
- ३ णा (वि०) उ०--देखणा.
- ४ णाऊ (ति० लि०) उ०--ठेवणाऊ, खाणाऊ.

अव्ययसाधित विशेषणें.

१७४ अव्ययसाधित विशेषणें पुढील प्रत्यय लागून होतात व हीं बहुशः संबंधबोधक असतात.—

- १ अचा उ० (वि०) उ०--स्थचा, तेथचा.
- २ अला (वि०) उ०--पुढला, मागला.
- ३ अस (ति० लि०) उ०--आगस, मागस.
- ४ ईल (ति० लि०) उ०--पुढील, मागील.
- ५ चा (वि०) उ०--पूर्वीचा, उद्यांचा.
- ६ वा (वि०) आडवा, तिडवा

टीप--स्वरादि प्रत्यय पररूपसंधीनें लागतात.

नामसाधित धातु.

१७५ नामसाधित धातु पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात.—

प्रकार पहिला--करणें किंवा होणें या अर्थी प्रत्यय—

- १ कळ ड०--मुठकळ, मुठकळ.
- २ प उ०--कोळप (कोळ किंवा राख होणें)

३ ल उ०--बोंबल

४ ल उ०--साकळ.

प्रकार दुसरा--युक्त करणें किंवा होणें या अर्थी
प्रत्यय—

१ अ उ० दूण

२ अर उ०--पिसट.

३ अड उ०--चिरमड.

४ अळ उ०--चिघळ.

५ आर उ०--गोफाट (गुंतागुंतीत सांपडणें), चोंदाट.

६ आड उ०--चोंदाड.

७ आव उ०--आळसाव.

८ आळ उ०--फेसाळ.

९ एज उ०--भुकेज.

१० मट उ०--घसमट, चुरमट.

११ ल उ०--पोंचल.

१२ वट उ०--घसवट, चुरवट.

१३ स उ०--धुमस.

प्रकार तिसरा--पीडित होणें किंवा करणें या
अर्थी प्रत्यय—

१ अ उ०--कानस, ढाळ, थोबाड.

२ आर उ०--मुताट (मुतानें त्रास पावणें).

३ आव उ०--वाराव (वान्यानें सुकणें).

४ आळ उ०--दाताळ (कुरतडणें), पिसाळ.

५ क उ०--मुटक (मुठीनें मारणें किंवा पिळणें).

(१७१)

६ ट उ०—शिगट (शिगानें घासणें).

७ ड उ०—लाथड, लाथाड.

८ व उ०—सठव (जन्मल्यापासून सहाव्या दिवशीं सठवाईची बाधा होणें).

९ ळ उ०—पिसळ.

प्रकार चवथा— नाहीसें करणें ह्या अर्थी प्रत्यय—

१ अ उ०—साळ (साल नाहीशी करणें).

२ ड उ०—बोखड, बोखाड, (डिकशा नाहीशा करणें).

३ स उ०—तळस, तळास (तळापासून नाहीसें करणें).

प्रकार पांचवा—सदृश होणें किंवा करणें ह्या अर्थी प्रत्यय—

१ आळ उ०—माणसाळ.

२ र उ०—दांडार.

प्रकार सहावा—आंत घालणें ह्या अर्थी प्रत्यय—

१ आव उ०—डोकाव.

२ क उ०—शिरक.

प्रकार सातवा—विणें या अर्थी प्रत्यय—

१ अ उ०—बुधवार.

विशेषण साधित धातु.

१७८ विशेषण साधित धातु पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात---

(१७७)

प्रकार पहिला--करणें किंवा होणें या अर्थी प्रत्यय--

१ अ उ०--आखूड, गढूळ.

२ अव उ०--ओलव.

३ आड उ०--उंचाड (उंच होणें), बुचाड (बुच्चा करणें).

४ आव उ०--आमटाव.

५ व उ०--आडव.

६ वट उ०--काळवट.

७ वंड उ०--काळवंड.

८ ल उ०--चोखळ.

प्रकार दुसरा--पीडित होणें किंवा करणें या अर्थी प्रत्यय----

१ आड उ०--लुचाड, लुबाड.

धातु साधित धातु.

१७७ धातुसाधित धातु दोन प्रकारचे आहेत, प्रयो-
ज्यार्थक आणि शक्यार्थक.

१७९ धातूचा अर्थ जो व्यापार तो करावयाला ला-
वणें असा ज्या धातुसाधित धातूचा अर्थ होतो त्यास
प्रयोज्यार्थक धातु म्हणावें. हे धातु पांच रीतींनीं झालेले
आढळतात. —

रीति पहिली--(अ) ठे हा धातु व अनेकाक्षरी
धातु ह्यांना व आणि ठे शिवाय इतर एकाक्षरी धातूंना
वव हे प्रत्यय लागतात, आणि हकारान्त धातूंना व
किंवा वव प्रत्यय विकल्पें लागतो. तसेंच व लागत

(१७८)

असल्यास व्च्या मार्गे आणि वव लागत असल्यास वव ह्यांच्या मध्ये ई आगम क्वचित् विकल्पें होतो. उ० ठेव, करव, घेवव, करीव, घेवीव इ०

(इ) कित्येक धातूंस व प्रत्ययापूर्वी ई व आ हे दोन्ही आगम विकल्पें होतात. उ०—फितव, फितीव, फिताव इ०

(उ) अनुकरणवाचक अकर्मक धातूंस व प्रत्यय लागतांना आ आगम होतो. उ०—गटगटाव, खुळखुळाव इत्यादि

टीप—स्वरादि आख्यात प्रत्यय जोडितांना ई व आ हे आगम होत नाहीत. उ०—फितवावें, करवावें इ०

रीति दुसरी—फूट वगैरे कांहीं धातूंच्या आद्य-स्वरास गुण व उपांत्य व्यंजनास त्याच्या स्थानचा तिसरा वर्ण होतो. उ०—फूट-फोड, तूट-तोड, सूट-सोड, फाट-फेड, खूट-खोड इ०

रीति तिसरी—सर वगैरे कांहीं धातूंच्या आद्य-स्वरास वृद्धि आणि उपांत्य व्यंजनास त्याच्या स्थानचा तिसरा वर्ण होतो. उ०—सर-सार, मर-मार, तर-तार, पड-पाड, फाट-फाड, इ०

रीति चवथी—रूप वगैरे धातूंच्या आद्य स्वरास क्वचित् सानुनासिक गुण आणि उपांत्य व्यंजनास व् आदेश होतो. उ०—रूप-रोंव, गुंफ-गोंव, खूप-खोंव, लाग-लांव इ०

(१७९)

रीति पांचवी—मावळ ह्याचें मालव, देख ह्याचें दाखव, पी ह्याचें पाज किंवा पिवव आणि भी धातूंचें भेडाव किंवा भिवव अशीं रूपें होतात.

टीप—कांहीं धातु रूपांवरून प्रयोज्यार्थक आहेत असे वाटतात; परंतु अर्थावरून पहातां ते तसे नाहीत. उ०--काढ, पेट, लोट, पाठीव, बडव, माव, सोकाव इ०

१७९ प्रयोज्यार्थक धातूवरून पुन्हा प्रयोज्यार्थक धातु कर्तव्य असतां, मूळ धातूस व प्रत्यय जोडिलेला नसेल तर व जोडावा आणि एक व जोडिलेला असेल तर आणखी एक नवा व जोडावा; परंतु जेथें दोन व जोडिले असतील तेथें नवा व जोडूं नये. ही परंपरा अनेक संख्येपर्यंत चालेल पण वची संख्या दोहोंपर्यंतच वाढते. उ०--पाड-पाडव, पाडवव; कर-करव, करवव इ०

१८० धातूचा अर्थ जो व्यापार तो करण्याची शक्ति आहे असा ज्या धातुसाधित धातूचा अर्थ होतो त्यास शक्यार्थक धातु म्हणावें. हे धातु दोन रीतींनीं झालेले आढळतात.—

रीति पहिली—अनेकाक्षरी धातूंना व आणि एकाक्षरी व हकारांत धातूंना वव प्रत्यय लागतो. उ०—करव, घेवव, राहवव इ०.

रीति दुसरी—धातूंना वेगळा प्रत्यय न लागतां मुळचेच धातु शक्यार्थी होतात. उ०—‘ बायका जोंधळे दळतात ’; ‘ बायकांना जोंधळे दळतात ’—येथें पहिल्या वाक्यांत फक्त दळण्याची क्रिया दर्शविली

(१८०)

आहे व दुसऱ्या वाक्यांत बायकांच्या आंगची जोंधळे दळण्याची शक्ति दाखविली आहे. मला हरभरे चावतात; त्याला तुळई उचलते; मला खुंटा बसतो; मला ही घूस मरत नाही; मला दोरी तुटत नाही. शेवटच्या तीन उदाहरणांत बस, मर व मूट हे धातु मुळचे अकर्मक असतां सकर्मक झाले आहेत.

टीप—(अ) शक्यार्थक धातूंस आख्यातप्रत्यय अकर्मकाप्रमाणे लागतात. उ०--दळेले, करवेल इ.

(इ) शक्यार्थक धातूंस आख्यातप्रत्यय जोडितांना इ आगम होत नाही. उ०--करवतें मारवतें इ.

अव्यय साधित धातु.

१८१ अव्यय साधित धातु होणें या अर्थी पुढील प्रत्यय लागून होतात —

१ आव उ०—खालाव, दुराव (दूर होणें).

२ स उ०—आगस, मागस (मागाहून होणें).

नामसाधित अव्ययें.

१८२ नामसाधित अव्ययें पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात.—

प्रकार पहिला—तृतीया विभक्त्यर्थक प्रत्यय--

१ आ उ०—द्वारा, बुध्या.

२ ऊन उ०—आंगून, कडून.

३ ए उ०—कडे, वाटे.

४ एं उ०—द्वारें, मुळें.

प्रकार दुसरा—चतुर्थ्यर्थक प्रत्यय—

१ एं उ०—कारणें.

प्रकार तिसरा—पंचम्यर्थक प्रत्यय—

१ ऊन उ०—कडून, पासून, मधून.

प्रकार चवथा—सप्तम्यर्थक प्रत्यय—

१ आं उ०—उदयां (उद्यां).

२ ईं उ०—स्तोरस्तीं.

३ ईक उ०—उदईक, उदयीक.

४ ए उ०—कडे.

५ एं उ०—मध्ये.

६ कर उ०—लवकर (लौकर).

७ शीर उ०—वक्तशीर.

विशेषणसाधित अव्ययें

१८३ विशेषणसाधित अव्ययें पुढील अर्थी व पुढील प्रत्यय लागून होतात, आणि पाहिले तीन प्रकारचीं अव्ययें विशेषणापासून झालेलीं आहेत व बाकीचीं सर्वनामांपासून होतात.

प्रकार पाहिला—स्थितिबोधक प्रत्यय—

१ नें उ०—उभ्यानें, मोठ्यानें.

प्रकार दुसरा—संग्रहबोधक प्रत्यय—

१ ऊन (ऊण) उ०—एकून (एकूण).

प्रकार तिसरा—वियोगबोधक प्रत्यय.

१ ऊन उ०—मधून (अधून मधून) लांबून.

(१८२)

टीप—हा प्रत्यय केव्हां केव्हां स्वार्थीही होतो. उ०—
बळकटून.

प्रकार चवथा—स्थलबोधक प्रत्यय.—

१ ऐं उ०—कै, जै, तै,

२ ठें—उ०—कोठें (कुठें)

टीप—ठें प्रत्यय क ह्या सर्वनामांस लागतो व तो
लागला असतां सर्वनाम ओकारान्त किंवा उकारान्त
होतें.

३ थें उ०—एथें, जेथें, तेथें. (इथें, जिथें, तिथें).

टीप—थें प्रत्यय अ, ज, त ह्या सर्वनामांस लागतो
व तो जोडिला असतां सर्वनाम एकारान्त किंवा इकारान्त
होतें.

४ स उ०—आसपास, ऐसपैस.

टीप—स प्रत्यय हा अ व पर ह्या सर्वनामांस लाग-
तो व तो लागला असतां अला आ किंवा ऐ आणि
पर ह्यास पा किंवा पै असे आदेश होतात.

प्रकार पांचवा—कालबोधक प्रत्यय---

१ अंव उ०—जंव, तंव.

टीप—हा प्रत्यय ज आणि त ह्या सर्वनामांस पर-
रूप संधीनें लागतो.

२ ऐं उ०—कै, जै, तै.

टीप—ऐं हा प्रत्यय क, ज, आणि त ह्या सर्व-
नामांस पररूप संधीनें लागतो.

३ ओं उ०—जों, तों.

(१८३)

टीप—ओं प्रत्यय ज आणि त ह्या सर्वनामांस पर-
रूप संधीने लागतो.

४ धवां उ०—एधवां, केधवां, जेधवां, तेधवां.

टीप—धवां प्रत्यय अ, क, ज, त ह्या सर्वनामांस
लागतो, तेव्हां सर्वनाम एकारान्त होतें.

५ धीं उ०—अधीं, कधीं, जधीं, तधीं.

टीप—धीं हा प्रत्यय अ, क, ज, त ह्या सर्वनामांस
लागतो,

६ व्हां उ०—एव्हां, केव्हां, जेव्हां, तेव्हां.

टीप—व्हां हा प्रत्यय अ, क, ज, त ह्या सर्वनामांस
लागतो.

प्रकार सहावा—व्यक्तिबोधक प्रत्यय—

१ तां उ०—उभयतां, स्वतां.

२ तः उ०—उभयतः, स्वतः.

प्रकार सातवा—दिवसार्थी प्रत्यय—

३ वां उ०—एरवां, तेरवां, परवां.

प्रकार आठवा—पक्षार्थी प्रत्यय—

१ र उ०—जर, तर.

२ री उ०—जरी, तरी.

३ व्ही उ०—जव्ही, तव्ही.

४ वीं उ०—एवीं, एरवीं, जेवीं, तेवीं केवीं,

५ व्हीं उ०—एव्हीं, तेव्हीं.

टीप—वीं, व्हीं प्रत्यय अ, त, ज, क ह्यांस लागतो,
आणि तो लागला असतां सर्वनामों एकारान्त होतात.

(१८४)

प्रकार नववा—शक्तिबोधक प्रत्यय—

१ म उ०—जेम, तेम.

टीप—म हा प्रत्यय ज आणि त ह्यांस लागतो, व तीं सर्वनामों एकारान्त होतात.

प्रकार दहावा—कारणबोधक प्रत्यय—

१ आं उ०—आं, कां.

टीप—हा प्रत्यय अ व क ह्या सर्वनामांस लागतो.

१८४ धातुसाधित अव्ययें.

प्रकार पहिला—वर्तमानकालवाचक प्रत्यय—

१ त उ०—करीत, बांधीत, जात.

२ तां उ०—करितां, बांधितां, जातां.

३ तांना उ०—करितांना, बांधितांना, जातांना.

टीप—(अ) त प्रत्ययापूर्वी सकर्मक धातूंस दीर्घ ई आगम होतो व त्या आगमापूर्वी धातूच्या अंत्य स्वराचा लोप होतो. उ०—करीत, लिहीत, मारीत इ०.

(इ) आचरादि गणांतील पाहिले दहा धातूंस हा आगम विकल्पानें होतो. उ०—आठवीत-आठवत.

(उ) उमजादि धातु, लिह खेरीज हकारान्त धातु, सांग, माग, बघ, चढ, खेळ, पढ हे धातु व एकाक्षरी धातु यांस हा आगम होत नाही. उ०—पढत, पोहत, बोलत इ०.

(ऋ) त प्रत्ययाबद्दल कित्येक जागीं ता येऊन तो कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें बदलतो, व ते वेळेस दीर्घ ई आगमाबद्दल न्हस्व इ आगम होतो. उ०—करिता, करिती, करितें इ०.

(१८९)

(लृ) त प्रत्ययान्तापूर्वी ज्या धातूंस दीर्घ ई आगम होतो, त्या धातूंस तां व तांना हे प्रत्यय जोडितांना न्हस्व इ आगम होतो. उ०—करितां, करितांना, लिहितां, लिहितांना इ०.

प्रकार दुसरा—भूतकालवाचक व वर्तमानकालवाचक प्रत्यय—

१ ल्या उ०—तो उठल्याबसल्या रागें भरतो; केल्या-केल्या अंतर आहे.

प्रकार तिसरा—भूतकालवाचक प्रत्यय—

१ ऊन उ०—करून, वसून.

प्रकार चवथा—उद्देशार्थी प्रत्यय—

१ ऊं उ०—करूं, देऊं.

अव्ययसाधित अव्ययें.

१८९ अव्ययसाधित अव्ययें वियोगार्थी पुढील प्रत्यय लागून होतात.

१ ऊन उ०—दुरून, येथून, कोठून.

टीप—ह्या प्रत्ययांपूर्वी अनुस्वारसहित अंत्यस्वराचा किंवा केवळ अंत्यस्वराचा लोप होतो.

साधित शब्द विचार.

सामासिक शब्दविचार.

१८६ परस्पराशीं संबंध असणाऱ्या दोन किंवा अधिक शब्दांतील संबंधदर्शक शब्द किंवा विभक्तिप्रत्यय

(१८६)

यांचा लोप होऊन त्या अनेक शब्दांचा एकार्थबोधक जो एक शब्द होतो त्यास **सामासिक शब्द** म्हणतात व अशा रीतीने त्यांच्या एकत्र होण्याला **समास** म्हणतात.

टीप—(अ) सामासिक शब्दांतील शेवटच्या शब्दांस विभक्तिप्रत्यय प्रायः लागतात, व मागील शब्द पुढील शब्दाशी संधिनियमाप्रमाणे जोडिले जातात.

(इ) मराठी भाषेत दोन शब्दांचाच समास बहुधा आढळतो; परंतु संस्कृतांत दोहोंतून जास्त शब्दांचाही समास होतो.

१८७ सामासिक शब्दांच्या अर्थाची फोड करून दाखविणाऱ्या शब्दसमुदायास **विग्रह** असे म्हणतात. जसे—साखरभात ह्या सामासिक शब्दाचा विग्रह 'साखरेनें युक्त जो भात तो' असा होतो. राजवाडा ह्याचा विग्रह 'राजाचा जो वाडा तो' असा होतो. सुकाळ ह्याचा विग्रह 'सु म्हणजे चांगला जो काळ तो' असा आहे.

१८८ अर्थसंबंधाने शब्दांच्या प्राधान्यावरून समासांचे मुख्य प्रकार चार आहेत,—**अव्ययीभाव, तत्पुरुष, द्वंद्व, व बहुव्रीहि**.

टीप—अव्ययीभाव समासांत पूर्वपदाचा अर्थ प्रायः प्रधान असतो, तत्पुरुष समासांत उत्तर पदाचा अर्थ प्रायः प्रधान असतो, द्वंद्व समासांत दोन्ही पदांचा अर्थ किंवा दोन्हीपदांच्या अर्थाचा समाहार प्रधान असतो, आणि बहुव्रीहि समासांत दोन्ही पदांहून इतर पदाचा अर्थ प्रधान असतो, म्हणून तो तो शब्द प्रधान समजावा.

(१८७)

१८९ ज्या समासांत पहिला शब्द अव्यय असून तो प्रधान असतो व दुसरा शब्द नाम किंवा विशेषण असतें त्यास अव्ययीभाव समास ह्मणतात, व सामासिक शब्द अव्यय होतो. उ०—यथाशक्ति—येथें यथा शब्दाचा अर्थ प्रधान आहे, व एकंदर शब्द अव्यय आहे. समक्ष, आमरण, विनधोक, बरहुकुम, दररोज, हरजिनस, यथायुक्त, यथायोग्य, हरवक्त, दरमजल इत्यादि.

टीप--(अ) कधीं कधीं अव्ययीभाव समासास तृतीया व सप्तमी विभक्तीचे एकवचनीं प्रत्यय लागतात. उ० यथाज्ञानें, यथाकालीं इ०.

(इ) रस्तोरस्तीं, जागोजाग, घोरोवर इत्यादि उदाहरणांत प्रथम शब्द प्रति ह्या अव्ययाबद्दल योजिला आहे, ह्मणून येथें अव्ययीभाव समास मानिला असतां चालेल.

तत्पुरुष.

१९० ज्या समासांत दुसरा शब्द प्रधान असतो, त्याला तत्पुरुष समास ह्मणतात. उ०—राजपुरुष—एथें पुरुष शब्दाचा अर्थ प्रधान आहे.

१९१ तत्पुरुष समासाचे व्यधिकरण तत्पुरुष व समानाधिकरण तत्पुरुष असे दोन भेद आहेत.

१९२ ज्यांच्या विभक्ति निरनिराळ्या आहेत अशा शब्दांचा तत्पुरुष समास कर्तव्य असतां त्यास व्यधिकरण तत्पुरुष ह्मणतात, व ज्यांची विभक्ति एकच आहे

अशा शब्दांचा समास कर्तव्य असतां त्यास **समानाधिकरण तत्पुरुष** किंवा **कर्मधारय** ह्मणतात.

१९३ व्यधिकरण तत्पुरुषांत पहिल्या शब्दाला प्रथमादि विभक्तीपैकीं जी विभक्ति विग्रह करितांना लागते तीवरून ह्या समासाचे सहा प्रकार करितात.

(अ) प्रथमा तत्पुरुष उ०—आगलाव्या, पोटभरू, तोंडपुजा, वाघमान्या, घरमोड्या इ०.

(इ) तृतीया तत्पुरुष उ०—उपासमर, कोंडमारा, आतेभाऊ, चुलतभाऊ, गजमोजणी इ०.

(उ) चतुर्थी तत्पुरुष उ०—पोळपाट, चोळखण, आतेचीर, मामेचीर, इ०.

(ऋ) पंचमी तत्पुरुष उ०—चोरभय, ऋणमुक्त, जातिभ्रष्ट, रोगमुक्त.

(लृ) षष्ठी तत्पुरुष उ०—राजवाडा, केळफूल, फणसपोळी, शेणसडा, चोरगल्ली, मायपोट, सुतार-काम इ०.

(ए) सप्तमी तत्पुरुष उ०—पाणकोंबडा, वनगाय, रानडुकर, घरजांवई इ०.

टीप—(अ) उपपद समास ह्मणून निराळा एक तत्पुरुषाचा प्रकार आहे, व त्यांत दुसरा शब्द कर्तृवाचक धातुसाधित असतो. उ०—गृहस्थ, ग्रंथकार, कुंभकार, शेषशाई इ०.

(इ) तत्पुरुष समासांत कधीं कधीं पहिल्या शब्दाच्या विभक्तीचा लोप होत नाही, तेव्हां त्यास **अलुक्समास**

(१८९)

हणतात. उ०--पाखरेविक्या, आत्मनेपद, वाचस्पति, युधिष्ठिर, कर्तरिप्रयोग इ०.

(उ) कधीं कधीं तत्पुरुष समासांत पहिले पदाच्या विभक्तिप्रत्ययाचा लोप होऊन सामान्यरूप तसेंच रहातें, तेव्हां अलुक् समास मानिला असतां चालेल, उ०—रामाकरीं, डोंबाघरीं, पिशाचाहातीं इ०.

(ऋ) सारखा, जोगा, वेगळा इत्यादि अव्ययें जोडून झालेले शब्द मराठींत अलुक् समासाचीं उदाहरणें मानिलीं असतां चालेल, येथें विशेष इतकाच कीं पहिलें पद सामान्यरूपयुक्त आहे.

(लृ) भयंकर, भुजंग, पुरंदर, धनंजय, इत्यादि शब्द अलुक् समासासारखे वाटतात; परंतु त्यांत दिसणारा अनुस्वार विभक्तिप्रत्यय नसून आगम आहे.

(ए) शब्दापूर्वी नञ् अव्यय लागून नञ् तत्पुरुष समास होतो. व्यंजनादि शब्द पुढें असतां नञ् ह्याचें अ असें रूप होतें व स्वरादि शब्द पुढें असतां अन् असें रूप होतें. उ०—नञ्+योग्य=अ+योग्य=अयोग्य. नञ्+आदर=अन्+आदर=अनादर इ०

१९४ समानाधिकरण तत्पुरुषांत विशेष्यविशेषणभाव व उपमानोपमेयभाव असतो, हणून त्याचे प्रकार दोन होतात,—विशेष्यविशेषणभावबोधक व उपमानोपमेयभावबोधक.

१९५ विशेष्यविशेषणभावबोधक कर्मधारयाचे सात प्रकार आहेत—

(१९०)

१ विशेषणपूर्वपद उ०—तांबडमाती, काळमांजर इ०

२ विशेषणोत्तरपद उ०—दालचिनी, भाषांतर, देशांतर (अन्य देश).

३ विशेषणोभयपद उ०—दृष्टादृष्ट, कृताकृत, काळ-सांवळा, पढतमुखे इ०

• ४ विषयपूर्वपद उ०—देवबुद्धि (देवविषयक ह्मणजे देव आहे अशी बुद्धि), घटशब्द (घट असा शब्द).

५ अव्ययपूर्वपद उ०—स्वल्प, दुर्व्यसन, सुवासना इ०

६ द्विगु उ०—पंचवटी, अष्टाध्यायी, पंचपाळे इ०

टीप—ज्या कर्मधारयांत पहिलें पद संख्याबोधक विशेषण असतें व सामासिक शब्दापासून समाहाराचा (समुदायाचा) बोध होतो त्यास द्विगु ह्मणतात. हा समास बहुधा नपुंसकलिङ्गी किंवा स्त्रीलिङ्गी व एकवचनी असतो.

७ मध्यमपदलोपी उ०—साखरभात, डाळवांगें, घरजांवई.

टीप—ज्या कर्मधारय समासांत पहिलें पद सामासिक विशेषण असून दुसरें पद विशेष्य असतें आणि समास करितांना पहिल्या सामासिक शब्दांतील शेवटच्या पदाचा लोप होतो त्यास मध्यमपदलोपी ह्मणतात.

१९६ उपमानोपमेयभावबोधक कर्मधारयांचे चार प्रकार आहेत ते एणेंप्रमाणें—उपमानपूर्वपद, उपमानोत्तरपद, अवधारणापूर्वपद व अवधारणाउत्तरपद.

(१९१)

(अ) जेव्हां पहिलें पद उपमान (सादृश्यबोधक) असतें तेव्हां त्यास **उपमानपूर्वपद** कर्मधारय ह्मणतात. उ०—कमलमुख, साखरलिंबू, काळपुरुष इ०.

(इ) जेव्हां दुसरें पद उपमान (सारखेपणा दाखविणारें) असतें, तेव्हां त्यास **उपमानोत्तरपद** कर्मधारय ह्मणतात. उ०—नरसिंह, पुरुषव्याघ्र, नरशार्दूल इ०.

(उ) जेव्हां पहिले पदानें दाखविलेल्या पदार्थावर दुसऱ्या पदानें दाखविलेल्या पदार्थाचा आरोप केला असतो, तेव्हां त्यास **अवधारणापूर्वपद** कर्मधारय ह्मणतात. उ०—विद्याधन, उंबरघांट, विद्युल्लता इ०.

(ऋ) ज्या कर्मधारयांत पहिल्या पदाचा दुसरे पदावर आरोप केला असतो त्यास **अवधारणोत्तरपद** कर्मधारय ह्मणतात. उ०—कृतांतकटकामलध्वजजरा-एथें जरेवर ध्वजाचा आरोप केला आहे.

द्वंद्व.

१९७ जेव्हां सामासिक शब्दांतील प्रत्येक नाम किंवा त्या नामांच्या अर्थाचा समाहार (समुदाय) प्रधान असतो तेव्हां त्या समासास **द्वंद्व** समास ह्मणतात. ह्यांतील पहिल्या प्रकारास **इतरेतरयोग द्वंद्व** व दुसऱ्या प्रकारास **समाहार द्वंद्व** ह्मणतात. इतरेतरयोग द्वंद्व नेहमीं अनेकवचनीं असतो व समाहार द्वंद्व एकवचनीं असतो. उ० आईबाप, मायलेंकरें (इतरेतरयोग द्वंद्व); भाजीपाला, घरदार (समाहार द्वंद्व).

टीप—(अ) मराठीत समाहार द्वंद्व केला असतां कधी कधी सामासिक शब्दानें दर्शविलेल्या पदार्थांहून अधिकांचाहि बोध होतो उ०—भाजीभाकर-एथें भाजी व भाकर ह्यांशिवाय भात, वरण वगैरे पदार्थांचाहि संग्रह होतो.

(इ) द्वंद्व समासापासून कधी कधी सामासिक शब्दांनीं दर्शविलेल्या पदार्थांपैकीं विकल्पानें कोणता तरी एक असा बोध होतो, तेव्हां त्यास **विकल्पबोधक** द्वंद्व समास ह्मणतात उ०—खरेखोटें, बरेंवाईट इ०. दोन संख्यावाचक शब्दांचा ह्या रीतीनें समास झाला असतां त्या दोन संख्येमधील कोणत्या तरी संख्येचा विकल्पानें बोध होतो. उ०—पांचदहा, दहापंधरा इ०.

(उ) द्वंद्व समासास शेवटच्या नामाचें लिंग लागतें; परंतु केव्हां केव्हां एक पद पुल्लिंग व दुसरें पद स्त्रीलिंग असल्यास नपुंसकलिंग होतें. उ०—स्त्रीपुरुष, आईबाप; बाहेणभावंडें, मातापितरें, इ०.

(ऋ) हातपाय, नाकडोळे, घरदार इत्यादि कांहीं द्वंद्व समासांस विभक्तिप्रत्यय जोडिले असतां पाहिल्या पदास सामान्यरूप होतें. उ०—हातापायाला, नाकडोळ्यांनीं, घरदाराला इ०.

बहुव्रीहि

१९८ ज्या समासांत त्यांतील पदांचा अर्थ मुख्य नसून अन्य पदार्थ प्रधान असतो त्यास **बहुव्रीहि** समास ह्मणतात.

(१९३)

विग्रह करितांना संबंधी सर्वनामास जी विभक्ति लागते तीवरून बहुव्रीहिचे पांच प्रकार आहेत—

(अ) तृतीया बहुव्रीहि उ०—कृतकृत्य (कृत क्षणजे केले आहे कृत्य ज्याने तो), पूरित लोक काम इ०.

(इ) चतुर्थी बहुव्रीहि उ०—दुतोंडे, चौकोन इ०

(उ) पंचमी बहुव्रीहि उ०—निर्वळ, बेइमान इ०

(ऋ) षष्ठी बहुव्रीहि उ०—घारडोळ्या, चक्रपाणि इ०

(लृ) सप्तमी बहुव्रीहि उ०—वीरपुरुष (वीर क्षणजे शूर आहेत पुरुष ज्यामध्ये तो गांव).

टीप—विग्रह करितांना सामासिक शब्दांतील सर्व शब्दांची विभक्ति एकच असली क्षणजे समानाधिकरण बहुव्रीहि व ती एक नसली तर व्यधिकरण बहुव्रीहि क्षणतात.

१९९ बहुव्रीहि समासाचे आणखीही खाली लिहिलेले प्रकार होतात.

(१) विशेषणपूर्वपद उ०— नीलकंठ, लंबोदर.

(२) विशेषणोत्तरपद उ०—गुडप्रिय (गुड क्षणजे गूळ प्रिय आहे ज्यास तो).

(३) उपमानपूर्वपद उ०— चंद्रमुखी

(४) विषयपूर्वपद उ०— अहमभिमान (अहम् क्षणजे मी असा अभिमान ज्यास आहे तो).

(५) अवधारणापूर्वपद उ०— यशोधन (यश हेच आहे धन ज्यांचे तो)

(१९४)

(६) मध्यमपदलोपी उ०—हरिणाक्षी, मृगनयना
(मृगाच्या नयना सारखे आहेत नयन जीचे ती).

(७) नञ् बहुव्रीहि उ०—अनादि (आदि नाही
ज्यास तो).

(८) संख्यापूर्वपद उ०—त्रिनयन, एकदंत.

(९) संख्योत्तरपद उ०—उपदश (दश ह्मणजे
दहाच्या जवळ आहेत ते नऊ किंवा अकरा), त्रिसप्त
(तीनदां सात आहेत जीमध्ये ती).

(१०) सह बहुव्रीहि—उ०—सदार, सपुत्र,
सजोड, सकर्मक, सहकुटुंब.

(११) दिगंतराल लक्षण—(दोन दिशांच्या
मधील दिशा दाखविणारा) उ०—दक्षिणपूर्व (आग्नेयी
दिशा), पश्चिमोत्तर (वायव्य दिशा).

१२ व्यतिहार लक्षण—उ० दंडादंडी (एकमे-
कांस दंड ह्मणजे काठ्या मारून चाललेले युद्ध), लष्ठा-
लष्ठी, मारामारी, बदाबदी, बुक्काबुक्की, लाथालाथी इ०.

टीप—(अ) ज्या युद्धांत दोन्ही बाजूंचे योद्धे
एकाच साधनांनीं एकमेकावर प्रहारादि एकच क्रिया
करितात ते युद्ध या समासापासून दाखविले जाते.

(इ) मराठी भाषेत हा समास स्त्रीलिंगी असतो,
व पहिल्या पदाच्या अंत्य स्वरास आ आदेश होऊन
शेवटच्या पदाच्या अंत्य स्वरास ई आदेश होतो.

२०० समासांतील सर्व शब्द एकाच भाषेतील अ-
सले पाहिजेत; परंतु कवितेत हा नियम सवत्र आढळत

(१९९)

नाहीं. उ०—प्रलयवीज, पापडोह, स्वामिकाज, लोक-
लाज इ०.

तथापि भिन्न भाषेतील शब्दांचे झालेले कांहीं समास
चालू भाषेत आढळतात. उ०— राजवाडा, बापजन्मी
आगबोट, राजकारभार, आकाशदिवा, समुद्रकांठ, पाव-
रस्ता इ०.

वाक्यविचार.

वाक्यरचना.

२०१ परस्परार्थी अन्वय (संबंध) असणाऱ्या ज्या
शब्दांच्या समुदायाने बोलणाराच्या मनांतील भाव (अ-
भिप्राय) पूर्ण समजून येतो त्या समुदायास वाक्य असे
ह्मणतात.

टीप—मळमळते, उजाडते इत्यादि क्रियापदे एक-
कटीच वाक्याच्या ऐवजी योजण्यांत येतात.

२०२ वाक्यामध्ये क्रियापद व कर्ता, कर्म इत्यादि
कारकेही कधी कधी अध्याहृत असतात. उ०—‘असें
ह्मणतात कीं, पूर्वी मुलगा वीस वर्षांचा होईपर्यंत त्याचे
लग्न करित नसत’—एथें लोक हा कर्ता अध्याहृत आहे.
‘करील तो भरील’ एथें करील ह्या क्रियापदाचा कर्ता
व कर्म हीं दोन्ही अध्याहृत आहेत आणि भरील ह्या
क्रियापदाचें कर्म अध्याहृत आहे. ‘भुकी तो सुखी’ एथें
भुकी ह्या वाक्याचा कर्ता व क्रियापद हीं अध्याहृत
आहेत, व सुखी ह्याचें क्रियापद अध्याहृत आहे.

(१९६)

प्रयोग.

२०३ कर्ता किंवा कर्म ह्यांच्या अनुरोधानें ह्मणजे कर्ता किंवा कर्म ह्यांचे पुरुष, वचन आणि क्वचित् लिंग ह्यांस अनुसरून जी क्रियापदाची योजना तिला, अथवा ह्यांस न अनुसरतां केवळ तृतीयपुरुषीं एकवचनीं व क्वचित् नपुंसलिङ्गी जी त्याची योजना तिला प्रयोग असें ह्मणावें.

२०४ हे प्रयोग तीन आहेत,—कर्तरि, कर्मणि आणि भावे.

२०५ जेव्हां कर्त्याच्या अनुरोधानें ह्मणजे कर्त्याचे पुरुष, वचन व क्वचित् लिंग ह्यांच्याप्रमाणें क्रियापदाचें रूप असतें तेव्हां त्यास कर्तरि प्रयोग ह्मणावें.

२०६ जेव्हां कर्माच्या अनुरोधानें ह्मणजे कर्माचे पुरुष, वचन आणि क्वचित् लिंग ह्यांच्या प्रमाणें क्रियापदाचें रूप असतें तेव्हां त्यास कर्मणि प्रयोग ह्मणावें.

२०७ जेव्हां कर्ता व कर्म ह्यांच्या पैकीं कोणाच्याच अनुरोधानें क्रियापदाचें रूप नसून केवळ तृतीयपुरुषीं एकवचनीं व बहुशः नपुंसकलिङ्गी असतें, तेव्हां त्यास भावेप्रयोग ह्मणतात.

कर्तरि प्रयोग.

२०८ कर्तरि प्रयोगाचे प्रकार दोन आहेत—
सकर्मक कर्तरि व अकर्मक कर्तरि.

२०९ कर्तरि प्रयोगांत क्रियापद सकर्मक असतां

(१९७)

व्यास सकर्मक कर्तरि आणि क्रियापद अकर्मक अस-
व्यास अकर्मक कर्तरि प्रयोग ह्मणतात.

२१० सकर्मक कर्तरि प्रयोगांत कर्ता प्रथमान्त
किंवा प्रथमान्ताबद्दल योजिलेला शब्द किंवा वाक्य
असतो, आणि कर्म प्रथमान्त किंवा प्रथमान्ताबद्दल
योजिलेला शब्द किंवा वाक्य, अथवा चतुर्थीत असते.
उ०—तो काम करितो, तो जाण्याचे किंवा जावयाचे
पत्करितो, तो झणाला 'मी जाईन', रामा गाईस
बांधितो इ०.

२११ अकर्मक कर्तरि प्रयोगांत कर्ता प्रथमान्त
किंवा प्रथमान्ताबद्दल योजिलेला शब्द किंवा वाक्य अ-
सतो. उ०—तो बसतो, घराला कवलें पाहिजेत, माझे
जायाचें ठरलें, मला वाटतें 'तो शहाणा आहे' इ०.

टीप—पाहिजे ह्या क्रियापदापासून जेव्हां आव-
श्यकतेचा बोध होतो तेव्हां अकर्मक कर्तरि प्रयोग
असतो. उ०—भाजीला गूळ पाहिजे,—एथें गूळ हा
कर्ता व पाहिजे हें क्रियापद आहे, ह्मणून अकर्मक
कर्तरि प्रयोग होतो, आणि भाजीला या चतुर्थीचा
अर्थ संप्रदान होय.

२२१ प्रथमान्ताबद्दल योजिलेले शब्द किंवा वाक्य
एणेंप्रमाणें.—

(१) णे व आवें प्रत्ययान्त धातुसाधिताचें षष्ठ्यंत
एकवचनी रूप प्रथमान्ताबद्दल योजितात व तें क्रियाप-
दाचा कर्ता किंवा कर्म असते. उ०—माझे जाण्याचें

(१९८)

किंवा जावयाचें ठरलें, तो शिकण्याचें किंवा शिकाव-
याचें नाकारतो, त्यानें पढायाचें पत्करिलें. एथें जाण्या-
चें, शिकण्याचें, इत्यादि षष्ठ्यंत रूपें जाणें, शिकणें
इत्यादि प्रथमान्त धातुसाधिताबद्दल योजिलीं आहेत.

टीप—हें षष्ठ्यंत रूप सकर्मक कर्तरि प्रयोगांत
क्रियापदाचें कर्म असतें, अकर्मक कर्तरि प्रयोगांत कर्ता
असतें आणि कर्मणि प्रयोगांत कर्म असतें.

(२) णें व आवें प्रत्ययान्त धातुसाधिताचें चतुर्थ्य-
त एकवचनीं रूप प्रथमान्ताबद्दल योजितात व तें क्रिया-
पदाचो कर्ता किंवा कर्म असतें. उ०—पाणी तापायला
पाहिजे, भात निवायला पाहिजे, त्याला जायाला
पाहिजे, तो घ्यायला बघतो, त्यानें बसावय स सांगि-
तलें—एथें तापायला, निवायला इत्यादि चतुर्थ्यंत रूपें
तापणें, निवणें इत्यादि प्रथमान्त धातुसाधिताबद्दल यो-
जिलीं आहेत. पहिल्या दोन वाक्यांत पाणी व भात
हे शब्द तापणें व निवणें या धातूंचें अनुक्रमें कर्ते
आहेत.

टीप—हें चतुर्थ्यंत रूप सकर्मककर्तरि प्रयोगांत
क्रियापदाचें कर्म असतें, अकर्मककर्तरि प्रयोगांत कर्ता
असतें आणि कर्मणिप्रयोगांत कर्म असतें.

(३) तां व ऊन प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययेंही
प्रथमान्ताबद्दल योजितात व तीं अकर्मककर्तरि प्रयो-
गांत क्रियापदाचे कर्ते असतात. उ०—त्याला मारतां
उपयोगी नाही, त्याला बोलून व्यर्थ आहे. एथें मारतां

(१९९)

बोलून हीं अव्ययें मारणें, बालणें ह्या प्रथमान्त धातुसा-
धिताबद्दल योजिलीं असून नाहीं, आहे या क्रियापदांचें
अनुक्रमें कर्ते आहेत.

(४) कधीं कधीं वाक्यही प्रथमान्ताबद्दल योजितात
व तें क्रियापदाचा कर्ता किंवा कर्म असतें. उ०—मला
वाटतें 'तो शहाणा आहे', तो बोलला 'मी उद्यां जाई-
न', त्यानें सांगितलें 'रामा लबाड आहे'.

टीप—वाक्य हें सकर्मककर्तरि प्रयोगांत कर्म अस-
तें, अकर्मककर्तरि प्रयोगांत कर्ता असतें व कर्मणि प्रयो-
गांत कर्म असतें.

२१३ अप्राणिवाचक शब्द कर्म असतां प्रथमान्त
किंवा चतुर्थ्यंत असतो, व कवितेंत कधीं कधीं चतु-
र्थ्यंत असतो. उ०—तो पत्र लिहितो; देइल कोण अन्य
कामातें (मोरोपंत).

प्राणिवाचक सामान्यनाम कर्म असतां प्रथमान्त
किंवा चतुर्थ्यंत असतें, व प्राणिवाचक विशेषनाम कर्म
असतां चतुर्थ्यंत असतें; परंतु वाक्यांत संप्रदान
असल्यास तें कर्म प्रथमान्त असतें. उ०— गोविंदराव
घोडा किंवा घोड्यास बांधितो; तूं रामास बोलाव;
मी तुला घोडा देईन; मी तुला मुरलीधर दाखवितों.

कर्मणि प्रयोग.

२१४ कर्मणि प्रयोगांत कर्ता तृतीयान्त किंवा चतु-
र्थ्यंत असतो, व कर्म प्रथमान्त किंवा प्रथमान्ताबद्दल
योजिलेला शब्द किंवा वाक्य असतें, आणि क्रियापद

चालूभाषेत तृतीयपुरुषीं असतें. उ०—रामानें वाघ धरिला, मला काम केलें पाहिजे, बाजीरावास पुणें दावें लागलें, त्यानें देण्याचें किंवा घ्यावयाचें नाकारिलें, त्यानें सांगितलें 'मी जाणार आहे,' मला आंवा पाहिजे, त्याला पेरू नको, त्यानें पत्र प्रविष्ट कीजे, त्यां काय कर्म करिजे लघुलेकरानें; इ०.

टीप—कवितेंत कर्मणिप्रयोगांत क्रियापद कधीं कधीं प्रथमपुरुषीं व द्वितीयपुरुषींही असतें, ह्मणजे त्याचें कर्म प्रथमपुरुषीं किंवा द्वितीयपुरुषीं प्रथमान्त असतें. उ०—घातिलोंसें बंदीं अहंकारें (तुकाराम); घेतलासि तूं पदरीं (मोरोपंत).

२१९ रामानें वाघाला धरिला, मला तिला पाठविली पाहिजे—इत्यादि प्रयोग जरी प्रातिष्ठित लोकांच्या बोलण्यांत नेहमीं येतात तरी ते अशुद्धच समजावे. हे प्रयोग दोन रीतीनीं शुद्ध करितां येतील.

(१) भावे प्रयोग समजून क्रियापद नपुंसकलिङ्गी एकवचनीं करावें. जसें—रामानें वाघाला धरिलें, मला तिला पाठविलें पाहिजे.

(२) कर्मणि प्रयोग मानून कर्म प्रथमान्त करावें. जसें—रामानें वाघ धरिला, मला ती पाठविली पाहिजे.

टीप—पाहिजे या क्रियापदापासून जेव्हां इच्छा या अर्थाचा बोध होतो, तेव्हां कर्मणि प्रयोग असतो. उ०—मला घोडे पाहिजेत—एथें मला हा चतुर्थ्यंत कर्ता,

घोडे हें कर्म व पाहिजेत हें क्रियापद आहे, ह्मणून कर्मणि प्रयोग होय.

२१६ तूं गाय बांधिलीस, तुझी घर बांधिलेत इत्यादि प्रयोग बोलण्यांत, आणि ' वत्से लिहिलेस उत्तम श्लोक ' (मोरोपंत) इत्यादि प्रयोग कवितेंत जरी आढळतात, तरी ते अशुद्ध समजावे. एथें कर्मणि क्रियापदास जोडलेले स आणि त हे द्वितीय पुरुषाचे आख्यात प्रत्यय काढून टाकिले ह्मणजे हे प्रयोग व्याकरणरीत्या शुद्ध होतात. जसें— तूं गाय बांधिली; तुझी घर बांधिलें; वत्से तूं उत्तम श्लोक लिहिले.

२१७ शिपायाकडून चोर धरिला जातो, मला हरभरे चावतात, ह्या जात्यानें हरभरे दळतात इत्यादि स्थळीं कोणी कर्मकर्तारि प्रयोग (ह्मणजे कर्मास कर्तृत्वविवक्षा मानून केलेली क्रियापदाची योजना) आहे असें ह्मणतात; परंतु अर्थदृष्ट्या पहातां अशा स्थळीं कर्माला कर्तृत्वविवक्षा आहे असें दिसत नाही, तर कर्तृबोधक शब्दाचीच योजना केलेली आहे. सबब अशा स्थळीं कर्मणि प्रयोग मानावा हें बरें दिसतें.

२१८ मला किंवा माझ्यानें जें होईल तें मी करितों; मला किंवा माझ्यानें खुंटा बसतो; त्याला किंवा त्याच्यानें तो उठतो, वळतो, बघतो; इत्यादि स्थळीं होतें, बसतो, उठतो, वळतो बघतो, ह्याची योजना करवतें, बसवतो, उठववतो, वळववतो, बघववतो, ह्यांच्या द-

इल आहे, हणून अशा स्थलीही कर्मणि प्रयोग माना-
वा हें बरें दिसतें.

भावेप्रयोग.

२१९ भावे प्रयोगाचे दोन भेद अहेत-सकर्तृक-
भावे आणि अकर्तृकभावे.

२२० सकर्तृक भावे प्रयोगांत क्रियापद सकर्मक असतां त्यास सकर्मकभावे आणि क्रियापद अकर्मक असल्यास त्यास अकर्मकभावे हणतात.

२२१ सकर्मकभावे प्रयोगांत कर्ता तृतीयान्त किंवा चतुर्थ्यंत असतो व कर्म चतुर्थ्यंत असतें, आणि क्रियापद नेहमी तृतीय पुरुषी एकवचनी व बहुशः नपुंसकलिङ्गी असतें. उ०—त्यानें मला पाठविलें; रामानें रावणास मारिलें.

टीप—सकर्मक भावे प्रयोगांत कर्म बहुशः प्राणिवाचकनाम किंवा त्याबद्दल येजिलेलें सर्वनाम असतें, परंतु कवितेंत आप्राणिवाचक नाम किंवा त्याबद्दल येजिलेलें सर्वनामही आढळतें. उ०—सत्यातें जोडावें सुज्ञे धर्मासि पळ न सोडावें (मोरोपंत).

२२२ अकर्मकभावे प्रयोगांत कर्ता तृतीयान्त किंवा चतुर्थ्यंत असतो आणि क्रियापद नेहमी तृतीय पुरुषी एकवचनी व बहुशः नपुंसकलिङ्गी असतें. उ०— त्यानें जावें; त्याला गेलें पाहिजे; मला जातां येतें; त्यानें जाऊं नये; त्यानें गेलें पाहिजे.

टीप—जाईजे, करिजे, पाहिजे, बसूनये इत्यादि

रूपे लिंग संबंधाने बदलत नाहीत, म्हणून तीं नपुंसक-
लिंगीच असतात असें ह्मणतां येत नाही.

२२३ अकर्तृक भावे प्रयोगांत क्रियापदानेच कर्त्या-
चा व क्रियेचा बोध होतो, आणि कर्त्याचा बोधक निराळा
शब्द नसतो व क्रियापद तृतीय पुरुषी एकवचनी व न-
पुंसकलिंगी असते. उ०—उजाडते, गदगदते, मळमळते,
पोटांत ढवळते, कालवते इ० ह्यासच कोणी भावकर्तार
प्रयोग ह्मणतात.

२२४ पाहिजे (इच्छा या अर्थी), नको, हवा,
आवा प्रत्ययान्त धातुसाधितयुक्त लाग धातु, तां प्रत्य-
यान्त धातुसाधितयुक्त ये धातु, ला प्रत्ययान्त धातुसा-
धितयुक्त पाह (पाहिजे) धातु— ह्या धातूंचे क्रियापद
असतां कर्ता चतुर्थ्यत असतो.

२२५ कथा श्रवण केली, मालमत्ता संपादन केली,
दूध व पाणी मिश्रण करितों इत्यादि प्रयोग आढळतात.
अशा स्थळीं अन प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून क्रियेच्या
विशेष प्रकाराचा बोध होऊन कर धातूपासून क्रिया-
सामान्याचा बोध होतो, म्हणून सामान्य व विशेष ह्यांचा
विशेष्यविशेषणभाव होऊन संयुक्त क्रियापद झालें आहे
असें समजावें. येथें कथा, मालमत्ता, दूध व पाणी
हे शब्द 'श्रवण केली', 'संपादन केली', 'मिश्रण
करितों' या संयुक्त क्रियापदांचीं कर्में होत.

२२६ त्यानें श्लोक पाठ झटले, मुलांनीं कविता
तोंडपाठ केल्या, तो राजास शरण गेला, त्यानें गोष्ट

कबूल केली,—इत्यादि वाक्यांत पाठ, तोंडपाठ, शरण,
कबूल हीं विशेषणात्मक अव्ययें समजावीं.

२२७ अस, हो, दीस, वाट, भास इत्यादि अकर्मक
धातूंचें व नेम, कर, योज, ह्मण इत्यादि सकर्मक धातूंचें
क्रियापद असतां, कर्तृवाचक व कर्मवाचक शब्दांपुढें
अर्थ पूर्ण होण्याकरितां एखादें नाम किंवा विशेषण यो-
जावें लागतें; त्या नामास विधेयनाम व विशेषणास
विधेय विशेषण ह्मणतात. हीं विधेयनाम व विशेषणें
प्रथमान्त असतात, व कवितेंत काचित् तृतीयान्त
किंवा चतुर्थ्यंत असतात. उ०—बेडूक लाकडास राजा
करितात, शिवाजीनें आपणास राजा ह्मणाविलें; मी
रोगी बरा केला, तिनें भाजी गोड केली, मी तुला
शहाणा केलें; ज्ञानस्वरूपें निर्द्वारेणें आपण होइजे,
ब्रह्माण्डादिकही घटज सेवुनियां सागरा करि घटातें.

टीप — विधेयमान किंवा विशेषण ह्यांचें लिंग
वचन कर्त्याप्रमाणें किंवा कर्माप्रमाणें असतात असा
नियम नाही. उ०—तो सीता झाला होता, तुम्ही साक्षी
आहां, मी त्याला सीता केलें, मी तुम्हांस साक्षी करितों.

विभक्त्यर्थ विचार.

२२८ अर्थसंबंधानें विभक्तींचे दोन प्रकार आहेत,—
कारकविभक्ति व उपपदविभक्ति.

२२९ नामाचा क्रियेशीं जो जनकत्व (उत्पन्न कर-
ण्याचा) संबंध त्यास व तो संबंध ज्याकडे असतो त्या

नामासही कारक हणतात, आणि तो संबंध दाखविणाऱ्या विभक्तीस कारक विभक्ति असें हणतात.

२३० नामाचा नामाशीं जो संबंध तो दाखविणाऱ्या विभक्तीस उपपद विभक्ति हणावें.

टीप—कारक विभक्तींनीं दाखविलेल्या अर्थास कार-
कार्य व उपपद विभक्तींनीं दाखविलेल्या अर्थास उप-
पदार्थ हणतात. हे अर्थ शब्दयोगी अव्ययेंही दाखवितात.

२३१ कारकार्याचे प्रकार सहा आहेत,—कर्ता, कर्म,
करण, संप्रदान, अपादान व अधिकरण.

२३२ जो स्वतंत्रतेनें हणजे दुसऱ्याच्या प्रेरणेशि-
वायही क्रिया उत्पन्न करितो त्यास कर्ता असें हणावें.
उ० रामा बसतो—एथें बसण्याची क्रिया रामा स्वतंत्रतेनें
करितो, हणून रामा हा कर्ता होय.

२३३ कर्ता आणि अधिकरण ह्यांहून निराळ्या ज्या
नामावर क्रिया घडते त्याला कर्म हणावें. उ०—गाय
गोठ्यांत गवत खाते, एथें खा धातूचा अर्थ पोटांत घा-
लणें ही क्रिया, गाय हा कर्ता व गोठा हें अधिकरण
याहून निराळ्या, गवत ह्या नामावर घडते, हणून गवत
हें कर्म होय.

२३४ ज्या नामाचा व्यापार कर्त्याच्या प्रेरणेनें क्रि-
येच्या उत्पत्तीस साधन असतो, त्यास करण हणतात.
उ०—कृष्णा लेखणीनें लिहितो,—एथें लेखणी हें करण
आहे, कारण तिचा व्यापार कृष्णा ह्या कर्त्याच्या प्रेरणेनें
लिहिण्याला साधन आहे.

२३५ ज्याला उद्देशून देणें, करणें, सांगणें वगैरे क्रिया घडतात, त्याला **संप्रदान** ह्मणावें. उ०—शाहूवें बाळाजी विश्वनाथास पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं; शहाणे लोकांना सदुपदेश करितात; तो रामाला एक गोष्ट सांगतो. — एथें बाळाजी विश्वनाथ, लोक व रामा ह्यांना उद्देशून वस्त्रें देणें, सदुपदेश करणें व गोष्ट सांगणें ह्या क्रिया घडतात, ह्मणून बाळाजी विश्वनाथ, लोक व रामा हीं संप्रदानें होत.

टीप—देणें, करणें, सांगणें ह्या अर्थाचे जे इतर धातु त्यांचाही येथें समावेश होतो असें समजावें.

२३६ ज्यापासून एखाद्या वस्तूचा वियोग दाखवावयाचा असतो, त्यास **अपादान** ह्मणतात. उ०—बाजीराव पुण्याहून ब्रह्मवर्तीस गेला,—एथें बाजीरावाचा पुण्यापासून वियोग दाखवावयाचा आहे, ह्मणून पुणें हें अपादान होय.

२३७ ज्या स्थानीं किंवा ज्या काळीं क्रिया घडते त्या स्थानाला किंवा त्या काळाला **अधिकरण** ह्मणतात. उ०—तो सकाळीं उठतो, तो घरीं बसतो.

२३८ प्रथमा विभक्तीचे कारकार्थ व उपपदार्थ एणेंप्रमाणें आहेत.—

(अ) कारकार्थ—

(१) कर्ता उ०—राघू बोलतो, नदी वाहतें.

(२) कर्म उ०—गाय दूध देते, विष्णूनें पत्र लिहिलें, तो सोंगळ्या (सोंगळ्याचा खेळ) खेळतो.

(३) अधिकरण (हिंडणें, फिरणें, चालणें इत्यादि धातूंचा योग असतां) उ०—तो सगळें घर फिरला, तो चार गांव हिंडला.

(३) उपपदार्थ—

(१) उद्देश उ०—गोविंदा हा मोठा बोलका आहे, रामा व कृष्णा हे आले, रामा, कृष्णा व गोदी हीं मुलें सुशिक्षित आहेत.

टीप—जेव्हां एक किंवा अनेक नामांचा कर्तृत्वादि संबंध दाखविण्याकरितां त्यापुढें सर्वनाम किंवा सर्वनाम आणि जातिवाचक शब्द येजिले असतात, तेव्हां त्या नामांची विभक्ति प्रथमा असून तिचा अर्थ उद्देश असतो 'हा घोडा चांगला आहे'—येथें हा हें सर्वनाम घोडा याचें केवळ दर्शक आहे. 'घोडा हा मनुष्याच्या फार उपयोगी आहे'—एथें हा हें सर्वनाम आहे या क्रियापदाचा कर्ता आहे, व घोडा या प्रथमेचा अर्थ उद्देश आहे. ह्यासच उद्देशार्थी प्रथमा ह्मणतात.

(२) विधान उ०—तो मनुष्य ब्राह्मण आहे.

टीप—'तो मनुष्य शहाणा आहे'—एथें शहाणा हें विधेय विशषण समजावें, आणि वरील उदाहरणांत ब्राह्मण हें विधेय नाम आहे.

(३) अवधि किंवा अंतर उ०—तो चार कोस चालला, तो दोन दिवस राहिला.

(४) इयत्ता किंवा परिणाम उ०—चार पायली तांदूळ घेतले, एक शेर तूप घे.

(५) मूल्य उ०—आंबे तीन रुपये शेंकडा आहेत, हमाली चार रुपये पल्ला पडते, भाडें सहा आणे खण आहे.

(६) प्रमाण उ०—आंबे तीन रुपये शेंकडा आहेत, हमाली चार रुपये पल्ला पडते, भाडें सहा आणे खण आहे.

२३९ तृतीया विभक्तीचे कारकार्य व उपपदार्थ एणें प्रमाणें आहेत.—

(अ) कारकार्य—

(१) कर्ता उ०—रामानें लेखणी केली, त्यानें शोक ह्मणावा.

(२) करण उ०—विष्णू चाकूनें पेरू कापितो, त्यानें मळा काठीनें मारिलें, पाण्यानें भाडें भर.

(३) अधिकरण उ०—तो वाटेनें वसत वसत गेला.

(इ) उपपदार्थ—

(१) हेतु किंवा निमित्त उ०—तो भिडेनें बोडत नाही, गर्वानें फुगलेला, नावानें प्रसिद्ध.

(२) न्यूनता उ०—पायानें लंगडा, बुद्धीनें मंद, पैशानें उणा.

(३) संनिधान किंवा सामीप्य उ०—लोडाशीं बैस, दाराशीं झाड आहे, तो नदीच्या काठानें चालला.

(४) सहार्थ (तें घेऊन, त्या सहित, त्या बराबर या अर्थी) उ०—तो एका धोतरानें आला, तो शंभर स्वारानिशीं गेला, थोरशीं वैर करूं नये, मूर्खाशीं बोलूं नको.

टीप—निशीं हें नीं आणि शीं ह्या प्रत्ययांच्या संयोगानें झालें आहे.

(५) रीति उ०—तो डौलानें चालतो, घाईनें बोलतो.

(६) अनुरोध उ०—त्यांच्या तंत्रानें मी वागणार नाहीं, माझ्या मतानें तो शहाणा आहे.

(७) मूल्य उ०—तीन पैशांनीं शेर.

(८) अवधि किंवा अंतर उ०—तो चार वर्षांनीं येईल.

(९) इयत्ता किंवा परिमाण उ०—तो खंडीनें विकतो, शंभर रुपयांनीं बुडाला.

(१०) तुलना उ०—हें कापड त्या कापडाशीं लागत नाहीं.

२४० चतुर्थी विभक्तीचे कारकार्थ व उपपदार्थ एणें प्रमाणें आहेत—

(अ) कारकार्थ—

(१) कर्ता उ०—त्याला काम करवतें, त्याला बोलतां येतें, भात निवायला पाहिजे, तो तुला वळेळ.

(२) कर्म उ०—मी त्यास ओळखितों, त्यानें जायला सांगितलें.

(३) करण उ०—एका घावास दोन तुकडे झाले.

(४) संप्रदान उ०—तो ब्राह्मणाला पोथी देतो.

(५) अयादान उ०—डोक्यांना गळती लागली आहे, नाकाला धार लागली आहे.

(६) अधिकरण उ०—भांड्याला भोंक आहे, दाराला कडी आहे, डोक्याला पागोटें घाल.

(३) उरणदार्थ—

(१) प्रयोजन उ०—तो कीर्तीला झटतो, त्यानें तुला पानें आणेलीं आहेत, तो गावाला निघाला.

(२) यौक्ता किंवा स्थिति उ०—घोतरे फाट्याला झालीं आहेत, नऊ वाजायाला झाले.

(३) रूप किंवा विनिमय उ०—पैशाला चार आंबे मिळतात.

(४) कार्यकारणभाव किंवा जन्यजनकभाव संबंध उ०—अकबराला चार मुलगे होते.

(५) स्वस्वामिभाव संबंध उ०—त्याला गांव जहागीर आहे.

(६) अवयवावयविभाव किंवा अंगांगिभाव संबंध उ०—हाताला पांच बोटे आहेत.

(७) वियोग उ०—तो शंभर रुपयांला बुडाला, चाकरीला मुकला, सुखाला अंतरला.

(८) प्रमाण उ०—चाराळा आठ तसे पांचाळा दहा.

(९) मर्यादा उ०—दहाळा पांच मिनिटें आहेत, त्याला परत यावयास अजून दोन वर्षे आहेत.

(१०) मोबदला उ०—शब्दास शब्द, जिवास जीव, बुक्कीस बुक्की.

२४१ पंचमी विभक्तीचे कारकार्थ व उपपदार्थ एणेंप्रमाणें आहेत—

(अ) कारकार्थ—

(१) अपादान उ०—तो गांवाहून आला.

(इ) उपपदार्थ—

(१) तारतम्य उ०—रामा कृष्णाहून वडील आहे.

(२) भेद उ०—जांवाहून पेरू वेगळा आहे.

२४२ षष्ठी विभक्तीचे कारकार्थ व उपपदार्थ एणें-प्रमाणें आहेत.—

(अ) कारकार्थ—

(१) कर्ता उ०—त्याचें जायाचें ठरलें.

(२) कर्म उ०—त्यानें बोलण्याचें सोडलें, सत्य संकल्पाचा दाता भगवान.

(३) करण उ०—त्याच्या बोलण्याचा मला फार राग आला.

(४) अपादान उ०—शिक्याचें सुटलें आणि बोक्याचें पिकलें.

(९) अधिकरण उ०—तो दिवसाचा निजतो आणि रात्रीचा जागतो.

(इ) उपपदार्थ—

(१) प्रयोजन उ०—उपाध्यायाचें पागोटें, स्नानाची जागा.

(२) स्थित्यंतर उ० शहाण्याचा मूर्ख, लोखंडाचें सोनें, पांढऱ्याचें पिवळें.

(३) मूल्य उ०—पावलीचें कापड.

(४) कार्यकारणभाव किंवा जन्यजनकभाव संबंध उ०—साखरेचें चित्र, रामाचा मुलगा, दगडाची मूर्ति.

(५) स्वस्वामिभाव संबंध उ०—नाना फडनविसाचा वाडा.

(६) अंगांगिभाव संबंध उ०—खुर्चीचा पाय, हाताचें बोट.

(७) वाह्यवाहकभाव संबंध उ० गाडीचा घोडा, मोटेचा बैल.

(८) आधाराधेयभाव संबंध उ०—विहिरीचें पाणी, देवाचा पाट.

(९) धर्मधर्मिसंबंध (वस्तुशीं गुणाचा संबंध) उ०—योग्यतेचा माणूस, गुणाचा मुलगा.

(१०) अभेदसंबंध उ०—खादीचें कापड, हगबणीचा आजार, मुलांची संपत्ति, खुनाचा अपराध, तपाचा श्रम.

(२१३)

(११) अनेक किंवा सर्व ह्या अर्थी उ०—थवेचे थवे, गाडीची गाडी, हारीच्या हारी.

(१२) योग्यता किंवा आवश्यकता उ०—त्या गांवाला जायचा मनुष्य बघ.

२४३ सप्तमी विभक्तीचे कारकार्थ व उपपदार्थ येणें प्रमाणें आहेत.—

(अ) कारकार्थ—

(१) अधिकरण उ०—मी घरी बसतो, स्तंभी बांधोनि राया.

(इ) उपपदार्थ—

(१) हेतु उ०—या कामीं माझें नुकसान झालें.

(२) विषय उ०—त्या कामीं (कामासंबंधानें) मला विचारूं नको.

(३) पृथक्करण (अनेक व्यक्तींतून एक व्यक्ति घेणें) उ०—सर्वा भूतीं श्रेष्ठ.

२४४ कोणा एखाद्याचें चित्त आपणाकडे वळवावयाचें असतां तद्वाचक नामाला जे प्रत्यय लागतात त्यांस संबोधनार्थी प्रत्यय ह्मणतात. उ०—देवा मला पाव, मुला चांगला अभ्यास कर, देवांनो मला पावा, जनहो पहा.

वाक्यरचनेचे नियम.

२४५ वाक्यामध्ये कर्ता कर्म व क्रियापद हे शब्द सामान्यतः अनुक्रमें येतात. उ०—मुलें विद्याभ्यास करिता.

२४६ नाम, विशेषण, विशेषणात्मक अव्यय
क्रियापद ह्यांची विशेषणें बहुशः त्यांच्या मार्गे
उ०—चांगला मुलगा, अत्यंत पिवळा, फार हळू, स
चालतो.

२४७ विधेय विशेषणें बहुशः विशेष्याच्च
येतात. उ०— पहिला बाजीराव शूर होता.

• टीप—विशेषण ज्याचा गुण दाखविते
विशेष्य ह्मणतात.

२४८ विशेष्य एक असून तें प्रथमान्त ३
त्याच्या विशेष्यनिघ्न विशेषणाचें लिंग, वचन, व
त्या विशेष्याप्रमाणेंच असतात. उ०—तो चांग
डा, ही पांढरी चवरी, जें शहाणें मूल.

२४९ कर्तरि प्रयोगांत अनेक कर्ते एकपुरु
कळिगी असून ते समुच्चयबोधक उभयान्वयी
जोडिलेले असल्यास क्रियापद अनेकवचनीं
उ०—रामा, कृष्णा, आणि गोविंदा आले.

२५० कर्मणि प्रयोगांत अनेक कर्मे एव
एकळिगी असून तीं समुच्चयबोधक उभयान्वयी
जोडिलेलीं असल्यास, क्रियापद अनेकवचन
उ०—त्यानें जोधले, गहूं आणि तांदूळ आणिले

२५१ कर्तरि प्रयोगांत अनेक कर्ते समु
उभयान्वयी अव्ययानें जोडिले असून त्यांतील
प्रथमपुरुषी असेल तर क्रियापद प्रथमपुरुषीं
चनीं असतें; आणि द्वितीयपुरुषी व तृतीयपु

(२१५)

असून ते अनेक असतील तर क्रियापद **द्वितीयपुरुषी**
अनेकवचनीं असतें. उ० मी, तूं व तो भाऊ आहों;
तूं व तो शेजारी आहां.

२९२ कर्तरि प्रयोगांत अनेक कर्ते पक्षांतरबोधक
उभयान्वयी अव्ययानें जोडिलेले असतील तर क्रियापद
शेवटच्या कर्त्याप्रमाणें असतें, आणि कर्मणि प्रयोगांत
अनेक कर्में पक्षांतरबोधक उभयान्वयी अव्ययानें जोडि-
लेलीं असतां क्रियापद **शेवटल्या कर्माप्रमाणें** असतें.
उ०—मी, तूं किंवा तो **जाईल**; त्यानें खारका, मनुका
किंवा खडिसाखर **आणिली** काय ?

टीप—कर्त्याप्रमाणें किंवा **कर्माप्रमाणें** क्रियापद
असतें असें जेथें जेथें सांगितलें आहे, तेथें तेथें क्रियापद
कर्त्याच्या पुरुषवचनाप्रमाणें असून तें संभव असल्यास
कर्ता किंवा कर्म ह्यांच्या लिंगाप्रमाणेंही असतें, असें
समजावें.

२९३ कर्तरि प्रयोगांत अनेक कर्ते भिन्नलिङ्गीं
असून ते समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्ययानें जोडिलेले
असतील तर प्रत्येक कर्त्याचा **अन्वय** क्रियापदाशीं
वेगळाला आहे असें दाखवावयाचें असतां क्रियापद
शेवटल्या कर्त्याप्रमाणें असतें, आणि सर्व कर्त्यांचा
क्रियापदाशीं **एकवटीनें** **अन्वय** दाखवावयाचा असतां
क्रियापद **अनेकवचनीं** असतें व संभव असेल तेथें
नपुंसकलिङ्गीं असतें. उ०—राजा व राणी **आली**

होती किंवा आली होती; राजा व राणी येईल किंवा येतील.

२९४ कर्मणि प्रयोगांत अनेक कर्मे भिन्नलिंगी असून तीं समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्ययानें जोडिलीं असतां प्रत्येक कर्माचा अन्वय क्रियापदाशीं वेगळाला आहे असें दाखवावयाचें असल्यास क्रियापद शेवटल्या कर्माप्रमाणें असतें, आणि सर्व कर्मांचा क्रियापदाशीं एकवटीनें अन्वय दाखवावयाचा असतां क्रियापद अनेकवचनीं व संभव असेल तेथें नपुंसकलिंगी असतें. उ०—त्यानें घोडे व पाळखी आणिली किंवा आणिलीं किंवा आणिजे.

२९५ कर्तरि प्रयोगांत अनेक कर्त्यांचा व कर्मणि प्रयोगांत अनेक कर्मांचा क्रियापदाशीं एकवटीनें अन्वय आहे असें दाखवावयाचें असेल तेव्हां त्यांच्या पुढें कधीं कधीं दर्शक सर्वनाम योजीत असतात; व तें दर्शक सर्वनाम कर्ते किंवा कर्मे एकलिंगी असल्यास त्यांच्याच लिङ्गाप्रमाणें व अनेकवचनीं असतें, आणि कर्ते किंवा कर्मे भिन्न लिंगी असतात तेव्हां तें सर्वनाम नपुंसकलिंगी अनेकवचनीं आढळतें. उ०—रामा, गोविंदा व कृष्णी हीं आली आहेत; शत्रूनें उंटें, घोडे व हनी हीं लढाईत मारिलीं.

कधीं कधीं त्या सर्वनामापुढें कर्त्याच्या किंवा कर्माच्या जातीचें बोधक असें नाम अनेकवचनीं योजितात, व तें जातिवाचक नाम समुच्चयबोधक असल्यास तें दर्शक स-

र्वनाम व ते नाम एकवचनीं असते, आणि नुसते दर्शक सर्वनाम योजिलें असल्यास त्या सर्वनामाप्रमाणें, जातिवाचक नाम योजिलें असल्यास त्या नामाप्रमाणें क्रियापद असतें. उ०--रामा, कृष्णा व गोदी हीं मुलें वसलीं आहेत; दोन हजार स्वार व पांच हजार पायदळ इतकें सैन्य खाना झालें किंवा केलें.

२१६ एकच विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय अनेक शब्दांस जोडावयाचीं असतां तीं प्रत्येकास निरनिराळीं जोडावीं किंवा ते सर्व शब्द प्रथमान्त करून शेवटीं त्या त्या विभक्तिप्रत्ययानें किंवा शब्दयोगी अव्ययानें युक्त हा हें दर्शक सर्वनाम जोडावें. उ०--जलीं, स्थलीं, काष्ठीं, पाषाणीं ईश्वर आहे; रामा, गोविंदा, विष्णू यांस बोलव.

२१७ अनेक प्रथमान्त विशेष्यांचें विशेषण किंवा सर्वनाम विशेष्यनिघ्न असल्यास त्याचें लिंगवचन जवळच्या विशेष्या प्रमाणें असतें; परंतु तसलें विशेषण विधेय विशेषण असून त्याचीं विशेष्यें समुच्चयबोधक उभयान्वयी अव्ययानें जोडिलीं असतात, तेव्हां त्याचें लिंगवचन शेवटल्या विशेष्याप्रमाणें किंवा नपुंसकलिंगी अनेकवचनीं असतें, व तीं विशेष्यें पक्षांतरबोधक उभयान्वयी अव्ययानें जोडिलीं असल्यास विधेय विशेषणाचें लिंगवचन शेवटच्या विशेष्याप्रमाणें असतें. उ०--त्यांच्या घरीं पांढरेच शेले व पागोटी आहेत;

इया किंवा इयाच्या व इतरांच्या सामान्यरूपांपुढे च्या हे वर्ण येतात. उ०—मला किंवा माझ्याने किंवा माझ्याच्याने बसवते; त्याला किंवा त्याच्याने पळवते; त्याच्याने, तुमच्याने, आमच्याने हे काम करवणार नाही.

२६५ करी, देई अशा सकर्मक धातूच्या भूतकालच्या दुसऱ्या प्रकारांतील प्रत्यय लागून होणाऱ्या रूपांचा प्रयोग सर्वदा कर्तरिच होतो. उ०—तो काम करी, तो अन्न देई.

२६६ प्रयोज्यार्थक क्रियापदाची योजना असते तेव्हां त्या क्रियापदाच्या कर्तृबोधक शब्दास कडून, ज-बळून, हातीं, करवीं इत्यादि तृतीयार्थक अव्ययें जोडितात. उ०—मी त्याच्याकडून ते काम करवितों.

२६७ उभयान्वयी अव्ययाने जोडिलेले शब्द एका जातीचे, एका विभक्तीचे व एका विभक्तिप्रत्ययाचे असतात. उ०—भुक्ति व मुक्ति देणारा; भुक्तीचा व मुक्तीचा देणारा; भुक्ति व मुक्ति ह्यांचा देणारा; मी तुला आणि त्याला सांगतो.

२६८ जेव्हां, तेव्हां, जर, तर, जरी, तरी, जेथून, तेथून, जसा, तसा, जेव्हा, तेव्हा, जितका, तितका इत्यादि परस्परसंबंधी शब्दांपैकीं कधीं कधीं पहिल्या शब्दाची योजना करित नाहीत. उ०—तुं येशील तेव्हां मी जाईन.

२६९ क्रियेचा अतिशय किंवा क्रिया पुनः पुनः करणें हे अर्थ सुचवावयाचे असतां धातूची त्रिशक्ति

होते. उ०—तो शीक, शीक, शिकतो; ती खा, खा, खाते.

२७० राजे, धोर गृहस्थ, ग्रंथकर्ते, वर्तमानपत्रकर्ते, हे स्वतांच्या संबंधानें बोलत असतां **आह्मी** किंवा **आपण** हा शब्द योजितात, आणि दुसऱ्यास धोरपणा देऊन बोलावयाचें असतां **तुम्ही** किंवा **आपण** हा शब्द योजितात.

परिशिष्ट पाहिलें.

नामांचीं विभक्त्यंत रूपें.

टीप—कंसांतील रूपें कवितेंत येतात.

अकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द.

(१) हात.

विभक्ति. एकवचन. अनेकवचन.

प्र० हात, (हातू, हातो)	हात
तृ० हातानें-शीं, (हातां, हातें)	हातांनीं-शीं-हीं, (हातां, हातीं)
च० हातास-ला, (हातातें)	हातांस-ला-ना, (हातांतें)
पं० हातून, हाताहून	हातून, हातांहून
ष० हाताचा-ची-चें	हातांचा-ची-चें
स० हातीं, (हातां)	हातीं, (हातां)
सं० हाता	हातहो, हातांनो

(२) उंदीर.

प्र० उंदीर, (उंदरू)	उंदीर
तृ० उंदरानें-शीं	उंदरांनीं-शीं-हीं
च० उंदरास-ला, (उंदरातें)	उंदरांस-ला-ना, (उंदरांतें)
पं० उंदराहून	उंदरांहून
ष० उंदराचा-ची-चें	उंदरांचा-ची-चें
स० (प्रत्यय लागून रूपें होत नाहीत.)	
सं० उंदरा	उंदरांनो.

(२)

(३) कापूस.

विभक्ति. एकवचन. अनेकवचन.

प्र०	कापूस	कापूस
तृ०	कापसाने-शीं	कापसांनीं-शीं-हीं
च०	कापसास-ला, (कापसातें)	कापसांस-ला-ना, (कापसातें)
पं०	कापसाहून	कापसांहून
ष०	कापसाचा-ची-चें	कापसांचा-ची-चें
सं०	कापसा	कापसानो

(४) चीक.

प्र०	चीक	चीक
तृ०	चिकाने-शीं	चिकांनीं-हीं-शीं
च०	चिकास-ला, (चिकातें)	चिकांस-ला-ना, (चिकातें)
पं०	चिकाहून	चिकांहून
ष०	चिकाचा-ची-चें	चिकांचा-ची-चें
सं०	चिका	चिकानो

(५) कूड.

प्र०	कूड	कूड
तृ०	कुडाने-शीं	कुडांनीं-हीं-शीं
च०	कुडास-ला, (कुडातें)	कुडांस-ला-ना, (कुडातें)
पं०	कुडाहून	कुडांहून
ष०	कुडाचा-ची-चें	कुडांचा-ची-चें
सं०	कुडा	कुडानो

(३)

(६) परीट.

वि०	एकवचन	अनेकवचन
प्र०	परीट	परीट
तृ०	परिटाने-शी, परटाने-शी	{ परिटानीं-शी-हीं परटानीं-शी-हीं
च०	परिटास-ला, (परिटाते)	{ परिटांस-ला-ना, (परिटाते) परटास-ला, (परटाते)
पं०	परिटाहून, परटाहून	परिटाहून-परटाहून
ष०	परिटाचा-ची-चें परटाचा-ची-चें	{ परिटांचा-ची-चें परटांचा-ची-चें
सं०	परिटा, परटा	परिटानो, परटानो

(७) तांदूळ

प्र०	तांदूळ	तांदूळ
तृ०	तांदुळाने शी, } तांदळांने-शी	{ तांदुळानीं-शी-हीं तांदळांनीं-शी-हीं
च०	तांदुळास-ला, (तांदुळाते)	{ तांदुळांस-ला-ना, (तांदुळाते) तांदळास-ला, (तांदळाते)
पं०	तांदुळाहून, तांदळाहून	तांदुळाहून, तांदळाहून
ष०	तांदुळाचा-ची-चें तांदळाचा-ची-चें	{ तांदुळांचा-ची-चें तांदळांचा-ची-चें
सं०	तांदुळा, तांदळा	तांदुळानो, तांदळानो

(८) ताईत.

प्र०	ताईत	ताईत
तृ०	ताइताने-शी } तायताने-शी	{ ताइतानीं-शी-हीं तायतानीं-शी-हीं

(४)

विभक्ति एकवचन. अनेकवचन.

- च० ताइतास-ला,(ताइतातें) { ताइतांस-ला-ना,(ताइतातें)
 तायतास-ला,(तायतातें) { तायतांस-ला-ना,(तायतातें)
 पं० ताइताहून, तायताहून ताइतांहून, तायतांहून
 ष० ताइताचा-ची-चें } { ताइतांचा-ची-चें
 तायताचा-ची-चें } { तायतांचा-ची-चें
 सं० ताइता, तायता ताइतांनो, तायतांनो

(९) पाऊस.

- प्र० पाऊस पाऊस
 तृ० पाउसानें-शीं } { पाउसांनीं-शीं-हीं
 पावसानें-शीं } { पावसांनीं-शीं-हीं
 च० पाउसास ला,(पाउसातें) { पाउसांस-ला-ना,(पाउसातें)
 पावसास-ला,(पावसातें) { पावसांस-ला-ना,(पावसातें)
 पं० पाउसाहून, पावसाहून पाउसांहून, पावसांहून
 ष० पाउसाचा-ची-चें } { पाउसांचा-ची-चें
 पावसाचा-ची-चें } { पावसांचा-ची-चें
 सं० पाउसा, पावसा पाउसांनो, पावसांनो

अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द.

प्रकार पहिला.

(१०) काच.

- प्र० काच काचा
 तृ० काचें-शीं काचांनीं-शीं-हीं
 च० काचेस-ला,(काचेतें) काचांस-ला-ना,(काचातें)

(९)

विभक्ति. एकवचन.	अनेकवचन.
प० काचेहून	काचांहून
ष० काचेचा-ची-चें	काचांचा-ची-चें
सं० काचे	काचांनो

प्रकार दुसरा

(११) केळ.

प्र० केळ	केळी
तृ० केळीनें-शीं	केळींनों-शीं-हीं
च० केळीस-ला, (केळीतें)	केळींस-ला-ना, (केळीतें)
पं० केळीहून	केळींहून
ष० केळीचा-ची-चें	केळींचा-ची-चें
सं० केळी	केळींनो

(१२) तुळस.

प्र० तुळस	तुळशी
तृ० तुळशीनें-शीं	तुळशींनों-हीं-शीं
च० तुळशीस-ला, (तुळशीतें)	तुळशींस-ला-ना, (तुळशीतें)
पं० तुळशीहून	तुळशींहून
ष० तुळशीचा-ची-चें	तुळशींचा-चीं-चें
सं० तुळशी	तुळशींनो

(१३) गाय.

प्र० गाय	गाई, गायी
तृ० गायीनें-शीं, गाईनें-शीं	गायींनों-हीं-शीं, गाईनों-हीं-शीं
च० गायीस-ला, (गायीतें)	{ गायींस-ला-ना, (गायीतें) गाईस-ला, (गाईतें) }
गाईस-ला, (गाईतें)	

(६)

बिभक्ति. एकवचन. अनेकवचन.

पं० गायीहून, गाईहून गायींहून, गाईंहून
 ष० गायीचा-ची-चें, } गायींचा-ची-चें, गाईचा-ची-चें
 गाईचा-ची-चें }
 सं० गायी, गाई गायींनो, गाईंनो

प्रकार तिसरा.

(१४) वरात.

प्र० वरात वराता, वराती
 तृ० वरातेनें-शीं, वरातीनें-शीं. वरातांनीं-शीं, वरातींनीं-शीं-हीं
 च० वरातेस-ला, (वरातेतें) } वरातांस-ला ना, (वरातांतें)
 वरातीस-ला, (वरातीतें) } वरातास-ला-ना, (वरातीतें)
 पं० वरातेहून, वरातीहून वरातांहून, वरातींहून
 ष० वरातेचा-ची-चें } वरातांचा-ची-चें
 वरातीचा-ची-चें } वरातींचा-ची-चें
 सं० वराते, वराती वरातांनो, वरातींनो

अकारान्त शब्द.

(१५) घर.

प्र० घर घरे
 तृ० घरानें-शीं-घरें, (घरां) घरांनीं-शीं-हीं-घरीं, (घरां)
 च० घरास-ला, (घरातें) घरांस-ला-ना, (घरांतें)
 पं० घरून, घराहून घरून, घरांहून
 ष० घराचा-ची-चें घरांचा-ची-चें.
 सं० घरी, (घरां) घरीं, (घरां)
 सं० घरा घरांनो

(७)

आकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द.

प्रकार पहिला.

(१६) मामा.

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	मामा	मामा
तृ०	मामानें-शीं	मामांनीं-शीं-हीं
च०	मामास,मामाला, (मामातें)	मामांस-ला-ना, (मामातें)
पं०	मामाहून	मामांहून
ष०	मामाचा-ची-चें	मामांचा-ची-चें
सं०	मामा	मामांनो

प्रकार दुसरा.

(१७) आंबा.

प्र०	आंबा	आंबे
तृ०	आंब्यानें-शीं	आंब्यानीं-शीं-हीं
च०	आंब्यास-ला, (आंब्यातें)	आंब्यांस-ला-ना, (आंब्यातें)
पं०	आंब्याहून	आंब्यांहून
ष०	आंब्याचा-ची-चें	आंब्यांचा-ची-चें
सं०	आंब्या	आंब्यांनो

आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द.

प्रकार पहिला.

(१८) पागा.

प्र०	पागा	पागा
तृ०	पागेनें-शीं	पागांनीं-शीं-हीं
च०	पागेस-ला, (पागेतें)	पागांस-ला, (पागातें)

(<)

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
पं०	पागाहून	पागांहून
ष०	पागेचा-ची-चें	पागांचा-ची-चें
सं०	पागे	पागानो

प्रकार दुसरा.

(१९) गंगा.

प्र०	गंगा	गंगा
तृ०	गंगानें-शीं, गंगेनें-शीं	{ गंगांनीं-शीं-हीं गंगेंनीं-शीं-हीं
च०	गंगास-ला, (गंगातें) गंगेस-ला, (गंगेतें)	{ गंगांस-ला-ना, (गंगांतें) गंगेस-ला-ना, (गंगेतें)
पं०	गंगाहून, गंगेहून	गंगांहून, गंगेंहून
ष०	{ गंगेचा-ची-चें गंगाचा-ची-चें }	{ गंगांचा-ची-चें गंगेंचा-ची-चें }
सं०	गंगा, गंगे	गंगांनो, गंगेंनो

इकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द.

(२०) अग्नि.

प्र०	अग्नि	अग्नि
तृ०	अग्निनें-शीं	अग्नींनीं-शीं-हीं
च०	अग्नीस-ला, (अग्नीतें)	अग्नीस-ला-ना, (अग्नीतें;)
पं०	अग्नीहून	अग्नींहून
ष०	अग्नीचा-ची-चें	अग्नींचा-ची-चें
सं०	अग्नी, अग्ने	अग्नींनो

(९)

उकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द.

(२१) वायु.

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	वायु	वायु
तृ०	वायूनें-शीं	वायूनीं-शीं हीं
च०	वायूस-ला, (वायूतें)	वायूस-ला-ना, (वायूतें)
पं०	वायूहून	वायूहून
ष०	वायूचा-ची-चें	वायूचा-ची-चें
सं०	वायू-वायो	वायूनो

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

(२२) प्रीति

प्र०	प्रीति	प्रीति
तृ०	प्रीतीनें-शीं	प्रीतीनीं-शीं-हीं
च०	प्रीतीस-ला, (प्रीतीतें)	प्रीतीस-ला-ना, (प्रीतीतें)
पं०	प्रीतीहून	प्रीतीहून
ष०	प्रीतीचा-ची-चें	प्रीतीचा-ची-चें
सं०	प्रीती, प्रीते	प्रीतीनो

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

(२३) धेनु.

प्र०	धेनु	धेनु
तृ०	धेनूनें-शीं	धेनूनीं-शीं-हीं
च०	धेनूस-ला, (धेनूतें)	धेनूस-ला-ना, (धेनूतें)
पं०	धेनूहून	धेनूहून

(१०)

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
ष०	धेनूचा-ची-चें	धेनूंचा-ची-चें
सं०	धेनू, धेनो	धेनूनो

ईकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द.

प्रकार पहिला.

(२४) हत्ती.

प्र०	हत्ती	हत्ती
तृ०	हत्तीनें-शीं	हत्तींनीं-शीं-हीं
च०	हत्तीस-ला, (हत्तीतें)	हत्तींस-ला-ना, (हत्तीतें)
पं०	हत्तीहून	हत्तींहून
ष०	हत्तीचा-ची-चें	हत्तींचा-ची-चें
सं०	हत्ती	हत्तीनो

प्रकार दुसरा.

(२५) माळी.

प्र०	माळी	माळी
तृ०	माळ्यानें-शीं	माळ्यांनीं-शीं-हीं
च०	माळ्यास-ला, (माळ्यातें)	माळ्यांस-ला-ना, (माळ्यातें)
पं०	माळ्याहून	माळ्यांहून
ष०	माळ्याचा-ची-चें	माळ्यांचा-ची-चें
सं०	माळ्या	माळ्यानो

(२६) प्रवासी.

प्र०	प्रवासी	प्रवासी
तृ०	प्रवाशानें-शीं	प्रवाशांनीं-शीं-हीं
च०	प्रवाशास-ला, (प्रवाशातें)	प्रवाशांस-ला-नां, (प्रवाशातें)

(११)

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
पं०	प्रवाशाहून	प्रवाशांहून
ष०	प्रवाशाचा-ची-चें	प्रवाशांचा-ची-चें
सं०	प्रवाशा	प्रवाशांनो

ईकारान्त स्त्रीलिंग शब्द.

प्रकार पहिला.

(२७) देवी.

प्र०	देवी	देवी
तृ०	देवीनें-शीं	देवींनीं-शीं-हीं
च०	देवीस, देवीला, (देवीतें)	देवींस-ला-ना, (देवीतें)
पं०	देवीहून	देवींहून
ष०	देवीचा-ची-चें	देवींचा-ची-चें
सं०	देवी	देवींनो

प्रकार दुसरा.

(२८) नदी.

प्र०	नदी	नद्या
तृ०	नदीनें-शीं	नद्यांनीं-शीं-हीं
च०	नदीस-ला, (नदीतें)	नद्यांस-ला-ना, (नद्यातें)
पं०	नदीहून	नद्यांहून
ष०	नदीचा-ची-चें	नद्यांचा-ची-चें
सं०	नदे-नदी	नद्यांनो

प्रकार तिसरा.

(२९) बी.

प्र०	बी	बिया
तृ०	बीनें-शीं, बियेनें-शीं	बियांनीं-शीं-हीं

(१२)

षि० एकवचन.	अनेकवचन.
च० बीस-ला, (बीतें) बि-	बियांस-ला-ना, (बियांतें)
येस-ला, (बियेतें) }	
पं० बीहून, बियेहून	बियांहून
ष० बीचा-ची-चें, बियेचा-ची-चें	बियांचा-ची-चें
सं० बी, बिये	बियांनो

ईकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द.

प्रकार पहिला.

(३०) पाणी

प्र० पाणी	पाणी (कचित्)
तृ० पाण्यानें-शीं	पाण्यांनीं-शीं-हीं
च० पाण्यास-ला, (पाण्यातें)	पाण्यांस-ला-ना, (पाण्यांतें)
पं० पाण्याहून	पाण्यांहून
ष० पाण्याचा-ची-चें	पाण्यांचा-ची-चें
सं० पाण्या	पाण्यांनो

(३१) मोती.

प्र० मोतीं	मोतें, मोत्यें
तृ० मोल्यानें-शीं	मोल्यांनीं, मोल्यांशीं-हीं
च० मोल्यास-ला, (मोल्यातें)	मोल्यांस-ला-ना, (मोल्यांतें)
पं० मोल्याहून	मोल्यांहून
ष० मोल्याचा-ची-चें	मोल्यांचा-ची-चें
सं० मोल्या	मोल्यांनो

(३२) बीं.

प्र० बीं	बियें
तृ० बियानें-शीं	बियांनीं-शीं-हीं

(१३)

वि० एकवचन. अनेकवचन.

च० बियास-ला, (बियातें) बियांस-ला-ना, (बियातें)

पं० बियाहून बियाहून

ष० बियाचा-ची-चें बियांचा-ची-चें

सं० बिया बियांनो

ऊकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द.

प्रकार पहिला.

(३३) खडू.

प्र० खडू खडू

तृ० खडूने-शीं खडूंनीं-शीं-हीं

च० खडूस-ला, (खडूतें) खडूस-ला-ना, (खडूतें)

पं० खडूहून खडूहून

ष० खडूचा-ची-चें खडूंचा-ची-चें

सं० खडू खडूंना

प्रकार दुसरा.

(३४) गहू.

प्र० गहू गहू

तृ० गहूने-शीं गहूंनीं-शीं-हीं

च० गहूस-ला, (गहूतें) गहूस-ला-ना, (गहूतें)

पं० गहूहून गहूहून

ष० गहूचा-ची-चें गहूंचा-ची-चें

सं० गहू गहूंना

(१४)

प्रकार तिसरा-

(३९) लाडू-

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	लाडू	लाडू
तृ०	लाडूनें-शीं लाडूनें-शीं	{ लाडूंनीं-शीं-हीं लाडूांनीं-शीं-हीं
च०	लाडूस-ला, (लाडूतें) लाडास-ला, (लाडातें)	{ लाडूस-ला-ना, (लाडूतें) लाडांस-ला-ना, (लाडातें)
पं०	लाडूहून, लाडाहून	लाडूंहून, लाडांहून
ष०	लाडूचा-ची-चें लाडाचा-ची-चें	{ लाडूंचा-ची-चें लाडांचा-ची-चें
सं०	लाडू लाडा	लाडूंनो, लाडांनो

प्रकार चवथा-

(३६) परभू-

प्र०	परभू	परभू
तृ०	परभूनें-शीं परभानें-शीं	{ परभांनीं-शीं-हीं परभांनीं-शीं-हीं
च०	परभूस-ला, (परभूतें) परभास-ला, (परभातें)	{ परभूस-ला-ना, (परभूतें) परभांस-ला-ना, (परभातें)
पं०	परभूहून, परभाहून	परभूंहून, परभांहून
ष०	परभूचा-ची-चें, परभाचा -ची चें	{ परभूंचा-ची-चें, परभांचा -ची-चें
सं०	परभू, परभा	परभूंनो, परभांनो

(१९)

प्रकार पांचवा.

(३७) रू.

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	रू	रू
तु०	रवानें-शीं	रवांनीं-शीं-हीं
च०	रवास-ला, (रवातें)	रवास-ला-ना, (रवातें)
पं०	रवाहून	रवाहून
ष०	रवाचा-चीचें	रवांचा-ची-चें
सं०	रवा	रवानो

ऊकारान्त स्त्रीलिंग शब्द.

प्रकार पहिला.

(३८) काकू.

प्र०	काकू	काकू
तु०	काकूनें-शीं	काकूंनीं-शीं-हीं
च०	काकूस-ला, (काकूतें)	काकूस-ला-ना, (काकूतें)
पं०	काकूहून	काकूहून
ष०	काकूचा-ची-चें	काकूंचा-ची-चें
सं०	काकू	काकूनो

प्रकार दुसरा.

(३९) जळू.

प्र०	जळू	जळू, जळवा, जळवा
तु०	जळूनें-शीं, जळवेनें-शीं, जळवेनें-शीं	{ जळवांनीं-शीं-हीं जळवांनीं-शीं-हीं

(१६)

वि० एकवचन. अनेकवचन.

च० जळूस-ला, (जळूतें) } जळ्वांस-ला-ना, (जळ्वातें)
जळवेस-ला, (जळवेतें) } जळ्वांस-ला-ना, (जळ्वातें)
जळ्वेस-ला, (जळ्वेतें)

पं० जळहन, जळवेहून } जळ्वांहून, जळ्वांहून
जळ्वेहून

ष० जळूचा-ची-चें, } { जळ्वांचा-ची-चें
जळवेचा-ची-चें } { जळ्वांचा-ची-चें
जळ्वेचा-ची-चें

सं० जळू, जळवे, जळ्वे जळ्वांनों, जळ्वांनो

प्रकार तिसरा.

(४०) जाऊ.

प्र० जाऊ जावा

तृ० जाऊनें-शीं, जावेनें-शीं } जाऊनीं-शीं-हीं
जावांनीं-शीं-हीं

च० जाऊस-ला, (जाऊतें) } जाऊंस-ला-ना, (जाऊतें)
जावेस-ला, (जावेतें) } जावांस-ला-ना, (जावातें)

पं० जाऊहून, जावेहून जाऊंहून, जावांहून

ष० जाऊचा-ची-चें } { जाऊंचा-ची-चें
जावेचा-ची-चें } { जावांचा-ची-चें

सं० जाऊ, जावे जाऊंनो, जावांनो

(१७)

प्रकार चवथा.

(४१) बाजू.

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	बाजू	बाजवा, बाज्वा
तृ०	बाजूने-शीं, बाजवेने-शीं शीं बाज्वेने-शीं	{ बाजूनीं-शीं-हीं बाजवांनीं-शीं-हीं बाज्वांनीं-शीं-हीं
च०	बाजूस-ला, (बाजूतें) बाजवेस-ला, (बाजवेतें) बाज्वेस-ला, (बाज्वेतें)	{ बाजूस-ला-ना, (बाजूतें) बाजवांस-ला-ना, (बाजवेतें) बाज्वांस-ला-ना, (बाज्वेतें)
पं०	बाजूहून, बाजवेहून बाज्वेहून	{ बाजूहून, बाजवांहून बाज्वेहून
ष०	बाजूचा-ची-चें, बाजवेचा-ची-चें बाज्वेचा-ची-चें	{ बाजूचा-ची-चें, बाजवांचा-ची-चें बाज्वांचा-ची-चें
सं०	बाजू, बाजवे, बाज्वे	बाजूनो, बाजवांनो, बा- ज्वांनो

(४२) ऊ.

प्र०	ऊ	उवा
तृ०	उवेने-शीं, ऊने-शीं	उवांनीं-शीं-हीं
च०	उवेस-ला, (उवेतें)	ऊस-ला, (ऊतें)
पं०	उवेहून, ऊहून	उवांहून
ष०	उवेचा-ची-चें } ऊचा-ची-चें }	उवांचा-ची-चें
सं०	उवे, ऊ	उवांनो

(१८)

(४३) पिसू.

वि०	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	पिसू, पीस	पिसा, पिसवा, पिस्वा
तृ०	पिसूने-शीं पिसेने-शीं पिस्वेने-शीं पिसवेने-शीं	{ पिसांनीं-शीं-हीं पिस्वांनीं-शीं-हीं पिसवांनीं-शीं-हीं
च०	पिसूस-ला, (पिसूतें) पिसेस-ला, (पिसेतें) पिस्वेस-ला, (पिस्वेतें) पिसवेस-ला, (पिसवेलें)	{ पिसांस-ला-ना, (पिसांतें) पिस्वांस-ला-ना, (पिस्वांतें) पिसवांस-ला-ना, (पिसवांतें)
पं०	पिसूहून, पिसेहून पिस्वेहून, पिसवेहून	{ पिसांहून- पिस्वांहून, पिसवांहून
ष०	पिसूचा-ची-चें पिसेचा-ची-चें पिस्वेचा-ची-चें पिसवेचा-ची-चें	{ पिसांचा-ची-चें पिस्वांचा-ची-चें पिसवांचा-ची-चें
सं०	पिसू, पिसे, पिस्वे, पिसवे	पिसांनो, पिस्वांनो, पिसवांनो

उकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द.

प्रकार पहिला.

(४४) तारूं.

प्र०	तारूं	तारवें, तार्वें
तृ०	तारूने-शीं तारवाने-शीं	{ तारूनीं-शीं-हीं तारवांनीं-शीं-हीं

(१९)

विभक्ति.	एकवचन.	अनेकवचन.
	तार्वानें-शीं	तार्वीनीं-शीं-हीं
च०	तारूस-ला, (तारूतें) तारवास-ला, (तारवातें) तार्वीस-ला, (तार्वीतें)	तारूस-ला-ना, (तारूतें) तारवास-ला-ना, (तारवातें) तार्वीस-ला-ना (तार्वीतें)
प०	तारूहून, तारवाहून तार्वीहून	तारूहून, तारवाहून तार्वीहून
ष०	तारूचा-ची-चें } तारवाचा-ची-चें } तार्वीचा-ची-चें }	तारूचा-ची-चें } तारवाचा-ची-चें } तार्वीचा-ची-चें }
सं०	तारू, तारवा, तार्वी	तारूनो, तारवानो, तार्वीनो

प्रकार दुसरा.

(४९) सुकाणू.

प्र०	सुकाणू	सुकाणू, सुकाणें
तृ०	सुकाणूनें-शीं } सुकाणानें-शीं }	{ सुकाणूनीं-शीं-हीं { सुकाणांनीं-शीं-हीं
च०	सुकाणूस-ला, (सुकाणूतें), सुकाणास- ला, (सुकाणूतें)	सुकाणूस-ला-ना, (सुकाणू- तें) सुकाणांस-ला-ना, (सु- काणांतें)
प०	सुकाणूहून सुकाणाहून	सुकाणूहून, सुकाणाहून
ष०	सुकाणूचा-ची-चें } सुकाणाचा-चा-चें }	{ सुकाणूचा-चा-चें { सुकाणाचा-चा-चें
सं०	सुकाणू, सुकाणा	सुकाणूनो-सुकाणानो

(२०)

प्रकार तिसरा.

(४६) लिबू.

विभक्ति.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	लिबू	लिबें
तृ०	लिबानें-शीं	लिबांनीं-शीं-हीं
च०	लिबांस-ला, (लिबातें)	लिबांस-ला-ना, (लिबातें)
पं०	लिबाहून	लिबांहून
ष०	लिबाचा-ची-चें	लिबांचा-ची-चें
सं०	लिबा	लिबांनो

(४७) अवाळू.

प्र०	अवाळू	अवाळें
तृ०	अवाळानें-शीं	अवाळांनीं-शीं-हीं
च०	अवाळास-ला, (अवाळातें)	अवाळांस-ला-ना, (अ- वाळातें)
पं०	अवाळाहून	अवाळांहून
ष०	अवाळाचा-ची-चें	अवाळांचा-ची-चें
सं०	अवाळा	अवाळांनो

एकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द.

(४८) भांडें.

प्र०	भांडें	भांडीं
तृ०	भांड्यानें-शीं	भांड्यांनीं-शीं-हीं
च०	भांड्यास-ला, (भांड्यातें)	भांड्यांस-ला-ना, (भांड्यातें)
पं०	भांड्याहून	भांड्यांहून
ष०	भांड्याचा-ची-चें	भांड्यांचा-ची-चें
सं०	भांड्या	भांड्यांनो

(२१)

ओकारान्त पुल्लिङ्ग शब्द

(४९) टाहो

विभक्ति. एकवचन.

अनेकवचन.

प्र० टाहो

टाहो

तृ० टाहोने-शीं

टाहोनीं-शीं हीं

च० टाहोस-ला, (टाहोतें) टाहोस-ला-ना, (टाहोतें)

पं० टाहोहून

टाहोहून

ष० टाहोचा-ची-चें

टाहोचा-ची-चें

सं० टाहो

टाहोनो

ओकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द

(५०) बायको

प्र० बायको

बायका

तृ० बायकोने-शीं

बायकांनीं-शीं-हीं

च० बायकोस-ला, (बायकोतें) बायकांस-ला-ना, (बायकातें)

पं० बायकोहून

बायकांहून

ष० बायकोचा-ची-चें

बायकांचा-ची-चें

सं० बायको

बायकानो

ओकारान्त नपुंसकलिङ्गशब्द

(५१) मोहो.

प्र० मोहो

मोहो

तृ० मोहोने-शीं

मोहोनीं-शीं-हीं

च० मोहोस-ला, (मोहोतें) मोहोस-ला-ना, (मोहोतें)

पं० मोहोहून

मोहोहून

ष० मोहोचा-ची-चें

मोहोचा-ची-चें

सं० मोहो

मोहोनो